

A fonológiatörténet egy elfeledett epizódja*

1. A klasszikus generatív fonológia első nagy színrelépése, mint ismeretes, NOAM CHOMSKY és MORRIS HALLE minden értelemben monumentális műve, a *The sound pattern of English* (SPE, CHOMSKY–HALLE 1968) megjelenéséhez kötődik. Azóta természetesen sok minden történt a fonológiában, elméletek jöttek, elméletek mentek, de „a közfelfogás máig úgy tartja, hogy a fonológiaelmélet egész eddigi történetében nem akad jelentősebb könyv”, mint az SPE (HAYES 2009: 45). A mű ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, megjelenésének pillanatától fogva heves viták és ellenvetések kereszttüzében állt. Már a hetvenes években megindult – s enyhén szólva nem az absztrakt álláspont győzelmével zárult – az úgynevezett absztraktságvita, és a külsődleges (extrinszikus) szabályrendezéssel (tápsorrend, gátsorrend stb.) kapcsolatos nézeteltérések is hamar kialakultak. A szótag mint fonológiai összetevő létezésével vagy nem létezésével kapcsolatos SPE-álláspontot is igen gyorsan vitatni kezdték, majd elvetették. A természetes és a természetes generatív fonológia, a lexikális fonológia, az autoszegmentális és a metrikus fonológia, a kormányzásfonológia és az optimalitáselmélet, a laboratóriumi fonológia és más kísérletes vagy számítógépes irányzatok, akárcsak a fonetika alapú és/vagy funkcionális, a paradigma alapú és/vagy analógiás, a sztochasztikus, konnekcionista stb. elméletek mind-mind valamilyen értelemben az SPE-t, pontosabban az SPE felfogásának t a g a d á s á t tekintették kiindulópontjuknak.

Miben hozott újat ez az elmélet? Minden fonológiaelméletnek alapjában véve két nagy kérdéskörrel kell számot vetnie (bár a gyakorlatban a legtöbb konkrét elmélet vagy az egyikre, vagy a másikra összpontosítja a figyelmét): az ábrázolás (reprezentáció) és a levezetés (deriváció) kérdéskörével.¹ Ami a fonológiai ábrázolásokat illeti, ebben az SPE legfőbb mondanivalója az, hogy a fonológiai leírás alapegységei nem a szegmentumok (hangok, fonémák), hanem a megkülönböztető jegyek. Csakhogy ez nem teljesen új gondolat: első részletes kidolgozása JAKOBSON–FANT–HALLE (1952)-höz köthető. Ráadásul az SPE

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 110. évi közgyűlésén, 2014. december 2-án.

¹ A későbbi fonológiaelméletek közül inkább reprezentációs fókuszú például az autoszegmentális fonológia és a kormányzásfonológia, míg inkább derivációs/komputációs például a lexikális fonológia és az optimalitáselmélet.

ábrázolásaiban a szegmentumok (illetve az ezeket képviselő jegymátrixok) úgy követik egymást, mint gyöngyök a zsinagon, akárcsak a klasszikus strukturalizmus bármely változatában. Csak az autoszegmentális fonológia (GOLDSMITH 1976) korszakának beköszöntével történt ezen a téren alapvető változás. Ami pedig a fonológiai levezetésekkel illeti, itt az SPE legfontosabb ismertető jegye a folyamatelvűség, csak hogy ez sem új: az amerikai strukturalizmuson belül az ún. „elem és folyamat” megközelítések (HOCKETT 1954; de tulajdonképpen már SA-PIR 1930 is) ugyanezen az elven alapultak.

Tehát akkor: miben hozott mégis újat az SPE? Elsősorban is abban, hogy itt valóban elmélettel, nem pusztán módszertannal van dolgunk, s hogy a fonológiai leírást CHOMSKY és HALLE az amerikai strukturalizmussal szemben „a fejről a talpára” állította: náluk a fonológia a generatív nyelvtan egyik értelmesebb komponense, nem pedig a nyelvreírás kiindulópontja. Az általános felfogás szerint tőlük származik a szoros értelemben vett fonológiai levezetés gondolata is: a mögöttes és a felszíni ábrázolás elkülönítése, az újraíró szabályok mint leíró eszköz bevezetése, a mögöttes ábrázolás redundanciamentességének igénye, akárcsak a részletes szabályírási és szabályalkalmazási konvenciók kidolgozása és ezzel összefüggésben a fonológiai leírással szemben támasztott követelményül felállított egyszerűségi mérce. A manapság – például az optimalitáselméletben – olyannyira központi helyet elfoglaló jelöltség (markedness) fogalma is az SPE-re, mégpedig annak híres kilencedik fejezetére megy vissza. Az is új gondolat, hogy – a strukturalisták három szintjével (morfofonémák, fonémák, allofonok) szemben – elvileg végtelen számú közbülső szint lehetséges a mögöttes (szótári) és a felszíni (fonetikai) szint között. Ide tartozik még a „taxonomikus” fonémafogalom elvetése (HALLE 1959; l. alább a 2. pontot) és helyette a mögöttes (avagy szisztematikus fonémikus) szint bevezetése, amely amannál absztraktabb lehet, ha szükséges.

A mai fonológiaelméleteknek a fentiek (és az itt nem említett számos egyéb újítás és felismerés) már nem, vagy legalábbis nem úgy és nem annyira jellemző tulajdonságai, mint az SPE-nek; de annyi bizonyos, hogy ez a hatalmas mű ma is kiindulópontként és lingua franca gyanánt szolgál: a különböző elméleti keretek között dolgozó fonológusok mindmáig SPE-stílusú (bár egyszerűsített) újraíró szabályok segítségével tudják a legegyszerűbben megértetni magukat egymással, és minden újabb elmélet vagy elméletvariáns az SPE-hez képest határozza meg magát, nem pedig valamely későbbi, időben hozzá közelebb eső elmülethez képest. Röviden szólva: CHOMSKY és HALLE negyvenhét éves könyve ma is a fonológiai gondolkodás megkerülhetetlen alapműve és máig legnagyobb egyedi teljesítménye.

2. De vajon mennyire jelentett éles paradigmaváltást közvetlen (vagy korábbi) előzményeihez, előfutáraihoz képest? TOBIAS SCHEER egy 2009-ben befejezett kéziratában² a következőket írta erről: „A generativisták kollektív emlékezete szerint a strukturalizmus kulcsfogalmát, a fonémát sikeresen és végérvényesen meg-

² A kézirat később – rövidített formában – megjelent (SCHEER 2011), de éppen az itt idézett passzusai kimaradtak a nyomtatott változatból, talán nem is egészen véletlenül. A kézirat megtalálható itt: <http://tinyurl.com/khaomfq>. – A cikkben szereplő valamennyi idézet a saját fordításom.

semmisítette MORRIS HALLE előadása az Amerikai Nyelvtudományi Társaság 1957-es konferenciáján (írott változata: HALLE 1959: 22 kk.). Érvelése a hangok egységes, fonéma voltuktól független viselkedésén alapult. Az oroszban a zöngétlen mássalhangzók zöngéssé hasonulnak zöngés zörejhangok előtt, függetlenül attól, hogy az eredményül létrejött zöngés mássalhangzó a nyelv fonémája-e vagy sem. A [ts], [tʃ], [x] hangoknak nincs zöngés párjuk az orosz fonémakészletben, de ugyanúgy végbemegy rajtuk a zöngésségi hasonulás, mint azokon a fonémákon, amelyek részt vesznek a zöngésségi korrelációban [vagyis amelyeknek eleve van zöngés párjuk a fonémarendszerben]. Ezért – az érvelés szerint – a fonológia nem törődhet a folyamatban érintett objektumok fonemikus/disztinktív státusával. A páros és a páratlan hangok viselkedésének külön-külön megállapítások segítségével történő leírása, amit a strukturalista módszertan megkövetelne, egy fontos általánosítás elvesztésével járna, megakadályozná egy lényeges összefüggés felismerését” (SCHEER 2009: 6).

STEPHEN ANDERSON (2000) részletesen elemzi ezt az eseményt, magát az érvelést és az azóta is változatlan generatív önkép megszületésében játszott szerepét egyaránt. Megmutatja, hogy jóllehet maga az érvelés nem egészen megcáfolhatatlan még a késői ötvenes évek strukturalista felfogásán belül sem, mindazonáltal ez volt az a szikra, amely kipattanva fellobbantotta a korai hatvanas évek generativista közgondolkodásának tabula rasa szemléletmódját, amely azután az évtized végére az SPE-ben testesült meg. „A generativisták tehát azt a kollektív benyomást igyekeztek kelteni és megszilárdítani, hogy a generatív fonológia alapvetően különbözik mindattól, amit az emberiség addig létrehozott, hogy a strukturalista gondolkodás téves volt és en bloc elutasítandó, és hogy az a kulturális törésvonal, amely HALLE előadásával keletkezett, egy egészen új tudomány számára nyitott utat” (SCHEER 2009: 6).

SCHEER ezután így folytatja: „Ezen a ponton társadalmi természetű meggondolások is befolyásolják az összképet: a hatvanas években az első generációs generativisták, akik mindannyian a (főként európai) strukturalista és diakrón tradícióban nőttek föl, ifjú tanítványaikat úgy képezték ki, hogy eközben nem adták át nekik a strukturalista ismereteket, viszont szándékosan elküldték őket strukturalista konferenciákra, hogy ott az agent provocateur szerepét játsszák, és agresszívan szembeszálljanak a régi gondolkodásmóddal. Ez kellett ugyanis ahhoz, hogy a rendszeren belülre kerüljenek, egyetemi pozíciókat foglaljanak el, és így tovább. A hetvenes évek elejére a strukturalista ellenállás nagyjában-egészében felmorzsolódott, és az új generatív paradigma győzedelmeskedett” (SCHEER 2009: 6).

3. Ehhez azonban az is kellett, hogy a későbbi generatív elveket, módszereket már korábban felvető ismertebb előfutárok jelentőségét különféle retorikai eszközökkel csökkentse, illetve a viszonylag ismeretlen előfutárokat valóban a feledés homályában tartsák, ezekről nyilvánosan minél kevesebb szó essék. A jelen írás címében említett „elfeledett epizód” a fenti második kategóriába esik, erre később visszatérünk (l. a 4. pontot). Előbb azonban nézzünk egy példát az első kategóriából, BLOOMFIELD Menomini morphophonemics (1939) című írásának

az esetét. Erről a maga nemében tényleg egyedülálló és úttörő tanulmányról, amely rendezett szabályok sorából álló levezetések keretében írta le ennek az algonkin nyelvcsaládhoz tartozó indián nyelvnek a morfofonológiáját, CHOMSKY (1986: 13) később azt írta, hogy „jellegében radikálisan eltért a korszak más munkáitól, szerzőjének saját elméleti megállapításaival pedig éppenséggel összeegyeztethetetlen volt, és gyakorlatilag hatástalan, sőt észrevétlen maradt annak ellenére, hogy BLOOMFIELD egyébként köztiszteletnek örvendett”. BROMBERGER és HALLE (1989: 67) pedig egyenesen azt írta róla, hogy „olyannyira ismeretlen maradt Amerikában, hogy CHOMSKY állítólag nem is olvasta egészen addig, amíg HALLE fel nem hívta rá a figyelmét az ötvenes évek végén”. Ez önmagában teljesen érdektelen életrajzi részlet volna, de felemlítése jól példázza azt a módot, ahogyan visszamenőleg megpróbálták eljelentékteleníteni BLOOMFIELD említett művét, és hatását a generatív fonológia kialakulására.

4. A *Language* című folyóirat 1949. évi tavaszi számában figyelemre méltó tanulmány jelent meg a morfofonémák viselkedéséről és azokról a technikákról, amelyeket a felfedezésükhöz használni érdemes. A tanulmány az Automatikus alternációk címet viselte (WELLS 1949), szerzője pedig a Yale Egyetem fiatal tanára, RULON S. WELLS (1919–2008) volt, akiből aztán jóval később – 1976-ban – az Amerikai Nyelvtudományi Társaság elnöke is lett. A tanulmány kifejezetten bevezet számos olyan fogalmat és gondolatmenetet, amelyek később a generatív fonológia fogalmaiként és eljárásaiként váltak közismertté: 1. olyan mögöttes alakokat („alapalakokat”), amelyek akár absztraktak is lehetnek a nekik megfelelő felszíni alakokhoz képest; 2. olyan szabályokat, amelyek felszíni (fonemikus) alakokat vezetnek le a mögöttes alakokból úgy, hogy dinamikusan módosítják a szabály fókuszában álló szegmentumot valamely fonológiai környezetben; 3. szabályrendezést (bizonyos esetekben); és 4. közbülső alakokat a levezetésekben a mögöttes és a felszíni alakok között.

WELLS cikke előrevetíti – sőt, többé-kevésbé kifejtett formában képviseli – a (későbbi) generatív fonológia dinamikus és szabályalapú fonológiafelfogását. Mi több, közvetlenül tárgyalja azt a kérdést is, hogy hogyan viszonyul a szabályalkalmazás a megszorítások megsértésének javításához, ami ugyancsak megležitosten mai hangzású probléma (l. pl. MCCARTHY 2007). A cikk részletes bemutatása, tudománytörténeti helyének kijelölése és a generatív fonológia későbbi fejleményeivel való alapos és gondos egybevetése megtalálható JOHN A. GOLDSMITH (2008) tanulmányában. Itt a részletekbe nem megyünk bele, csak néhány fontosabb tanulságra hívjuk fel a figyelmet GOLDSMITH ismertetése és értékelése nyomán.

WELLS a morfofonológiai váltakozások „irányított” jellegéből indul ki. Ha egy morfémanak két alternánsa van, A és B, lehetséges, hogy A megjósolható B-ből, de B nem jósolható meg A-ból: a viszonyuk aszimmetrikus. Ezt írja: „Általában is igaz, hogy két egymással automatikusan alternáló morf egyike megjósolható a másikból, de a másik nem az egyikből, ahogy BLOOMFIELD ismeretes német példája is mutatja: a ’kerek’ jelentésű morféma *runt* alakban áll szünet, zöngétlen mássalhangzó vagy glottális zárhang előtt, egyébként pedig *rund* alakban;

ezzel szemben a 'tarka' jelentésű morféma *bunt* alakú mindkétféle környezetben. Ezen tények alapján a *rund* nevezhető az alapalternánsnak, a *runt* pedig levezetettnek" (1949: 101).

WELLS láthatólag kissé kényelmetlenül érzi magát attól, amit csinál, vagy inkább úgy érzi, hogy az olvasó érezheti magát kissé kényelmetlenül, és a továbbiakban főképp a „*d > t*” típusú jelölésmód – meg az „alapalternáns” típusú elnevezés – *d i n a m i k u s* jellegével foglalatoskodik. Azt írja, hogy egy ilyen elemzés „inkább pittoreszknek, mint akkurátusnak” tűnhet; de ezzel együtt lehetővé teszi a következők megfogalmazását: „a *rund* létezéséről tudva megjósolhatjuk a *runt* morf előfordulását szünet stb. előtt, míg ha csak a *runt* létezéséről lenne tudomásunk, a *bunt* viselkedése alapján nem tudnánk megjósolni, hogy magánhangzók stb. előtt ugyancsak *runt* lenne, ami megjelenik, vagy éppen *rund*” (1949: 101).

Ezt követően azonban kijelenti, hogy „a pittoreszkiséget akkurátusságra kívánja cserélni”: legitim és szisztematikus módot akar találni arra, hogy ezeket a felismeréseket belevehesse az elemzésbe. Ebből a célból két radikálisan eltérő koncepciót vet össze, a *statikus* és a *dinamikus* koncepciót. A dinamikus koncepció alkalmazza azt a fogalmi metaforát, hogy egy elem egy másikká *v á l t o z i k* egy bizonyos környezetben.³

A hatvanas évek közepe és a kilencvenes évek közepe között a dinamikus koncepció vált uralkodóvá, majd számos elméletben – a deklaratív fonológiától az optimalitáselméletig – újra a statikus koncepcióra került a sor.

5. Főárambelinek számított-e WELLS felfogása a negyvenes évek végén? Erre a kérdésre részben már az is választ ad, hogy a cikke megjelenhetett a *Language*-ben: a nézeteiben volt némi újdonság; amit írt, nem olyasmi volt, amivel már mindenki egyetértett volna. Másrészt azonban elképzeléseit a kor sztenderd felfogásán belüliként fogalmazta meg, nem tekintette magát forradalmárnak.

Egyáltalán: miért találjuk ma meglepőnek, hogy a negyvenes évek végén már megfogalmazódtak a körvonalai egy olyan felfogásnak, amely húsz évvel később generatív fonológiaként vált ismertté? Lehet, hogy semmi más nem történt, mint folyamatos tudományos előrehaladás – miközben az utólagos történet forradalmi változásról szól?

THOMAS KUHN A tudományos forradalmak szerkezete című könyvében található a következő figyelemre méltó passzus: „A természettudományokba bevezető tankönyvek mindig tartalmazznak némi tudománytörténetet, vagy egy bevezető fejezetben, vagy (gyakrabban) előző korszakok nagy hőseire tett elszórt utalások formájában. Az ilyen utalások alapján a diákok és a szakemberek egyaránt egy régre visszanyúló hagyomány részeseinek érezhetik magukat. Az előző korszakok tudósai részben válogatás, részben torzítás révén implicit módon úgy ábrázolódnak, mint akik ugyanazon problémákon dolgoztak és ugyanazon rögzített kánonok keretein belül, mint amelyeket a legutóbbi tudományos forradalom elméleti és módszertani szempontból tudományosnak vél. Nem csoda, hogy a tankönyveket és

³ Egyébként tudomásunk szerint WELLS cikke az első, amelyben a morfofonológiai alternációk leírása explicit módon „fókuszra” és „környezetre” van szétválasztva.

a bennük rejlő hagyományt újra kell írni minden tudományos forradalom után. És nem csoda, hogy – amint a tankönyveket átírják – a tudománytörténet újra jórészt kumulatívnak kezd tűnni” (KUHN 1962: 136–137).

Ezúttal viszont éppen az ellenkezőjét látjuk a KUHN által leírt szituációnak: a negyvenes évek fonológiájáról alkotott képünk, úgy tűnik, túlegyszerűsített és tendenciózus. A levezetések és rendezett szabályok egymást követő alkalmazását tartalmazó elemzések létezése olyan téma volt, amelyről már a negyvenes években is vitatkoztak és cikkeket publikáltak. De miért is lenne ez másképp?

GOLDSMITH szerint ahhoz, hogy mindezt megértsük, nemcsak a fonológiai eszmék történeti fejlődését kell (önmagában) szemügyre vennünk, hanem azt is, ahogyan az egyénél nagyobb, de a tudományterület egészénél jóval kisebb társadalmi egységek, mint amilyen például a korai generatív nyelvészek csoportja volt, intellektuális élcspatot akarnak alkotni és magukat a domináns nézetként felfogott nézetekkel szemben akarják definiálni. Az ilyen társadalmi alakulatok létezése természetes és sok ilyen van. A fonológia történetében is találhatók ilyenek a generatív fonológia felbukkanása előtt is, és azt követően is. Ahhoz, hogy az alakulat társadalmi karakterét megerősítsék, erőfeszítést kell tenniük arra, hogy visszamenőleg jellemezzék a domináns nézeteket, és ez a munka nyilvánvaló okokból egy bizonyos irányban elfogult lesz. A negyvenes évek végén fősodorbéli tudományos folyóiratokban jelen voltak olyan eszmék, amelyek később a generatív fonológia központi eszméiként váltak ismertté, ám ez a tény némi fenyegetést jelent az előzmények efféle elfogult jellemzésének sikerére nézve. A negyvenes és ötvenes évek főbb közleményeit megvizsgálva két következtetésre juthatunk: először is, BLOOMFIELD említett cikke igenis sokat idézett és befolyásos volt, és másodsor, a hatásláncolat folyamatos volt BLOOMFIELDTŐL – ZELLIG S. HARRISEN és RULON S. WELLSen keresztül – egészen CHOMSKYig.

Csak akkor gondolhatjuk ezt másképpen, ha szándékosan becsukjuk a szemünket, és figyelmen kívül hagyjuk a dokumentált tényeket.

6. Végezetül: mi ebből az egészből a tanulság? Nézzük a fentebb már idézett két mai fonológus, TOBIAS SCHEER és JOHN GOLDSMITH egy-egy jellegzetes passzusát. Bár a hangsúlyokat kissé más-más helyre teszik, végeredményben mindketten olyasmire jutnak, amit magunk is csak helyeselni tudunk. SCHEER (2009: 12) ezt írja: „Összefoglalva: a generativista körökben a hatvanas évek óta továbbélő forradalmáros történetmesélés igazát semmilyen bizonyíték nem támasztja alá: a generatív fonológiának egyetlen olyan tulajdonsága sem azonosítható, amely ne lett volna benne már a strukturalista gondolkodásmódban is. Ez azonban nem szükségszerűen áll útjában az átmenet generativista értelmezésének: rendszerint úgy áll a helyzet, hogy mindaz, ami később a generatív gondolkodás valamely központi tantételévé vált, jelen volt ugyan a strukturalista irodalomban, de inkább csak annak valamelyik félreeső zugában meghúzódva. A strukturalisták által vallott nézetek olyannyira sokfélék voltak, hogy bármilyen hívószót kiáltunk is le a strukturalista völgybe, jó eséllyel visszhangot fog ott verni, még ha egészen gyengét is. A generatív nyelvészettel szemben a strukturalizmus nem doktrínákból

emelt építmény volt, hanem különféle megközelítésmódok széles skáláját ötvözte magában, amelyek között csupán néhány közös mozzanat azonosítható (mint amilyen például a fonéma rendszerelvű fogalma). Ezért tehát egyáltalán nem meglepő, hogy a korai generativisták úgy érezték, küzdeniük kell az ő eszméik iránt ellenséges érzéseket tápláló strukturalista hatalmi berendezkedés ellen, s ez az érzésük nagyjában-egészében még helytálló is lehetett. Nem érdemes úgy kezelnünk a korai generativistákat, mintha fogalmuk se lett volna BLOOMFIELD (1939), WELLS (1949) vagy HARRIS (1951) munkásságáról: valójában éppen azzal idéztek elő meglehetősen radikális változást, hogy új súlypontot adtak a fonológiai vizsgálódásoknak, még ha maguk az egyes részeszmék nem tőlük származtak is.”

GOLDSMITH (2008: 57) pedig a következőket tanácsolja: „Az olyan nyelvészek munkájára, mint WELLS, HARRIS és HOCKETT, ne a haldokló strukturalizmus utolsó, görcsös lélegzetvételeiként gondoljunk, hanem inkább a tudósi teljesítmények olyan összességeként, amelyből maga a generatív fonológia természetes fejleményként következett”; hozzátéve, hogy „ez a tanulság ésszerű – és végeredményben nem is olyan nagyon meglepő”. Majd ezzel a szép gondolattal zárja tanulmányát: „A generatív fonológia iránt érzett csodálatom semmilyen módon nem lesz kisebb attól a felismeréstől, hogy kulcsgondolatait [más fonológusok] már a negyvenes évek közepén kigondolták és továbbfejlesztették. Végül is maguk a gondolatok azok, amik számítanak.”

Kulcsszók: fonológiaelmélet, paradigmaváltás, generatív fonológia, ábrázolás, levezetés, taxonomikus fonéma, szabályrendezés.

Hivatkozott irodalom

- ANDERSON, STEPHEN 2000. Reflections on 'On the phonetic rules of Russian'. *Folia Linguistica* 34: 11–28. <http://dx.doi.org/10.1515/flin.2000.34.1-2.11>
- BLOOMFIELD, LEONARD 1939. Menomini morphophonemics. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 8: 105–115.
- BROMBERGER, SYLVAIN – HALLE, MORRIS 1989. Why phonology is different. *Linguistic Inquiry* 20: 51–70. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110871258.150>
- CHOMSKY, NOAM 1986. *Knowledge of language: its nature, origin, and use*. Praeger, New York.
- CHOMSKY, NOAM – HALLE, MORRIS 1968. *The sound pattern of English*. Harper and Row, New York.
- GOLDSMITH, JOHN 1976. An overview of autosegmental phonology. *Linguistic Analysis* 2: 23–68.
- GOLDSMITH, JOHN 2008. Generative phonology in the late 1940s. *Phonology* 25: 37–59. <http://dx.doi.org/10.1017/S0952675708001395>
- HALLE, MORRIS 1959. *The sound pattern of Russian*. Mouton, The Hague.
- HARRIS, ZELLIG S. 1951. *Methods in structural linguistics*. University of Chicago Press, Chicago.
- HAYES, BRUCE 2009. *Introductory phonology*. Wiley–Blackwell, Malden–Oxford.

- HOCKETT, CHARLES 1954. Two models of grammatical description. *Word* 10: 210–231.
- JAKOBSON, ROMAN – FANT, GUNNAR – HALLE, MORRIS 1952. *Preliminaries to speech analysis*. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- KUHN, THOMAS S. 1962. *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press, Chicago.
- MCCARTHY, JOHN J. 2007. What is Optimality Theory? *Language and Linguistics Compass* 1: 260–291. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1749-818X.2007.00018.x>
- SAPIR, EDWARD 1930. *Southern Paiute: a Shoshonean language*. Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, 65. American Academy of Arts and Sciences, Boston. <http://dx.doi.org/10.2307/20026309>
- SCHEER, TOBIAS 2009. *Generative phonology and its evolution*. Kézirat. <http://tinyurl.com/khaomfq> (2014. 12. 31.).
- SCHEER, TOBIAS 2011. Issues in the development of generative phonology. In: KULA, NANCY C. – BOTMA, BERT – NASUKAWA, KUNIYA eds., *Continuum companion to phonology*. Continuum, London – New York. 397–446.
- WELLS, RULON S. 1949. Automatic alternations. *Language* 25: 99–116. <http://dx.doi.org/10.2307/409938>

A forgotten episode of the history of phonology

This paper is the written version of an invited talk delivered at the 2014 annual assembly of the Society of Hungarian Linguistics. It discusses the “missing link” between structuralist phonology and classical generative (SPE) phonology. In particular, it invokes a half-forgotten 1949 paper by Rulon S. WELLS, suggesting that some phonologists were exploring the value and use of phonological derivations, including abstract underlying representations and several layers of intermediate representations, as well as rule ordering and rule interaction, as early as in the late 1940s.

Keywords: phonological theory, paradigm shift, generative phonology, representation, derivation, taxonomic phoneme, rule ordering.

SIPTÁR PÉTER
Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

A valószínűleg mondathatározó szemantikája és szintaxisa kontrasztív kitekintéssel*

1. Bevezetés. A modális mondathatározók általában ritkábban kerülnek a nyelvészek figyelmének előterébe, mint más, modális tartalmakat és/vagy beszélői attitűdöket kifejező szóosztályok, például az árnyaló partikulák. Szintaktikai szempontból kevésbé látszanak problematikusnak: mondat értékű kifejezések, amelyek önállóan vagy más mondatba integráltan is állhatnak, de nem épülnek be a mondat szerkezetébe (KOKTOVA 1986; HETLAND 1992; PITTNER 1999). Szemantikailag ugyan sokfélék lehetnek, legtöbbjük mégis elsősorban modális, illetve evidenciális jelentésű; a szóosztály központi elemei általában elhelyezhetők egy a beszélő bizonyosságát, illetve bizonytalanságát leképező skálán.

A magyar nyelv mondathatározóiról – különösen a modális jelentésűekről – elsősorban KUGLER NÓRA munkái révén (KUGLER 2002, 2003, 2007, 2008; vö. KIEFER 1990, 2000 is) részletesebb ismeretekkel rendelkezünk, mint általában az európai nyelvek esetében. Ugyanakkor tudomásom szerint az egyetlen olyan mondathatározó, amelynek szemantikáját (és pragmatikáját) az európai nyelvészetben részletesen leírták, a *talán*, illetve ekvivalensei.¹ A kutatók ezt általában a leggyakoribb, legáltalánosabb jelentésű modális mondathatározónak tartják, amelyik valamennyi európai nyelvben jelen van (vö. EHRICH 2010).

A *talán* mellett a leggyakoribb modális mondathatározó a *valószínűleg*, amely szintén rendelkezik ekvivalenssel a legtöbb európai nyelvben. Szemantikája azonban nagyban különbözik a *talán* szemantikájától, ebből következően korpuszokon vizsgált használati sajátosságai is várhatóan mások lesznek.

Mint germanista nyelvész, elsősorban kontrasztív szempontból szeretném megközelíteni a magyar nyelv mondathatározóit, jelen dolgozatomban a *valószínűleg* példáján. Bár itt leginkább a magyar mondathatározó problematikájával foglalkozom, a háttérben mindig jelen van a német *wahrscheinlich*, valamint a több más európai nyelvben megtalálható ekvivalensek is. Látni fogjuk, hogy a német *wahrscheinlich* és a magyar *valószínűleg* számos párhuzamot mutat, elentétben például az angol *probably*-val vagy az orosz *наверно*-val, amelyek sok tekintetben máshogy viselkednek. Ezek a megfigyelések feltehetőleg adalékul szolgálhatnak a kontaktus- és az areális nyelvészet számára is, hiszen a német és a magyar nyelv szoros együttéléséről, nyelvi konvergencia-jelenségeiről tanúskodnak.

* Készült az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával. Köszönetet mondok Kiefer Ferencnek az értékes konzultációkért és Kugler Nórának részletes bírálatáért.

¹ Különösen a modális kifejezések esetében kérdés persze, hogy mennyire lehet a nyelvek összehasonlításában ekvivalensekről beszélni, hiszen az egyes nyelvek között konstruálásbeli eltérések mutatkozhatnak. Így például a német *offensichtlich* és a magyar *nyilvánvalóan* mondathatározók használata, bár a kétnyelvű szótárak általában ekvivalensként tüntetik fel őket, korpuszvizsgálataim szerint jelentős különbségeket mutat. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a 'talán' jelentésű és a 'valószínűleg' jelentésű mondathatározók több európai nyelvben nagymértékben fedik egymást.

A dolgozatnak alapvetően két célja van, s ennek függvényében két, többé-kevésbé önálló részre oszlik. Egyrészt a *valószínűleg* mondathatározó sajátos szemantikáját elemzem a *biztosan*, *talán*, *feltehetőleg* stb. mondathatározókkal összehasonlítva. Szeretném megmutatni, hogy a *valószínűleg* a modális mondathatározók egy sajátos típusát alkotja, amennyiben nem pusztán a beszélő episztémikus bizonyosságának, illetve bizonytalanságának fokát fejezi ki. Másrészt szintaktikai szempontból vizsgálom a viselkedését. A dolgozat ezen második részének megállapításai többnyire érvényesek a többi modális mondathatározóra is. Csak érintőlegesen fogok szólni a *valószínűleg* pragmatikájáról, amely vizsgálataim szerint sokkal kevesebb változatosságot mutat, mint a *talán* pragmatikai funkciói (vö. KUGLER 2007). A *valószínűleg* sajátos jelentéséből adódóan a modalitás kereteiből nem lép ki, nem fejlődik pragmatikai markerré. Pragmatikai funkciói másodlagosak, elsősorban arra korlátozódnak, hogy szintaktikai mozgathatósága révén a mondat információszerkezetét árnyalja, egyértelműsítse.

Következtetéseim elsősorban korpuszvizsgálatokra alapulnak. Német és magyar kontrasztív vizsgálatokhoz létrehoztam egy összehasonlító korpuszt, amely döntően a beszélt nyelvhez közel álló, a koncepcionális szóbeliséget tükröző (vö. KOCH–OESTERREICHER 1985), de írott formában hozzáférhető, hasonló típusú és mennyiségű szövegből áll a két nyelv oldalán. Sajnos transzkribált és elektronikus kereshető beszélt nyelvi korpuszok még egyik nyelv esetében sem állnak rendelkezésre kellő mennyiségben, ráadásul a *valószínűleg* mondathatározó nem olyan gyakori, hogy viszonylag kis terjedelmű korpuszokban elegendő és reprezentatív mintát találjunk. Egyébként vizsgálataimból úgy tűnik, hogy a *valószínűleg* használata nem is elsősorban a spontán beszélgetésekre jellemző, hanem az olyan szövegekre, amelyek mintegy átmenetet képezve az írott és a beszélt nyelv között, ötvözik egymással a spontaneitást egy bizonyos igényes, tárgyilagos vagy legalábbis tárgyilagosságnak mutatott kifejezésmóddal. Így jutottam el két fontos rész-korpuszhoz: egyrészt a Magyar Országgyűlés, illetve a német Bundestag plenáris üléseinek jegyzőkönyveit elemeztem, másrészt a német és a magyar Wikipédia szövegeit, különös tekintettel az ún. fórum részre, ahova bárki spontán hozzászólásokat küldhet be. Mivel jelen dolgozatom előterében a magyar *valószínűleg* áll, a magyar oldalon írott nyelvi kontroll-korpuszként használtam ezen kívül a Magyar Nemzeti Szövegtár teljes anyagát is, tekintet nélkül a földrajzi, illetve rétegnyelvi besorolásokra.²

2. A *valószínűleg* mondathatározó szemantikája

2.1. Modalitáselméleti alapok. Ahhoz, hogy a modális mondathatározók szemantikáját leírjuk, át kell tekintenünk a modalitás másik igen fontos kifejező-

² A korpusz-példák forrásainak jelölésére a továbbiakban a következő rövidítéseket használok: Parlament = A Magyar Országgyűlés 2000. évi plenáris üléseinek jegyzőkönyvei; Bundestag = A Német Szövetségi Parlament 2003. évi plenáris üléseinek jegyzőkönyvei; Wikipedia = A magyar és a német Wikipedia szócikkei a 2011. novemberi állapot szerint; Wikipedia-fórum = A magyar és a német Wikipedia nyilvános vitalapja a 2011. novemberi állapot szerint; MNSZ. = Magyar Nemzeti Szövegtár; Beszéltnyelvi Gyűjtemény = Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének Beszélt Nyelvi Szöveggyűjteménye 6. kötete.

eszközeihez, a módbeli segédigékhez való viszonyukat. Az angolszász szakirodalom általában bizonyos párhuzamot von a két kategória között abban a tekintetben, hogy központi elemeik, az episztémikus mondathatározók és az episztémikus értelemben használt módbeli segédigék egy a beszélő bizonyosságát illetve bizonytalanságát összekötő skálát fednek le (vö. pl. NUYTS 2000). A germanisztikai szakirodalom ezt a kérdést részletesebben tárgyalja, valószínűleg abból eredően, hogy a német nyelvben az episztémikusság és az evidencialitás kifejezőeszközei általában egyértelműbben elkülöníthetők egymástól, mint például az angolban, ugyanakkor a német módbeli segédigék idioszinkretikus módon összekapcsolják a két kategóriát azáltal, hogy egyszerre utalnak az információ forrására, valamint a beszélőnek ebből következő bizonyosságára, illetve bizonytalanságára. A germanisztikai szakirodalom értékes adalékkal szolgál az episztémikusság és az evidencialitás viszonyának jobb megértéséhez, és elméleti alapot biztosít a jelen dolgozatban vállalt deskripcióhoz.

DIEWALD 1999-es úttörő munkája óta a germanisztikában szokásos mind az episztémikusságot, mind pedig az evidencialitást a deixis egy sajátos eseteként értelmezni.³ KARL BÜHLER klasszikus nyelvelmélete nyomán a germanisztikai szakirodalom egy kiterjesztett deixis-fogalommal él. BÜHLER (1934: 79–85) a deixist a természetes nyelv egyik legalapvetőbb rendezőelvének tekinti. Az emberi kommunikáció ugyanis nem csak a tárgyak, dolgok megnevezése (BÜHLERNél *Symbolfeld*), hanem az ezekre való rámutatás (BÜHLERNél *Zeigfeld*) során konstruálódik. Ezáltal a beszélő egy mentális teret hoz létre, amely a partner figyelmét ráirányítja a körülöttünk lévő világ egyes dolgaira, miközben mintegy elhomályosítja, háttérbe szorítja, sőt esetleg teljesen kizárja a világ többi részét az aktuális mentális térből. Az ember egocentrikus gondolkodásából következően a deixis kiindulópontja, az ún. deiktikus origó többnyire maga a beszélő személye, BÜHLER szerint pedig a három alapvető deiktikus kifejezés, amely magára az origóra mutat: az *itt*, a *most* és az *én*. A többi kifejezés kifelé mutat ebből a pontból. Jól szemlélteti ezt a deixis prototípusaként szolgáló kinyújtott emberi kar, amely, mint egy vektor, egy rögzített origóból kiindulva a tér valamely pontjának irányába mutat (vö. TANAKA 2011). Amíg a deiktikus origó rögzített, a deixis célja csak a konkrét kontextusban határozható meg egyértelműen. STUKENBROK (2009: 293) szerint a deiktikus cél még a fizikai rámutatás esetén is csak az adott kontextusban értelmezhető. Ha rámutatok a polcon egy könyvre, csak a teljes szituáció ismeretében lehet eldönteni, hogy azt mint fizikai objektumot vagy a könyv témáját vagy éppen szerzőjét szeretném ezzel a figyelem középpontjába állítani.

BÜHLER az ember absztrahálóképességéből kiindulva a deixis három módját különbözteti meg. Legkonkrétabb a *demonstratio ad oculos*, amikor a konkrétan jelenlévő tér valamely pontjára mutatunk. A deixis második esetének tekinti az anaforát, ilyenkor ugyanis a konkrét tértől elvonatkoztatva a szövegnek valamely, még az emlékezetben jelenlévő elemére történik utalás. Az ember továbbá képes

³ Eltérően az angolszász hagyománytól, ahol a deixist általában szűkebb értelemben, a személyre vonatkozó, illetve a helyre és időre „mutató” kifejezések jelentéseként értelmezik (vö. ANDERSON–KEENAN 1985).

nem jelenvaló, elképzelt vagy fiktív terekre és időkre is rámutatni, ezt BÜHLER (1934: 133) a *Deixis am Phantasma* névvel illeti. A modern germanisztikában ezt a bühleri gondolatot folytatva a nyelv még absztraktabb szintjein is értelmezik a deixis fogalmát. A beszélő létrehozhat ilyen irányított, rámutató viszonyt a propozíció egyes elemeivel is, amikor a propozícióval kapcsolatban különféle beállítottságait, attitűdjeit fejezi ki, vagy a propozicionális tartalmat elhelyezi az adott kontextusban. Ilyen értelemben beszél ABRAHAM (2012) illokutív deixisről, és tartja az árnyaló partikulákat deiktikus kifejezőeszközöknek. Ugyanilyen alapon tarthatjuk az episztémikus kifejezőeszközöket deiktikusnak azáltal, hogy segítségükkel a beszélő sajátos viszonyt hoz létre a saját tudása és a propozicionális tartalom között. Az a tartalom, amelyhez a beszélő saját beállítottságait is hozzáfűzi, ráadásul általában előtérbe, a figyelem középpontjába is kerül az adott kontextusban.⁴

A gondolatmenetben továbbblépve pedig új színben láthatjuk az evidencialitás problémáját is. Az evidencialitás ilyen jellegű megközelítésével talán azért éppen a germanisztikai nyelvészetben találkozhatunk, mert az európai nyelvek között a német rendelkezik a legerősebben grammatikalizált evidenciális kifejezőeszközzel, nevezetesen egy evidenciális-quotatív igemóddal, amelyet a német nyelvtanokban *Konjunktiv I* vagy *Indirektiv* névvel illetnek, pl. *Felix behauptet, Klaus habe das Buch gelesen*. A deixisnek itt egy sajátos esetét találjuk. A beszélő mintegy kilép önmagából. Azt fejezi ki, hogy az információ nem tőle származik, ennek következtében nem is vállal érte felelősséget. A deiktikus origó tehát egy a beszélőtől különböző személy, az információ forrása. Ennek a későbbi szakirodalomban *Fremdbewusstsein* ('idegen tudat'; vö. LEISS 2009) névvel illetett jelenségnek pedig szükségszerű kísérője a beszélő részéről a távolságtartás, a semlegesség. A beszélő a nem tőle származó információt továbbadja, de nem tekinti a sajátjának.

A német módbeli segédigék leírására DIEWALD a kettős deixis modelljét javasolja, ugyanis ezen kifejezőeszközök jelentése esetében szerinte két deiktikus origóról kell beszélnünk. A módbeli segédige nemcsak azt fejezi ki, hogy a beszélő mennyire biztos vagy bizonytalan a közlés igazságtartalmában, hanem azt is, hogy milyen forrás alapján állítja mindezt (evidenciális jelentéstartalom). LEISS (2009) a német módbeli segédigék rendszerét ennek alapján az első, második és harmadik személyű forrásra építi. Ha a beszélő maga a forrás, vagyis önmaga győződött meg a propozíció igazságáról (pl. *Klaus muss in der Wohnung sein*), akkor az episztémikus bizonyosság igen erős. Ha a mondat alanya az információ forrása (pl. *Klaus will in der Wohnung sein* 'Klaus maga állítja, hogy a lakásban van'), az episztémikus bizonyosság alacsony, mivel az információ forrása érdekelt lehet az információ igazságtartalmának elismerésében. Míg ha harmadik, a dialógusszituációban részt nem vevő személytől (személyektől) származik az információ, akkor az episztémikus bizonyosság közepes szintű (pl. *Klaus soll in der Wohnung sein*).

⁴ TANAKA (2011) a fókuszálás műveletét is deiktikus procedúrának tekinti. Ennek a kérdésnek a kibontása a jelen dolgozat kereteit túllépné. A *valószínűleg* szintaktikai elemzéséből mindenesetre ki fog tűnni, hogy az általa kifejezett modalizálás és a mondat háttér-fókusz szerkezete, a fókuszos mondatszakasz körülhatárolása között jól látható összefüggés van. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen típusú kifejezéseket egyszerűen fókuszjelölőknek tekinthetnénk (grammatikai értelemben legalábbis semmi esetre sem), a fókuszkiegészítés esetében viszont fontos szereppel bírnak.

Ugyanakkor LEISS határozottan állítja, hogy a kettős deixis csak a módbeli segédigék jelentését jellemzi, a modális mondathatározókét nem: azok vagy episztémikus, vagy evidenciális jelentésűek: „eines gilt sowohl für evidentielle als auch epistemische Adverbien. Sie geben entweder die Quelle der Information oder die Bewertungsinstanz in Bezug auf die Information an. Epistemische Modalitätsadverbien sind zum Beispiel *vielleicht*, *wahrscheinlich* und *möglicherweise*, als evidentielle Modalitätsadverbien können *offensichtlich*, *angeblich* und *scheinbar* eingeordnet werden. In einem Fall wird die Sprechereinschätzung, im anderen Fall die Quelle der Evidenz für den Sprecher zum Ausdruck gebracht. In keinem Fall wird beides kodiert” (LEISS 2009: 12).

Az angolszász szakirodalomban a episztémikusság és az evidencialitás általában mint szorosan összefonódó, egymást feltételező kategóriák jelennek meg, amelyek egymáshoz való viszonya azonban a kezdetektől fogva élénk vita tárgyát képezi. Érdekes, hogy PALMER úttörő monográfiájának első kiadásában (PALMER 1986) az evidencialitást mint az episztémikus modalitás egyik alkategóriáját tárgyalja (hasonlóan foglal állást DE HAAN 2001-ben). A második kiadásban (PALMER 2001) azonban az evidencialitás önálló kategória, az inferencialitás és a quotativitás pedig átmenetet képezne az episztémikus modalitás és az evidencialitás között (vö. még VAN DER AUWERA–PLUNGAN 1998; PLUNGAN 2001; NUYTS 2005).

KIEFER (2000: 331), elismerve a két kategóriának egy metalingvisztikai síkon való szoros összefüggését, mégis elválasztja a kettőt, mivel az egyes nyelvekben a két rendszer elkülönülve jelenhet meg: „A nyilvánvaló kapcsolat ellenére azonban két különböző modális rendszerrel van dolgunk. [...] A nyelvek különbözhetnek egymástól aszerint, hogy melyik rendszer jelenik meg bennük. Az angol, úgy tűnik, egyértelműen a lehetséges/szükségyszerű fogalmaira épülő rendszert használja, a németben, mint láttuk, mindkét rendszer elemei tetten érhetők, [...], a kasaja és a tujuka csak az evidencián alapuló modális rendszert ismeri.”

KUGLER (2007: 216) szerint, ha a beszélő valamilyen bizonyíték (evidencia, evidence) alapján állít valamit, a „*bizonyíték* fajtájának jelölése az evidencialitás szemantikai kategóriarendszerébe tartozik”. Ha azonban a bizonyíték hiányos vagy nem teljesen megbízható, az arra alapuló információ „csak episztémikus bizonytalansággal (kétellyel) állítható” (KUGLER 2007: 216). Későbbi munkáiban viszont (KUGLER 2012a, 2012b) a két kategória egymással való szoros viszonya ellenére lényegi különbséget is lát, amennyiben az episztémikusságot a szubjektivizáció művelete jellemzi, „amely által a beszélő értelmeződik episztémikus kiindulópontként a célszerkezetben reprezentált esemény eléréséhez” (KUGLER 2012b: 145). A tisztán episztémikus jelentésű módosítószók, mint például a *talán*, tehát emiatt „beszélőorientáltak” (KUGLER 2007: 215), s ez lehet az oka annak is, hogy sokszor pragmatikailag igen gazdagok. Az evidencialitás kifejezőeszközeire ugyanakkor a szubjektivizáció nem feltétlenül jellemző, hiszen az információ forrása a beszélő közvetlen tapasztalata mellett más, a megnyilatkozótól különböző személy is lehet (vö. KUGLER 2012a: 45). Külön problémát jelent azonban az inferencialitás kategóriájának elhelyezése az episztémikusság, illetve az evidencialitás rendszerében. Ahogy KUGLER a *nyilvánvalóan* módosítószó elemzése során bemutatja (vö. KUGLER 2012b: 143–144), az inferenciális tartalom azáltal jön

létre, hogy a módosítószó nem jelöli egyértelműen az evidencia forrását, illetve típusát (a *nyilvánvalóan* esetében csak arra utal, hogy ezek a bizonyítékok könnyen hozzáférhetőek), ezáltal a kifejezett proposíció következtetés eredménye lesz. A következtetés pedig szintén szubjektív folyamat, amelyhez szorosan kötődik az episztémikus bizonytalanság. Az inferencialitás HORVÁTH (2009) szerint meta-evidenciális jellegű, ezáltal pedig KUGLERNél lényegileg az episztémikus tartományhoz sorolható.

Láttuk tehát, hogy a metalingvisztikai síkon mozgó kutatások inkább az episztémikus modalitás és az evidencialitás szoros kapcsolatát hangsúlyozzák, míg a konkrét nyelvi jelentéseket kutató, leíró jellegű tanulmányok – elismerve ugyan a két kategória szoros összefüggését – mégis határt vonnak a kettő közé: egyes kifejezőeszközök episztémikusságot, mások evidencialitást, míg ismét mások mindkettőt egyszerre fejezik ki.

A továbbiakban a germanisztikából átvett modell alapján az episztémikusság és az evidencialitás lényegi különbségét abban fogjuk látni, amelyet a német hagyomány *Eigenbewusstsein*, illetve *Fremdbewusstsein* kifejezéssel illet. Vagyis az episztémikusság esetében a beszélő személye és annak tudása áll a középpontban, míg az evidencialitás kifejezése esetében a beszélő némiképp háttérbe vonul, a középpontba pedig az információ forrása kerül. A természetes nyelvekben a két kategória a kifejezőeszközök szintjén elkülönülhet egymástól, de egybe is mosódhat. Sőt, amint a német módbeli segédigék példáján láttuk, az is lehetséges, hogy a két – egyébként elkülönülő – kategória egyes kifejezőeszközök esetében fedésbe kerül, és a kifejezés szintjén jelenik meg a szoros kapcsolatuk. BÜHLER értelmében méltán sorolhatjuk mindkét jelenséget a deixis fogalomkörébe, különbségüket a deiktikus origó különbsége adja.

A *valószínűleg* mondathatározó szemantikai elemzése kapcsán azt fogom megmutatni, hogy amellet, hogy a német módbeli segédigék a két kategóriát fedésbe hozzák, és egyszerre két deiktikus origót is feltételeznek, lehetséges olyan kifejezőeszköz is, amelyik ugyan nem kétszeresen deiktikus, de amelynek a szemantikájában az episztémikus modalitás („*Eigenbewusstsein*”), valamint az evidencialitás („*Fremdbewusstsein*”) sajátosan érintkeznek egymással.

2.2. Valószínűleg vs. talán, biztosan. A szakirodalom, amely eddig csak perifériusan foglalkozott a *valószínűleg* kifejezéssel, általában az episztémikus mondathatározók közé sorolja, amely a beszélő közepes szintű bizonyosságát fejezi ki, gyengébbet, mint a *biztosan*, de erősebbet, mint a *talán* (HELBIG–HELBIG 1990: 278; EHRICH 2010:187). Kétségtelen, hogy a DIEWALD vagy LEISS szerinti értelemben a *valószínűleg* jelentése is csak egyszeresen deiktikus, hiszen csak egy deiktikus origóról beszélhetünk, a beszélő tudásáról, amelyhez viszonyítva értelmezhető a mondat proposicionális tartalma. Mégis azt szeretném a következőkben bizonyítani, hogy a *valószínűleg* mondathatározó az episztémikusság és evidencialitás között egyfajta átmenetet valósít meg azáltal, hogy ugyan nem specifikálja az információ forrását, mégis jelentésében rámutat arra, hogy a beszélő azt a proposicionális tartalmat, amelynek lehetőségét feltételezi, valamilyen rajta kívül álló ok (*Fremdbewusstsein*) alapján állítja. Nem úgy, mint a német módbeli segédigék, amelyek egyszerre fejezik ki a beszélő bizonyosságát/bizonytalanságát

és az információ forrásának személyét, hanem oly módon, hogy jelentésében egy-fajta „objektív” komponenst hordoz ('ha nem is vagyok benne teljesen bizonyos, mégis megalapozottan állítom, hogy *p*'). Első lépésként vizsgáljunk meg olyan korpuszpéldákat, amelyek esetében a *valószínűleg* nem cserélhető fel a *talán*, illetve a *biztosan* mondathatározókkal, vagy legalábbis a felcserélés során a mondat jelentése lényegesen megváltozik.

A mondathatározók szubsztitúciós lehetőségének vizsgálata természetesen sajátos módszertani problémákat vet fel. A szubsztitúciós próbát eredetileg olyan szerkezetek vizsgálatára hozták létre, amelyek a felcserélés során agrammatikusakká válnak. A mondathatározók, hasonlóan az árnyaló partikulákhoz – mint fakultatív elemek – izolált mondatokban bármikor szabadon felcserélhetők egymással. Ugyanakkor, amint a partikulák vizsgálata során bebizonyosodott (vö. THURMAIR 1989; PÉTERI 2002), hogy a szubsztitúciós próba alkalmas lehet jelentések megkülönböztetésére akkor, ha autentikus, kontextusban szereplő példákat vizsgálva a felcserélés után a példa azért nem illeszkedik a kontextusba, mert a mondat jelentése oly módon változott, hogy ezáltal valamilyen ellentmondás alakult ki a diskurzus-jelentéssel.

(1) a) *Vemhes állatokat, amelyek valószínűleg a szállítás alatt ellenének, [...] nem lehet szállításra megfelelőnek tekinteni.* (MNSZ.)

b) *??Vemhes állatokat, amelyek biztosan a szállítás alatt ellenének...*

c) **Vemhes állatokat, amelyek talán a szállítás alatt ellenének...*

A (1a) példa egy szakmai szabályozásból származik: a szállításra kijelölt állatokat megfelelő szakértelemmel kell kiválasztani. Bár tudjuk, hogy teljes bizonyossággal nem lehet megíósolni, hogy egy állat mikor ellik, ezért nem használható a *biztosan* mondathatározó, ugyanakkor a kiválasztás nem történhet pusztán szubjektív „ráérzés” alapján sem, amelyet a *talán* mondathatározó sugallna, hanem csak megfelelő szakmai kritériumok segítségével, amelyek az ellés idejét valószínűsítik. A feltételezés tehát bizonyos, a beszélő szubjektív megítélésétől független kritériumokon kell, hogy nyugodjon.⁵

(2) a) *...hogy mivel az út egyenlő az idő és a sebesség szorzatával, valószínűleg a vonatok sebessége csökkent, méghozzá jelentősen.* (Parlament)

b) *biztosan a vonatok sebessége csökkent, ...*

c) **...talán a vonatok sebessége csökkent, ...*

⁵ KUGLER szakmai bírálatában megjegyzi, hogy a mondat más szórenddel a szubsztitúció után is helyes lenne: *...amelyek a szállítás alatt talán ellenének*. Az én nyelvérzékem ennek ellentmond. Álláspontom szerint a *talán* mondathatározó használata – bárhová is helyezzük a mondatba – a szöveg szakmai jellege miatt nem illeszkedik a kontextusba. Ha ugyanis az állat történetesen megellik a szállítás alatt, és emiatt a szállítót utólag felelősségre vonják, akkor azt kell vizsgálni, hogy az ellés valószínűsíthető volt-e, vagy nem. Ez pedig megfelelő kritériumok alkalmazásával megállapítható. A *talán* kifejezés alkalmazása által viszont az értelmezés annyira szubjektív síkra kerül, hogy az utólagos vizsgálatot, ellenőrzést, számonkérést stb. gyakorlatilag lehetetlenné teszi. Ezért jogi természetű szövegekben a *talán* kifejezést tapasztalatom szerint soha nem használják, míg a *valószínűleg* használata nem mond ellent a szöveg jogi jellegének.

A fenti példa a parlament plenáris vitájából származik, ahol gyakoriak a polemikus, ironikus felszólalások. Egy ilyen felszólalás keretében fejti ki a beszélő, hogy mivel két város távolsága azonos, mint korábban volt, a menetidő pedig növekszik, ebből a vonatok sebességének csökkenésére lehet következtetni. Mivel az első tagmondat tartalmából egyértelműen következik a második, ezért a *talán* mondathatározó értelmetlen lenne. A *biztosan*-t ugyan elképzelhetőnek tartom, de a közlés hatása jelentősen változna, ugyanis pusztán a beszélő erős bizonyosságát fejezné ki. A *valószínűleg* segítségével ugyanakkor ez a hatás sokkal árnyaltabb, a beszélő valódi szándékát sokkal fondorlatosabb módon valószínűsíti meg. A polemikus felszólalásnak a parlamentben gyakori eleme egyfajta rávezető, kioktató hangvétel, amely a címzettek, tehát a politikai ellenfél szerepének ironikus színben történő feltüntetésére szolgál. A *valószínűleg* használata segítségével a második proposíció inferenciális tartalma kerül előtérbe, és mivel maga a tartalom teljesen evidens, ez a címzettek – a politikai ellenfél – egyfajta leértékelését vonja maga után ('ebből még ti is beláthatjátok/kikövetkeztethetitek azt, amit egyébként mindenki tud'). A példa azt mutatja, hogy a *valószínűleg* a vázolt jelentéséből adódóan jól használható inferenciális következtetésekben, bár az inferencialitás nem része a mondathatározó jelentésének (az (1a) példa nem inferenciális). A *talán*, illetve a *biztosan* erősen beszélőorientált jelentésük miatt erre nem, vagy csak nagyon különleges kontextus esetén alkalmasak. A jelen példában használatuk során elveszne az inferenciális jelleg, és ezáltal a diskurzusjelentés lényegi elemét alkotó ironia is. A *feltehetőleg* mondathatározó ugyanakkor használható lenne, bár érzésem szerint az ironikus hatás kissé gyengülne. A *valószínűleg* használata ugyanis azt sugallja, hogy a következtetés mindenki számára, még az adott diskurzusrészletben leértékelt politikai ellenfél számára is egyértelmű kellene, hogy legyen. A *feltehetőleg* ezzel szemben csak a következtetés lehetőségére utal.

(3) a) *Ha Józsi szerint hatkor történt a gyilkosság, Marcsi szerint pedig 8-kor történt, és mindkettő azt állítja, hogy ott volt, akkor valószínűleg legalább az egyikük hazudik.* (Wikipédia-fórum)

b) *??...akkor biztosan legalább az egyikük hazudik...*

c) **...akkor talán legalább az egyikük hazudik...*

A (3a) példában szintén inferenciális következtetésről van szó. A *biztosan* használata azért nem lenne szerencsés, mert még egyéb körülmények is szerepet játszhatnak, amelyeket itt nem vettünk figyelembe (pl. nem hazudott, hanem elromlott az órája; nem a gyilkosságot látta, csak azt hitte, stb.), ezért teljes bizonyossággal nem állíthatja a beszélő, hogy az egyik személy hazudik. Ugyanakkor az állítás több pusztán feltételezésnél, az eset körülményeiből adódó következtetés.

Érdekesesek azok a példák is, amelyekben a *talán* nem cserélhető fel a *valószínűleg*-gel:

(4) a) *Ennek a következménye az – szemben minden állítással, talán az előbbi példám is jól igazolja –, hogy mennyire kiszámíthatatlanná, kiismerhetetlenné vált a parlament működése.* (Parlament)

b) *??...valószínűleg az előbbi példám is jól igazolja...*

A beszélő saját példájának megfelelősége mellett érvel, amelynek alátámasztására természetesen nincsenek „objektív” kritériumok. A *talán* szó szubjektív-episztémikus jelentése okán egyrészt a beszélő szerénységének kifejezőeszköze lehet, másrészt appellatív funkciója is van, amennyiben a beszélő reményét fejezi ki, hogy a címzettek is így fogják gondolni. Ebben a példában tehát a *talán* elsősorban pragmatikai funkciót hordoz, amely azonban jól levezethető beszélőorientált szubjektív-episztémikus jelentéséből. A jóval objektívebb jelentésű, a megalapozott feltételezést kifejező *valószínűleg*-gel ilyen pragmatikai árnyalatot nem fejezünk ki.

(5) *Itt elég sok elvarratlan szál van, erről talán még egy pár gondolatot szeretnék majd mondani. Most azonban a többi szakmával való szembeállítás kérdéséről szólnék.* (Parlament)

Az (5) példában szintén nem cserélhető fel a *talán* mondathatározó. Itt ugyanis a beszélő saját jövőbeni szándékával kapcsolatban fejezi ki bizonytalanságát, amely szükségszerűen tisztán szubjektív tartalmú.

2.3. Disztribúciós megkötések. A *valószínűleg* mondathatározó disztribúciója is sokkal behatároltabb, mint a legtöbb episztémikus mondathatározóé. Kérdő mondatban semmiképpen sem állhat, holott ez a restriktió a szubjektív-episztémikus mondathatározókra általában nem jellemző:

(6) *Biztosan jó lesz ez így?* – vö.: **Valószínűleg jó lesz ez így?*

(7) *Talán te vagy Sherlock Holmes?* – vö.: **Valószínűleg te vagy Sherlock Holmes?*⁶

Nem kombinálható továbbá a *lehet* módbeli segédigével, amely a *talán* esetében nem áll fenn:

(8) a) *...engedje meg, hogy egy saját élményemet megosszam önnel, lehet, hogy talán ön is megélte ezt.* (Parlament)

b) **...lehet, hogy valószínűleg ön is megélte ezt.*

⁶ Megjegyzendő, hogy a kérdő mondati használat a tisztán episztémikus jelentésű mondathatározók esetében is ritka, és ilyenkor általában pragmatikai funkciójuk kerül előtérbe, amint az a fenti példákban is látható. A pragmatikai funkció ugyanakkor nem ignorálja a szó alapjelentését, sőt a pragmatikai gazdagság éppen a szubjektív jelentés következménye. Az episztémikus bizonytalanság jelentéskomponense itt is jelen van: 'Én, a beszélő, úgy vélem, hogy akár Sherlock Holmes is lehetnél, de mivel ezt nehezen tartom elképzelhetőnek, inkább megkérdezem'. Más kérdés, hogy az ilyen típusú kérdések sok kontextusban ironikusnak hatnak, de ez már a mondat jelentése és a kontextus együtthatásából adódik. A *feltehetőleg* szintén nem kizárt kérdő mondatban, bár nagyon ritka. Egy példa a Magyar Nemzeti Szövegtárból: *Megkérdezem tisztelt képviselőtársaimat, a jelen lévőköt, kíván-e valaki a vitában részt venni? Nem. Tisztelt Országgyűlés! A kulturális bizottság képviselői sem kívánnak feltehetőleg szólani? Mindezekre tekintettel az általános vitát lezárom.* Az adott példában az Országgyűlés elnökének a vita lezárása előtt eszébe jut, hogy még meg kell kérdeznie a kulturális bizottság képviselőit. Mivel azonban az előző általános kérdésre senki nem jelentkezett szólásra, a beszélő feltételezi, hogy erre a kérdésre is nemleges lesz a válasz.

A kérdő mondati restrikció levezethető a *valószínűleg* tárgyilagos jelentéséből: amit megalapozottan állítunk, azt nem tesszük fel kérdésként, még ha a megalapozottság nem is jelent teljes bizonyosságot. A tisztán szubjektív-episztémikus tartalmú mondathatározók ezzel szemben nem zárják ki a kérdés lehetőségét, hiszen egy kérdésben ki lehet fejezni azt, hogy a kérdező a proposíció igazságtartalmában, ha nem is teljesen, de meglehetősen biztos, vagy pedig kételkedik benne. A *lehet* itt alapvetően tényszerű lehetőséget jelöl ('fennáll a lehetősége annak, hogy ön is megélte ezt'), így a *valószínűleg* redundáns lenne mellette, míg szubjektív-episztémikus árnyalásra lehetőség van.

Korpuszvizsgálataim azt mutatják, hogy mondathatározókat rendkívül ritkán kombinálunk egymással, ellentétben az árnyaló partikulákkal, amelyek több-kevésbé szabadon kombinálhatók (vö. THURMAIR 1989). Ennek feltehetőleg az az oka, hogy amíg a beszélőnek a partnerhez, valamint a beszédhelyzet többi eleméhez való viszonya több oldalról is megközelíthető, árnyalható, addig a proposíció igazságtartalmához való viszonyulása, a proposicionális tartalom melletti elkötelezettsége (vö. KUGLER 2007) alapvetően egyértelmű kell, hogy legyen. Ha nem így van, az határozatlanságra, átgondolatlanságra utal. Ilyen kombinációkkal ezért legfeljebb beszélt nyelvi korpuszokban találkozhatunk, amelyek a mai napig meglehetősen korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre. Korpuszomban mindössze egy példát találtam a *valószínűleg* és a *talán* kombinációjára a Wikipédia-fórumban. A példát betű szerint idézem a számos hibával, elgépeléssel együtt, amelyek azt bizonyítják, hogy koncepciólan nem előkészített, spontán beszélt nyelvi szerkezetről van szó, amelyet a hozzászóló úgy gépelt be, ahogy az eszébe jutott, arra sem véve a fáradságot, hogy utólag átnézzze, kijavítsa:

(9) *ha jól tudom, csak aforizmákban, meg filmekben kritizálta a vallást, tehát művészi munkákban. D.A. ha jól tudom, szintén. Csupán csak kitűnik a könyveinek néhány elsőszólalásából, hogy valószínűleg talán ateista, mert nem viccelődne ilyenekkel.* (Wikipédia-fórum)

A *valószínűleg* használatát az indokolja, hogy a főmondat proposíciója alapot ad a feltételezésre. Ugyanakkor a *talán* relativizálja az állítást, a beszélő mintegy korrigálja önmagát, „menet közben” rájön, hogy a néhány elszólás mégsem tekinthető elegendő megalapozottnak ahhoz, hogy egy ilyen súlyos és összetett kérdésről, mint egy művész világnézete, akárcsak valószínűsítő ítéletet is mondjon.

2.4. Párhuzam a német modális mondathatározókkal. Hasonló jelentéskülönbséget mutathatunk ki német korpuszpéldákon a *sicher* – *wahrscheinlich* – *vielleicht* mondathatározók esetében. A német–magyar párhuzamot a jelen dolgozat keretében nincs mód részletesen tárgyalni (részletesen I. PÉTERI 2013). Csak arra szeretnék utalni, hogy a modális mondathatározók rendszere – nyilván kontaktusnyelvészeti, illetve areális okokból – a németben és a magyarban számos hasonlóságot mutat. Ez egy lehetséges érv amellett, hogy a magyar modális mondathatározókat egy alapvetően a germanisztikából átvett szemantikai modell alapján tárgyaljuk. Itt csupán néhány szemléletes példát tudunk bemutatni.

(10) *Ich würde dabei gerne dem Herrn Carstensen, der durch die vor ihm Stehenden verdeckt wird, in die Augen blicken; aber das wird wahrscheinlich nicht gewünscht.* (Bundestag)

Carstensen úr a fenti példában szemmel láthatólag elbújt az előtte állók mögé, hogy a beszélő pillantását elkerülje. Ebből következik, hogy nem kíván a beszélő szemébe nézni. A beszélő tehát direkt evidenciára hivatkozik. A *sicher(lich)* vagy a *vielleicht* mondathatározó – ha nem is lehetetlen – legalábbis szokatlan lenne az ilyen kontextusban. Sokkal megfelelőbb az *offensichtlich* ’nyilvánvalóan, szemmel láthatólag’ szubsztitúció.

(11) *Herr Kollege Wittlich, jetzt haben Sie das Wort zu einer oder vielleicht zwei Fragen.* (Bundestag)

Az ülés vezetője a (11) példában azzal adja meg a szót, hogy a képviselőnek egy vagy talán két kérdésre van ideje. Hogy melyik változat fog megvalósulni, az attól függ, hogy Wittlich kolléga mennyi idő alatt tud egy kérdést feltenni, hiszen – mint tudjuk – a parlamenti vitában a felszólalások ideje szigorúan szabályozott. Az elnök azonban ezt nem tudhatja, ezért csak tisztán szubjektív, spekulatív módon feltételezheti, hogy talán két kérdés is beleférhet az időbe. Ezért a *vielleicht* ebben a kontextusban nem cserélhető fel a *wahrscheinlich*-hel.

A magyar *valószínűleg* és a német *wahrscheinlich* használatában mutatkozó szembevetendő hasonlóságok nem meglepőek. A *valószínűleg* nyelvújítási szó, amelyet a német szó mintájára feltehetően Toldy Ferenc alkotott a 19. század elején (TESz.), míg a *talán* sokkal korábbi belső nyelvfejlődés eredménye, a *talál* ige egyes szám első személyű alakjából képződött hasonló módon, mint a *hiszen* kötőszó a *hisz* igéből (*találom* – *talám* – *talán*; EWUng.).

2.5. Valószínűség a természettudományban. Még egy adalék támasztja alá a *valószínűleg* mondathatározó komplex, episztémikus-evidenciális jelentését. A valószínű/valószínűség fogalma a természettudományokban is használható, számszerűsíthető érték, amely természetesen azt feltételezi, hogy a valószínűség kifejezésének valamilyen, az egyén szubjektív megérzésétől független alapja legyen. Bár a valószínűség-számításnak mind a tudományfilozófiában, mind a matematikában számos ága van, az ún. klasszikus valószínűség-számítási modell értelmezése szerint annak az eseménynek van egy adott pillanatban nagyobb valószínűsége, amely tapasztalatok szerint gyakrabban következik be. Így egy esemény valószínűsége előzetes tapasztalatok vagy kísérletek alapján határozható meg (vö. ZEMANKOVICSNÉ-JÓZSA 2007: 12).

Természetesen nem állítom ezzel azt, hogy a hétköznapi valószínűség-fogalmunk fedésbe hozható lenne a matematikai terminussal. A tudományok azonban, amikor a természetes nyelvből kifejezéseket kölcsönöznek, és azokat mint terminusokat újradefiniálják, általában igyekeznek olyan kifejezéseket választani, amelyeknek a természetes nyelvben meglévő jelentése nem idegen a definiálandó terminus tartalmától. Ebből a szempontból tehát talán nem véletlen, hogy a matema-

tikában valószínűségről beszélnek, és nem pedig bizonyosságról, feltehetőségről, vélhetőségről stb. A következő szemléletes példa egy német népszerű-tudományos internetes honlapról származik, ahol a valószínűség matematikai fogalmát a hétköznapi ember számára a hétköznapi gondolkodásból levezetve próbálják elmagyarázni. A példa jól mutatja, hogy a matematikai terminus legalábbis részben visszavezethető a *valószínű* kifejezésnek az eddigiekben felvázolt nyelvi jelentésére – ’tapasztalaton, külső forráson alapuló feltételezés’ –, mintegy „abból táplálkozik”:

(12)

Niemand wird ernsthaft erwarten, dass diese Kugel irgendwann einmal aus dem Bildschirm kullern wird. Dies ist nach unseren bisherigen Erfahrungen ein unmögliches Ereignis, und die **Wahrscheinlichkeit**, die wir diesem Ereignis zuordnen, ist gleich **0**.

Andererseits sind wir nach dem, was wir zumindest in unseren geografischen Breiten bislang erlebt haben, ganz sicher, dass auch morgen früh wieder die Sonne aufgehen wird und erwarten dies deshalb mit der **Wahrscheinlichkeit 1**. (www.henked.de)

(Folytatjuk.)

PÉTERI ATTILA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A *mondván* és az *ügymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből

1. Bevezetés. A *mondván* és az *ügymond* történetének, mai használatainak együttes tárgyalását forrásszerkezetük rokonsága, illetve a korai használataik között fellelhető párhuzamok indokolják. A tanulmány középpontjában a *mondván* áll, míg az *ügymond* – amelynek történetét korábban már végigkövettem (l. DÖMÖTÖR 2008a) – kevésbé részletesen, némelykor inkább csak a kiegészítés vagy korábbi állításaim pontosításának szándékával kerül sorra.¹

A *mond* típusú igék grammatikalizálódott használatának esetei a különböző nyelvekben CHAPPELL (2008: 5) megállapításai szerint a következők: 1. idézet-jelölő vagy idézőmondat-bevezető, függő kérdés jelölője; 2. feltételes kötőszó; 3. ok- vagy célhatározói kötőszó; 4. oksági (mellérendelő) viszony kötőszava; 5. hallomásból származó értesülés jelölője; 6. onomatopoetikus szavakkal álló jelölő; 7. hasonlítás jelölője; 8. váratlan információ jelölője; 9. felsorolást tartalmazó szerkezetek kezdő eleme; 10. topikjelölő; 11. mondatzáró diskurzuspartikula magától értetődő állítás vagy figyelmeztetés vagy echo-kérdés jelölésére; 12. mondatkezdő diskurzuspartikula felkiáltás jelölésére. Erre a különös grammatikalizációs gazdagságra – a jelentésbeli alkalmasságon túl – a *mond* típusú igék kivételes gyakorisága teremti meg az alapot. A mai magyar nyelvhasználatra e tekintetben jellemző adat például, hogy egy terjedelmes beszélt nyelvi korpusz leggyakoribb tartalmas szava a *mond*: az összes szó 0,84%-át teszi ki. (A BEA-adatbázis kb. 150 000 szavas spontán narratívát tartalmazó részlete alapján: BEKE–GÓSY–HORVÁTH V. 2012: 272.)

Az idézésre mint grammatikalizációs forrásszerkezetre vonatkozó megfigyelések közül az alábbi első az *ügymond*, a második a *mondván* történetének bevezetőjéül is szolgálhat. Az idéző mondatból idéző szóvá grammatikalizálódás a nyelvekben egy általánosabb nyelvi folyamatnak, a kéttagú mondatok egytagúvá formálódásának egyik esete; a folyamat tipikus végeredménye, hogy (idéző) partikula lesz az ige – alany – mutató névmás – kötőszó valamely kombinációjából (HARRIS–CAMPBELL 1995: 168–172). Számos nyelvben megfigyelhető, hogy – a grammatikalizáció előrehaladottabb fokán – a mondásigék kötőszóvá válhatnak (DIXON 1995; CHAPPELL 2008; l. továbbá az általuk felsorolt irodalmakat, valamint pl. HEINE–KUTEVA 2004: 269).

Az idéző szerkezetből származó többfunkciós *ügymond* diskurzusjelölő és *mondván* kapcsolóelem története tehát illeszkedik a más nyelvekben is megfigyelt grammatikalizációs jelenségek közé. Az *ügymond* a mai magyarban partikula (l. DÖMÖTÖR 2008a), a *mondván* pedig – kiinduló megfigyeléseim alapján – eljutott legalábbis a kötőszóvá válás határára. Dolgozatom ennek a feltételezésnek is

¹ Időközben megjelent két másik tanulmány, amely – a jelenleginél kevésbé részletezően – a *mondván*-t (is) tárgyalja: DÖMÖTÖR 2013a, 2013b.

utánajár, miközben igyekszik megragadni és egymás mellé állítani a kétféle elem grammatikalizációs folyamatának korábbi állomásait is.

2. Önálló idéző használat – kettős idéző kifejezés. Mind az *úgy mond*-nak, mind a *mondván*-nak kétféle előfordulása figyelhető meg írásbeli felbukkanásuk, a kései ómagyar kor kezdetétől fogva.

Önálló idéző használatukról akkor beszélhetünk, amikor az egyenes idézet egyedül e két kifejezés valamelyikének segítségével épül a folyó szövegbe. Az *úgy mond* (~ ritkán *így mond*) mint utalás és állítmány, a *mondván* pedig mint az állítmányt követő határozói igenév alkalmassá teszi a tagmondatot arra, hogy egyenes idézetet vegyen maga mellé. Az *úgy mond*-nak az ómagyarban az önálló használat a tipikus előfordulása (s feltűnően gyakran valamely auktoritás, egyházi tekintély leírt szavai előtt áll). A *mondván* viszont az ómagyarban ritkábban jelenik meg önálló idéző szóként. Példák a két elem önálló használatára: *Ezeket latuan az priorissa vgy mond vala ez zent zvznek · te ezeket nem jol tezed* (MargL. 39); *Mert vgy mond iacob apostol. ha valaky mynd az tellyes tevruent megtartangya* (CornK. 16r); ill. *el mene az mezewre hollott az ewkrewkewt hattauala Γ es meg oda ewkewt es vjue egykett zent ferenczhez monduan nekj Γ ffrater ezenne ydeyglen zolgaltam en attyamnak* (JókK. 98); *femmyt az menyey etekben lyctaryomban neky nem ada monduan. Nem veez te az en etkemben, mert tulaýdonos vagy* (PéldK. 33). Az önálló idéző használat mindkét szerkezet esetében tartósan fennmaradt. A grammatikalizációs átalakulások jellemzően nem ezekből a stabil konstrukciókból indulnak ki.

Mind a *mondván*, mind az *úgy mond* jelen van továbbá kettős idéző kifejezésekben is, vagyis olyan szerkezetekben, amelyekben a vizsgált elemek egy olyan szót – leggyakrabban igét – követnek, amely maga is tartalmazza a mondás, megszólalás (illetve írás- vagy gondolatbeli közlés) jelentésmozzanatát. (Adatok lentebb.) A *mondván* és az *úgy mond* grammatikalizációs folyamatainak forrása-ként a kettős idéző kifejezésekbeli előfordulásuk lesz meghatározó.

3. A kettős idéző kifejezések a kései ómagyar korban. Az *úgy mond* viszonylag ritkán fordul elő kettős szerkezetben; pl.: *Ith zol a lelœc a testnec es vgmond O Ńual'assagos test* (NádK. 314); *zent Gergør doctor rea felel · es ígmond · Az alazatossag ez* (DebrK. 577). Kettős idéző kifejezésekbeli szerepei – amennyire a szűkös adatállományból megállapítható – ebben a korszakban párhuzamosnak mutatkoznak a *mondván*-éival (l. lentebb).

A *mondván* ezzel szemben éppen a kettős idéző kifejezésekben gyakori: négy kódex – a JókK., a MargL., a DomK. és a CornK. – vizsgálata csaknem háromszor sűrűbbnek mutatja kettős szerkezet tagjaként, mint önálló idéző szerepben. A beszédtteteket jelölő igék széles köréhez csatlakozik – kifejezetten közlés által megvalósuló, illetve közléssel is megvalósítható cselekedetet jelölve (*kér, dicsér, hazudik, ígér, int, énekel, megfedd, parancsol, magyaráz, imád[kozik], sirat; sír, hív, vigasztal, csodálkozik* stb.); a párbeszédbeli szerepet megnevező igékhez (*kérd[ez], felel*); a megszólalás fizikai jellemzőjét megadó igékhez (*kiált, üvölt*) és egyszerű megszólalást jelentő igékhez, főnevekhez is (*mond, szól, [meg]ír,*

[meg]jelent; mondás, ige, szó, szózat): *fyralmakal meg feddý vala evtet monduan. Zeretev atyam* (PéldK. 58); *nagy zerelmel paranchola az ev fyanak monduan · fffyam zalle* (DomK. 244); *cristus zegeen volt etelben. annak okaert enekeltetyk ev rola monduan. Keues teyel elteteek* (CornK. 44v) stb.

Az idéző főmondatoknak a szerkezete tehát párhuzamos azokéval, amelyek önálló idéző kifejezésként tartalmazzák a *mondván*-t, illetve az *ügy mond*-ot. Az eltérés tartalmi: míg az önálló használatban az állítmány jelentésének nincsen köze a megszólalás tényéhez (a 'mondás' jelentést kizárólag a *mondván*, illetve az *ügy mond* teszi hozzá a főmondathoz), a kettős idéző kifejezésekben már az első idéző szó – rendszerint az állítmány – magában foglalja a megszólalás mozzanatát. Ez pedig felveti a kérdést: mi a szerepe a második idéző kifejezésnek, illetve hogyan oszlanak meg a funkciók az egymás társaságában álló két idéző kifejezés között?

Megjegyzendő, hogy bár mind az *ügy mond*, mind a *mondván* az egyenes idézésben van otthon, olykor betévednek a függő idézésbe is: *adanak penzt az evryzevnek hog hazvdnanak monduan. hog mykoron evk alonnanak. cristusnak tefteet el vroztak* (CornK. 54v); ill. *vgh mond zent lukačz hogh Wetekednek vala mellýk volna nagýob* (ApMélt. 35). Ez a jelenség a *mondván*-nal kapcsolatban a későbbi folyamatokban még fontos szerephez fog jutni.

3.1. A *mondván* funkciói. Az idéző igenév kitételével kapcsolatban két-féle tendencia figyelhető meg. Vagy az „idéző erő” (a tranzitivitást) biztosítja a főmondatnak, vagy pusztán csak jelzi az egyenes idézet – azaz a szövegsíkok közötti váltás – tényét. (Ahogy fentebb már szóba került, az *ügy mond*-ot is ez a kétféle szerep jellemezhetette.)

3.1.1. Az idéző erő biztosítása. Egyik állomását jelenti az egyenes idézés történetének, amikor a főmondat (főige) „idéző erejét” a kettős idéző kifejezés második tagja biztosítja, azaz ez kölcsönzi a főmondatnak a tranzitivitást, melynek révén képessé válik idézet felvételére.

Ezt megelőzően idéző főmondati állítmányként a *mond* lehetett általános. Egy idevonatkozó korábbi vizsgálatom azt mutatta, hogy a *mond* még az ómagyar, sőt a korai középmagyar korban is kiemelkedően gyakori volt: a 16. századból származó tizenegy dramatikus szöveg 70%-ban a *mond*-ot tartalmazta a szereplők megszólalását bevezető idéző főmondatokban (DÖMÖTÖR 2001: 62–63, 2002: 348; a dramatikus szövegek felsorolását is l. itt). A *mond* erős dominanciájának a korai középmagyar kor prózairodalmában is vannak tanújelei: például a Ponciánus históriája című regényes elbeszélés-gyűjtemény összes idéző főmondatát a *mond*-dal szerkesztette meg az ismeretlen szerző-fordító. Heltai Gáspár különböző műfajú munkáiban is találkozni hasonló jelenséggel: van olyan meséje (A farkasról és a bárányról), amelyben kizárólag a *mond* szerepel idéző főmondati állítmányként, s ugyanez figyelhető meg a Krónika a magyaroknak dolgairól egyes részeiben is (pl. 81a–82b).

A kései ómagyarban a *mond*-tól különböző közlésigék – amelyek beszéd-tetteket jelölnek vagy a megnyilatkozás fizikai jellemzésére utalnak – egyenes idézet főmondataként állva nagyon sokszor kiegészülnek a *mond* valamely formájával. Leggyakrabban a *mondván*-nal, ritkábban az *és mond*-dal (vagy utalószóval együtt: [és] *ügy mond*-dal), illetve az első ige kerülhet igenévi alakba (*felelvén*

mond típus). Az egymás mellett álló két kifejezés úgy osztozik a funkciókon, hogy az elsőként álló szó megadja a kommunikációban, a beszédtekst sorában betöltött szerepet (vagy a megszólalás fizikai jellemzését), a második pedig az idézet beépítéséért felelős (vö. KÁROLY 1995: 827 és passim). A *mond*-nak ezt a „ráerősítő” szerepét más nyelvekkel kapcsolatban is regisztrálták (CHAPPELL 2008: 14).

E jelenség mellett a kései ómagyarban gyakori az is, hogy az idéző főmondatokban nincs második idéző kifejezés; elsősorban a *felel*, továbbá a *kérd(ez)* és a *parancsol* fordul elő magában (esetenként más igék is). Ez arra vall, hogy a *mond*-tól különböző közlésigék már nemcsak intranszitiván, hanem tranzitiván is képesek működni, vagyis a ’megszólal, beszél’ jelentés felől a ’közöl valamit’ jelentés irányába mozdulnak el. Ingadozás ugyanakkor akár szűkebb szöveggörnyezeten belül is mutatkozhat; vö. pl.: *Es az zyz marya yli keferuen fyrattya wala monduan Oh ennekem en zent Fiam [...] maria magdalena es ezenkeppen fyrattya uala wram en edes mesterem* (ÉrSk. 101–102); *Zent dorothea azzon nagy vigan felele monduan. Valamyt akarz hog zenuegyek keez vagyok ~ ffelele zent agota azzon. Myert cristufnak zolgalo leanya vagyok* (CornK. 127v, ill. 131v). Bár statisztikai mutatók egyelőre nem készültek, az mégis jól látszik, milyen jelentős az eltérés a bibliafordítások és az egyéb szövegek felmutatta arányok között. Míg a bibliafordításokban a kettős idéző kifejezés az alapforma, négy kódex vizsgálata – JókK., MargL., DomK., CornK. – arról árulkodik, hogy más jellegű művekben akár hat-szor-hétszer is gyakoribbak lehetnek a *mond* különböző formáival való megerősítés nélküli alaptagok, mint a kettős idéző kifejezések. (Ugyanakkor ellenpélda is akad: a PéldK.-ben a kettős idéző kifejezések jelenléte a többszöröse a *mond* valamely formája nélkül, önállóan álló alaptagokénak.²)

A *mond* állítmány korábbi dominanciáját (l. fentebb) nem hatásjelenségnek kell tartanunk, hanem egy általános nyelvi megoldás részének, amellyel az egyenes idézetek beépülnek az idéző szerkezetbe. (További kérdésként merülhet fel a *szól* és a *mond* viszonya: a *szól* önálló idéző igeként szerepelt a korai ómagyarban – KT. és KTSz. –, a kései ómagyarban mégis jellemzően a *mond* valamely formájával megerősítve használatos.) Más viszont a helyzet a *mondván* igenévvél.

A *mondván* ómagyar kori jellemzése ugyanis egyúttal a latinra mint a korai magyar bibliafordítások legfőbb forrásnyelvére is vonatkozik. A latin *dicens* (< héber *lémor*) fordítási megfelelőjeként a biblia szövegének egyik igen gyakori szava a *mondván*, s különösen sokszor áll kettős idéző kifejezések második tagjaként. Feltűnően sok a *szól* + *mondván*, valamint hosszan sorolhatók a beszédtekstet és a megszólalás mikéntjét jelölő főigék: *felel*, *kérd*, *parancsol*, *fedd*, *fohászkodik*, *jövendől*, *tilt*, *kiált* stb. Ha tehát a bibliafordítások felől tekintünk a jelenségre,

² Ez a szűk körű számszerű vizsgálat több szempontból is kívánni valókat hagy maga után. Egyrészt: a *felel*, *kérd(ez)*, *parancsol* igék közül az utóbbi kettő egyenes idézet melletti előfordulása a négy kódexben minimális volt. Így az adat leginkább a *felel* arányairól vall, magában foglalva mind a ’kérdésre válaszol’, mind az ’erre mondja’ jelentést is (amely igen gyakori a ’mond’ szinonimájaként a mindenkor második megszólalást megjelölve; vö.: KÁROLY 1995: 828; a TESz. és az EWUng. ugyanakkor nem tart számon ilyen jelentést). Másrészt félrevezető a PéldK.-nek nagyban eltérő adata is, mivel azt a kódexben szereplő egyetlen egy dialógus (Az élet és a halál párbeszéde) sajátos felépítése eredményezi. Szükség van tehát kiterjedtebb, rendszeresebb, és több igét érintő vizsgálatra.

adódik a feltételezés: a megszólalást jelentő igék tranzitivitásának *mondván*-nal történő pótlása a latin minta alapján vált a magyarban is elterjedté. A közvetlen latin hatás mögött egyébként közvetett héber befolyással kell számolni; a latin igenévnek ezt a fajta használatát hebraizmusként tartják számon (KÁROLY 1956: 191; KAULEN 1870: 246-ra hivatkozva).

Bibliafordítások párhuzamos helyeinek együttes vizsgálata arra vall, hogy a fordítók a *mondván*-t következetesen megtartják. Ha az adatokkal előreszaladunk a középmagyar korig, azt is láthatjuk, hogy azok a szerzők (Sylvester János, Károlyi Gáspár), akiknek fordítási elveiben és gyakorlatában nem a szigorú grammatikai leképezés a legfontosabb szövegalkotó szempont, szívesen ellátják a *mondván*-t önálló bővítményekkel (*ezt mondván; mondván neki*), kimozdítva így a szerkezetet a kettős idéző kifejezésnek a latinban szokásos formájából. Egy őszötvetségi és egy újszötvetségi adatsort idézve:

3Móz 19,1–2: Locutus est Dominus ad Moysen dicens: Loquere ad omnem coetum filiorum Israel = *zola wr jŕften moŕfeŕnek mondwan / Mongyad azth mŕynd az eghee z jŕrael ffŕaŕnak* (JordK. 40v) ~ *Szŕla eŕmŕt az WR Moŕfeŕnec, monduán. Szŕly az Izrael fiainac gyŕlekezetenec* (Károlyi 1: 105b) ~ *Szŕlla az Űr Moŕfeŕnek, mondván: Szŕlly az Ifraŕl fiai minden gyŕlekozŕtinek* (Káldi 104).

Mt 16,13: Venit autem Iesus in partes Caesariae Philippi et interrogabat discipulos sous dicens: Quem dicunt homines esse Filium hominis = *Ioupe· i° Phŕlŕp cefarianac videkibŕ / Es kŕzdiuala ŕ taneituaŕit monduan Kinŕc mongac embezec embezŕ fiat* (MŕnchK. 22vb) ~ *jwee kedyg Ieŕŕus / az tengher elvee / ffŕylepnek Cefarea newŕ varafanak tartomanŕaban / Es kerdŕ vala hw tanŕthwanŕt mondwan / kŕnek mongŕak emberek / embernek ffŕiat leennŕ* (JordK. 93v) ~ *Mŕkoron azert iewt volna Ieŕŕus Cefarŕanak a Rezebe, kŕ mondatŕk Fŕlypenek, kerde az ew tanŕtwanŕt mondwan. Embernek fŕiat kŕnek mogŕak emberek lenŕ* (Pesthi 34b) ~ *Mikoroŕ eliŕtt volna az Ieŕŕus Cefarea newŕ vŕroŕnak tartomŕniba / mell'nek Filep kirŕl atta vala ez newet / megkŕrdŕ az ũ tanŕtuŕnit ezt monduŕn. Kinek mondanak enghemet lennem az emberek amaz embernek fiŕt* (Sylvester 25b) ~ *Mikoron pedig ment volna Ieŕŕus a' Cŕfareŕnac tartomŕnyŕba, mely Philep kirŕlyrŕl neuezetic, meg kŕrdŕ az ŕ tanituŕnit, ezt monduŕn: Engemet embernek fiŕt, kinec mondanac lenni az emberek* (Károlyi 2: 16b) ~ *Jŕve pedig Jŕŕŕus Filep-Cŕfareŕjŕnak rŕfzeire: ŕs kŕrdŕ a' tanŕtvŕnyit, mondván: Kinek mongŕak lenni az emberek az ember Fiŕt?* (Káldi 916).

3.1.2. Idézetjelölés. A *mondván* szerepe már a kései ómagyar korban is túllép a *mond* jelentéséből fakadó idéző funkción. Megjelenhet magának a *mond*-nak és származékainak a társaságában is: *z mŕda Niniuŕbŕn kiral zaiabol z ŕŕedŕlmiebŕl mŕduŕ* (BécsiK. 243); *Œzt mŕga fezegeknŕ vza iŕtŕnŕ mŕdvan* (BécsiK. 303). Áruklodó továbbá a *kŕrd(ez) mondván* és a *felel mondván* mechanikus váltakozása az Élet és halál vetélkedése elnevezésű párbeszédben: *Az elet kerde az halalt monduan; Felel az halal az eletnek monduan* (PéldK. 66 stb.) Így a mű minden idéző főmondata a *mondván*-nal zárul, annak ellenére, hogy – mint fentebb láttuk – a kétféle főige már magában is megállna.

Az említett példák azt mutatják, hogy a kettős idéző kifejezések második elemének pusztán az is lehet a szerepe, hogy az idéző főmondat végén állva jelezze

az olvasónak, hallgatónak, hogy a szövegben síkváltás következik. A *mondván* tehát idézetjelölővé grammatikalizálódott: az olvasó számára markáns jelzés, a hallgató számára pedig a testetlen idézetjelölők – a szünettartás, intonáció – testes kiegészítője. Az írásképpen betöltött szerepe megfeleltethető a későbbiekben elterjedő idézetjelölő írásjelekének (kettőspont, idézőjel, gondolatjel).

Ha a kettős idéző kifejezésekben a *mondván* eredendően a latin nyomán terjedt is el, idézetjelölőként a magyarban önálló életre kelt. A fentebb citált Élet és halál vetélkedésében az idéző főmondatok – végükön a *mondván*-nal – a magyar fordító saját alkotásai; az eredeti latin nyelvű dialógus pusztán a szereplők megszólalásait tartalmazta.

4. A középmagyar kor. A 16. század második harmada körülől mindkét kifejezés használatában változások figyelhetők meg.

4.1. Az *ügy mond* felzárkózik: idézetjelölés. A középmagyar korban az *ügy mond* is gyakorivá válik a kettős idéző kifejezésekben (ez a fajta megjelenése, mint láttuk, az ómagyarban ritka volt). Fő funkciójában a *mondván*-nak a fentebb vizsgált szerepe mellé csatlakozik: pusztá idézetjelölőként működik. E szerepkörön belül megfigyelhető az idézet fenntartásának jelölőjeként is.

Miután az egyenes idézések főmondatában a kettős idéző kifejezések főigéi már egyre gyakrabban magukban is megállnak, azaz egyedül is képesek biztosítani az idézet felvételéhez szükséges tranzitivitást,³ az idéző kifejezések második tagja alól kiszalad az idéző erő biztosításának szerepköre. Korábbi funkcióját elveszítve az elem idézetjelölővé grammatikalizálódik. Különösen feltűnő lehet ez a grammatikalizálódott használat például akkor, amikor a főmondat tranzitivitása többszörösen is biztosítva van: a *mond* főigével + annak határozott ragozásával + tárgyragos mutató névmási utalószóval: *Az erdő ispan ismegh azth montha nekj: No, wgj mond, taláľyalak csak az erdön* (Üsz. 105); *Mankos Gergel azth mondótha: Jo fiaim, wgý mond, keresetek egj zólót, wgý mond, az hodazj hegýen* (Üsz. 108).

A változás mondat szerkezeti kísérője, hogy az *ügy mond* gyakran leszakad az első idéző kifejezés mellől, s főmondatából kimozdulva beékelődik az idézet mondatrészei közé, leggyakrabban közvetlenül az idézet elindítása után: *melyre felelt: megh akartam ügy mond: ennek elötte adni* (Bosz. 2: 63); *hozzájok menvén kialtotta a Fiának, Fiam ügy mond: jöi bé* (Bosz. 2: 463).⁴ (Ekkorra az önálló idéző kifejezésként álló *ügy mond*-ot is a beékelte, azaz az eredetihez képest meggyöngült pozíció jellemzi.) A jelenség nyilvánvalóan nem a korszakhatárt szimbolizáló könyvnyomtatással veszi kezdetét – vö. pl. az ómagyarból: *monda azert az őrdög az azzońiallat kepeben [...] Nezmeg vğmond engomet hatvlis mikenen el'pl' neztel* (LobkK. 82–83) –, de elterjedése a különböző regiszterekben csak ekkortól adatolható. A párbeszédesszövegekben – szépirodalmi művektől kezdve

³ Bejárták tehát azt az utat, amelyet korábban valószínűleg a *mond* is megtett a 'megszólal, beszél' jelentéstől az idézet felvételére is alkalmas 'közöl valamit' jelentésig; vagyis az intranszitivtól a tranzitív használatig.

⁴ A perekből vett adatok itt és a következőkben is az OTKA K 81189. sz. projektumának korszából származnak.

tárgyalási jegyzőkönyvekig – feltűnően gyakran találkozni vele, használata azonban nagyban szerző-, illetve lejegyzőfüggő. (Az e téren mutatkozó rapszodikusság igen szembeötlő a perek tanúvallomásainak tanulmányozásakor.) A beékelést bizonyos szerzők, nyomdászok gyakran vesszők közé vagy zárójelekbe foglalják. Az elkülönítésnek ez a szándéka nemcsak a nyomtatott műveket jellemzi, bírósági jegyzőkönyvek lejegyzői is alkalmazzák.

Az idézetjelölés szerepében tehát a középmagyar korra a kétféle elem története összetetlankozik. Kitételük fakultatív. Mondatbeli helyzetük különbsége azonban az *ügy mond* számára az idézetjelölésnek egy további alesetét is lehetővé teszi. Az *ügy mond* pozíciója az idéző szerkezeten belül mobilis: elhelyezkedhet az idézetbe ékelve (l. a fentebbi példákat), de állhat az idéző mondat és az idézet határán, illetve a szerkezet más helyén, akár a mondat végén is: *Meg vagion iruan vğ mond, ne kefergesđ ah te vradat iftenődet* (OzorChr. B2a); ill.: *a szolgálójátul káposztát kért Simonné, nem adván, meg fenyegette, adnál még ugymond* (Bosz. 1: 500). Így azután – az idéző mondat végéhez kötött *mondván*-tól eltérően – ismételhető is, és emiatt az idézet fenntartásának jelölésére is alkalmas.

Hosszabb idézet esetén tagmondatonként vagy akár annál is gyakrabban vissza lehet kapcsolni vele a folyó szöveg síkjára, jelezve, hogy továbbra is fennáll az idézet. Sztárai Mihály Az igaz papságnak tüköre című vitadrámájában például a szereplők esetenként hosszasan idéznek valamely egyházi műből, melynek során a szerző olykor az idézet mondataiba ékelte *ügy mond*-okkal emlékeztet rá, hogy még mindig nem veszi vissza a szót: *Hoββa chac a könyuet Antal Biro. La hogy mond. Valaki, vğymōd a' Papságnac neuēt kiuannya ō maganac az Anyaŋtegyházban, az mīden Papoknac es Pīspekeknec tīfteŋŋeket, iteleketek es hatalmokac, ō maganac foglallya. De tauol legyē vğymond, a' Kereŋtyenektől illyen karomlo nev* (SztárI. C8b–D1a). Hasonló szerepet játszik – jellemzően például olykor Pesthi Gábor meséiben – a függőből egyenesbe átcúsztatott idézetekben, ahol az elbeszélői nézőpont áthelyezését jelzi: *Ezt a dğznohal el nē zenuedhete de monda nekŋ, hogy akkoron walnek az meg mŋkorō mŋnt keettewt meg fognak, ees a wafarra wŋnnek, mert engemet (wgŋ mond) a nemeŋfek wennenek meg de teged a zegen kewffeg* (PestMes. 57a); *hozza mene a roka ees monda nekŋ hogy bator ŋemmŋt ne keuelŋkednek, mert ha neked (wgŋ mond) zeep ŋubad wagŋon nekem zeep elmem ees ezem wagŋon* (PestMes. 57b).

Idézetjelölő és idézetfenntartó szerepe a középmagyar kor további századaiban is fennmarad. (17–18. századi vizsgálataim – mind az *ügymond*-ra, mind a *mondván*-ra vonatkozóan – bár nem mondhatók szűk körűnek, szórványosak és tallózó jellegűek; a szisztematikusabb és kiterjedtebb gyűjtés a későbbiekben sokban árnyalhatja a képet.) Pl.: *Pal uram fel pōrōs s felelt: Megh hallodé feleletemet, Andras vram, avagy nem, ugymond. Amaz monda: Megh hallom, Pal uram. Im az Pal uram el keszte az felelelt: En, ugymond, igr felelek ra, nem te magadhoz, ha nem az fiadhoz. [...] az mas felis arra igr modon felele: Nem czelekettem, ugymond, nem en dolgom* (Úsz. 149); *kire felelt az fatens feleséghe, azért mentem ugymond, hogy Olah Istvánné háromszor kiáltott* (Bosz. 2: 333). A MEK. adatbázisában számos szerző művének adatállományát áttekintve megállapítható, hogy az *ügy mond*-nak ez a fajta használata a 18. századtól megritkul, majd eltűnik.

Önálló idéző kifejezésként tovább él. Az elem használatában azonban a 20. század közepétől újabb grammatikalizációs változások követhetők nyomon. (Az 1772-től 2000-ig való anyagot az MNSz., a mai kor anyagát elsősorban az NSz. adatbázisából gyűjtöttem; az utóbbit kiegészítve Google-keresésekkel, illetve a hangzó médiából feljegyzett példákkal.)

A szerkezet az utalószó + ige transzparens együtteséből – idézetjelölő és idézetfenntartó szerepében már biztosra vehetően – *úgymond*-dá lexikalizálódik. A folyamat lezajlásának korát ugyanakkor nehéz volna közelebbről meghatározni. Bár az íráskép – norma híján – nem hívható döntőbíróul, mégis érdemes megemlíteni, hogy a váltakozó egybe- és különírást a középmagyarban az előbbi túlsúlya jellemzi, sőt már a különösen nagy helyesírási változatosságot képviselő ómagyarban is gyakori az egybeírás. (Önálló idéző kifejezésként is, amelynek a szokásos utalószó + állítmány kapcsolatnál szorosabb összetartozására grammatikai érvek szintén hozhatók fel: l. DÖMÖTÖR 2001: 360, 2002: 68, illetve nyelvhasználati érvek is: KÁROLY 1995: 825.) A lexikalizáció megtörténtét csak 1874-től kezdve (CzF.) tanúsítják szótárak, helyesírási szójegyzékek.

4.2. A *mondván*: idézetjelölőként stabilizálódik. Eredeti szerepét elveszítve a kettős idéző kifejezésekben, a *mondván* a középmagyar korra kiteljesíti a már az ómagyarban is megfigyelt idézetjelölő funkcióját. Eleinte meghatározóan az egyenes idézetek társaságában van jelen: *előszer szoual kezdic kemenyen dorgalni, monduan: No hituan szemtelen lator* (BornÖrd. 781v); *szép szóual kezdé az ebneć kőnyőrgeni, monduan: Ió felem, im terhes vagyoc kőlckőćkel* (HeltMes. 34). A korszak előrehaladtával azonban egyenes idézetek mellett fogyatkozni látszik. (Gyakorisága ugyanakkor regisztráltól is függhet: a beszélt nyelvhez legközelebb álló szövegekben – a perek tanúvallomásaiban – a korszak során mindvégig erőteljesen jelen van; mind kettős idéző kifejezésekben, mind önállóan.) Ugyanakkor a függő idézésekben is szokásossá válik. (Elvértve ómagyar kori példák is akadnak a jelenségre; l. fentebb.) Használati körének bővülése fontos további következményekkel fog járni.

A korszak végén alkotó Mikes Kelemen nyelvhasználatában már fele-fele arányú megoszlás figyelhető meg aközött, hogy a *mondván* egyenes vagy függő idézettel áll-e.⁵ A vizsgálatba az önálló idéző igenévi használatot is bevontam, mivel feltűnt, hogy a tárgyalt szempontból hasonlóképpen viselkedik, mint kettős idéző kifejezésben állva; azaz az önálló *mondván* is kihasználja a kettős idéző kifejezés részeként magával hozott szereplehetőséget (100% = az összes, idézetet bevezető *mondván*).

1. táblázat

A *mondván* előfordulásai Mikes Kelemen nyelvében

	Önálló idéző szóként	Kettős idéző kifejezés részeként
Egyenes idézésben	17%	34%
Függő idézésben	15%	34%

⁵ Az adatok összegyűjtésében a MEK.-ben megtalálható kritikai kiadáson kívül segítségemre volt a készülő Mikes Kelemen elektromos szótár anyaga is: K 81337 sz. OTKA-projektum.

Adatokkal szemléltetve a négyféle lehetséges előfordulást (MEK.: MKÖ.):

a) egyenes idézésben, önálló idéző szóként: *fel segítte ahegyre, mondván. jól tselekedted hogy segítségedre hittál; követ hajigál vala az ég felé, mondván, oly meg engemet;*

b) egyenes idézésben, kettős idéző kifejezés részeként: *kedves fiam kérjük az Istent, mondván. Oh Istenem ne engedgyed azt; magát menti vala, mondván. Én semit nem tselekedtem;*

c) függő idézésben, önálló idéző szóként: *ajándékot küldé annak az aszszonynak, mondván, hogy nagy kötelességel volna hozzája; el indula a kapolnácska felé, mondván az öttseinek, hogy ebéd tályban ő is a háznál lészen;*

d) függő idézésben, kettős idéző kifejezés részeként: *sokan kételkedének a sido nemzetnek régiségéről. Mondván, hogy ha a sidó nemzet olyan régi volna [...] az idegen historikusok. arról irtanak volna; azok Cumanus ellen kezdének beszélleni, mondván hogy ő parantsolta volna.*

Hogy a függő idézésre való áttérés a középmagyar kor mely szakaszában következett be, illetve hogy általánosíthatók-e a Mikes Kelemennél tapasztaltak, még további kutatást igényel. Ami szórványos vizsgálatok alapján is megállapítható: a középmagyar kort követően tovább fogyatkozik az egyenes idézettel álló *mondván* jelenléte a kettős idéző kifejezésekben. (Ez a műfaji paletta színesebbé válásával is összefügg: az ómagyart, majd a középmagyart elhagyva egyre inkább kisebbségbe kerülnek a bibliai – vagy a biblikus nyelvhasználat által közvetlenül meghatározott – szövegek, amelyekben a *mondván* sűrűn fordul elő.) Az újabb korszakokban jóval gyakrabban jelenik meg függő idézetek mellett, álljon megszólalást jelölő ige társaságában vagy önállóan. Az új- és legújabb magyar kori gyakorisági adatok érzékeltetik, hogy a függő idézésben meggyökeresedő *mondván*-ra még jelentős grammatikalizációs jövő várt.

5. A 20. század (és előzményei): az idézésen túl. A kortárs vagy az azt megelőző nyelvhasználatban mind a két elemnek kialakultak az idézésen túlmutató szerepei is. Ezek vizsgálatához az *ügymond* esetében elég a mából bő félszázaddal visszaneézni; a *mondván* az újmagyar kor elejéig terjedő visszatekintést igényel.

5.1. Az *ügymond* szerepei. Míg idéző kifejezésként ritkává és archaikus használatúvá vált, igen elterjedt lett különféle tartalmakat érzékeltetni képes diskurzusjelölőként (l. DÖMÖTÖR 2008a: 42–50, 2008d).

Az idéző szereptől való elszakadásának első lépcsője az, amikor hatóköre már nem egy vagy több tagmondatra, hanem csak egy-egy szóra vagy szószervezetre terjed ki. A Nagyszótár korpuszában az 1960–70-es évek fordulójáról való az első olyan adat, amelyben az *ügymond* nemcsak az idéző szereptől, de már a külső forrásra utalástól is elszakad (l. DÖMÖTÖR 2008a: 43).

A nem idézetjelölő diskurzusjelölő funkciók egy-egy mozzanat redukciója-ként ragadhatók meg, s a következőképpen foglalhatók rendszerbe (a részleteket l. DÖMÖTÖR 2008a: 47–48, 2008d). Az idéző szerep redukciójával az *ügymond* olyan diskurzusjelölővé válik, amely a vele megjelölt kifejezés külső eredetének és a szövegalkotó elhatárolódásának jelzésére szolgál ('mások ezt a szót, kifejezést használták, és bár most én is ezt használom, jelzem, hogy nem azonosulok

[teljesen]): *a rendőrök alulmaradtak a támadókkal, az úgymond tüntetőkkel szemben* (ATV, 2007. 10. 02.). A kifejezés külső eredetének redukciójával a szövegalkotónak a saját nyelvhasználata miatti „szabadkozását” jelzi (’szokás így fogalmazni, ahogy most én is fogalmazok, de nem tartom igazán helyénvalónak, illetve feltételezem, hogy te nem tartod annak’): *négyből három esetben maga a sértett táncolt vissza úgymond* (MR1, 2007. 09. 19.). Az előző két esetben mintegy a pandanja, amikor az *úgymond*-dal a közlő azt jelzi, hogy a befogadót bevonni szándékozik, akár az általa használt terminológiába, akár sajátos nyelvhasználati eljárásába (’feltételezem, hogy számodra idegen [szak]szót használok, vagy szokatlan módon fogalmazok’): *Én a helyedben úgymond localhost-on tesztelném le a választott tartalomkezelő rendszert.* (G.); ill.: *Mi a jobb választás ebben az esetben pasinál egy úgymond „barátság extrákkal” kapcsolatban?* (G.).

Megjegyzendő, hogy az attitűdjelölőket számos kutató nem sorolja a diskurzusjelölők körébe (pl. BIBER et al. 1999: 854–856, 857; FRASER 1999: 942; TRAUGOTT–DASHER 2005: 154–155). Nem tűnik azonban megokolhatónak, hogy az olyan, attitűdjöt (is) jelölő elemek szerepeit szembeállítsuk egymással, amelyekben az attitűdjelölés az idézés, illetve az abból kifejlődött korábbi diskurzusjelölő szerepek talajáról sarjadt, miközben – ahogyan a grammatikalizációs folyamatok esetében szokásos – az elemek korábbi funkciói sem vesztek ki. Fokozatokkal állunk szemben: a „sor elején” a szintisza idézés, az eddigi áttekintés alapján a „sor végén” az attitűdjelölés áll. (Emellett, ellentétben sok más attitűdjelölővel – amelyek engedelmeskednek a szótárazhatóság kritériumának –, itt olyan elemekről van szó, amelyek jellemzése a kontextus ismeretét is igényli.)

Az eddig bemutatott esetekben az *úgymond* – eredetének és a *mond* transzpareniciájának megfelelően – az adott szó, kifejezés korábbi vagy jelenlegi használatára referál. Az idézésből induló folyamattól csak egy következő, az utolsó fokozat szakad el teljesen. A nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdök jelzésének redukciója után az elem kilép a rá legjellemzőbb elhatároló vagy bevonó diskurzusjelölői szerepkörből. Itt az elem már nem jelez az előbbihez hasonló mozzanatot, hanem – felsorakozva számos más, ekként (is) használatos szó mellé – pusztán a magas hírértékű rész kiemelését célozza: *kik azok, akik ezt a filmet úgymond Oscarra jelölték?* (MTV, 2007. 09. 16.) Megfigyelhető egyébként, hogy az itt bemutatott attitűdök jelölésében az *úgymond*-dal párhuzamos használatú idézőjelnek is elhalványulhat a szerepe, s ehhez hasonló kiemelő funkciót vehet magára képileg. (Így kerülhetett idézőjelek közé a „Gyermek-leszállásjelző”, az „Úszásirány” vagy a „Lánchíd” szó; Budapest: 78-as trolibusz; Gellért uszoda; I. kerület Fő utca.)

Végül pedig ezen a szerepén is túllépve előfordul, hogy a befogadó nem feltétlenül tudja dekódolni az *úgymond* szerepét; pl.: *Minden egyes betegség életünk egyik megoldatlan problémájára hívja fel figyelmünket, úgymond jelezve, hogy valami nincs rendben* (G.). Az elemet szavajárásként használó beszélők az *úgymond*-dal talán egyfajta vélelmezett választékosságot céloznak meg. Gyakran jelölnek meg vele közismert, és a szokásosnak megfelelően használt jelentésátvitteleket is: *Merjünk hozzányúlni a kézenfekvő, úgymond papírforma meccsekhez* (G.). (Az utóbbi két példa egyúttal azt is szemlélteti, hogy olykor az *úgymond* is feltűnik újraformálás-jelölőként, amely megoldás elsősorban a *hogy úgy mondjam* diskurzusjelölőre jellemző; l. DÖMÖTÖR 2008b; 2008c.)

5.2. A mondván mint kapcsolóelem. Egyenes idézet mellett mind a kettős idéző kifejezések részeként, mind az önálló idéző szóként álló *mondván* megfigyelt, de nem válik különlegesen ritkává. Példák: *Pálffy letartóztatott, de pár hét múlva kiengedett ügynökei tettek nyilatkozatot, mondván: „Ügyvédek a szükséges lépéseket meg fogják tenni azok ellen, akiknek érdekében állt meghurcoltatásunk!”* (MNSz.); illetve *Még kinyitotta a fél szemét, gúnyosan hunyorítva, mondván: „Hogyan – máris a lángok?”* (G.). Függő idézés mellett lényegesen gyakoribb kettős idéző kifejezés részként és önálló idéző szóként egyaránt. Példák: *Demszky Gábor főpolgármester is megszólalt, mondván, még Semjén helyettes államtitkár felszólítására sem fog bocsánatot kérni* (MNSz.); illetve *odaajándékozta a saját kalapácsát, mondván, hogy majd csinál ő helyette magának másikat* (NSz., 1975).

A *mondván* használati körének a függő idézet irányába való eltolódása – ahogyan fentebb láttuk – a középmagyar korban alapozódik meg. Amikor áttérjed a függő idézésre, a kettős idéző kifejezésekből magával hozott idézetjelölő szerepe egyszerűen jelentőségét veszti: a függő idézés nem tartalmaz síkváltást, az elbeszélő a saját nézőpontjából fogalmazza meg a szereplő megszólalását; az idézet alárendelt tagmondatként épül be az összetett mondatba. Így a főmondat és a mellékmondat határán álló, körvonalazatlanná vált szerepű elem könnyen átértelmeződhet: már nem a főmondat végéhez, hanem a mellékmondat kezdetéhez szegmentálódik. Mivel gyakori, hogy a (*mondván*-tól balra álló) főige és a (jobbra elhelyezkedő) idézet kapcsolata a 'cselekvés és indoklása' jelentésviszonyt rejt, adódik, hogy a kettejük között lévő *mondván* a magyarázat, okadás mondatbevezetőjeként elemződjön újra. Az újraelemzés hátterében az inferenciarögzülésnek többek által leírt folyamata áll.⁶ Az adott szerkezetben gyakran megvalósuló okadó jelentést a nyelvhasználók idővel szorosan a *mondván*-hoz társítják, s az elem további használatát már ez az asszociáció szabályozza. (Ugyanez történt például a *lévén* esetében is, l. GUGÁN 2006: 37.)

A szekvencia felépítése tehát az újraelemzés után: 1. tagmondat: cselekvés – 2. tagmondat: *mondván* (+ *hogy*) + a cselekvés indoklása a cselekvő által. A tagmondatkapcsolat így interpretálható: a szövegalkotó az ágens cselekvéséhez az ágens magyarázatát is hozzáfűzi, felidézve / a szájába adva a cselekvéssel (közel) egy időben elhangzott / elhangozhatott szavait.

Az értelmezési lehetőséget a két tagmondat jelentésviszonya szabja meg; a *mondván* a szubjektív megokolásnak csak jelölője, de nem létrehozója. A grammatikalizációba becsatlakozik az önálló idéző szóként álló *mondván* is (vagyis nincs különbség aközött, hogy tőle balra beszédített vagy bármely más cselekvést jelölő ige áll): *ő mindent elutasított, mondván, hogy tudományos munkát kell végeznie* (NSz., 1956); *A tanügyminisztérium magyar jelese azonban nem nagyon bízta őket, mondván: nem tudja garantálni a szakoktatók kiküldését* (MNSz);

⁶ Egy elem grammatikalizációjának korai stádiumában a konverzációs implikatívák szemantizálódhatnak (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 82). Abban az esetben, ha az elem használatakor bizonyos feltételek rendszeresen teljesülnek, erősebb asszociáció jöhet létre az elem és ezek között a feltételek között, oly módon, hogy a feltételek az elem jelentésének integráns részévé válnak. (DAHL 1985: 11, idézi: HOPPER–TRAUGOTT 2003: 82, ill. l. még 74–84; DÉR 2008: 27.)

ill.: *pénzt nem adtak sehol, mondván: a kisebbségek előtt is rengeteg más út is van* (MNSz.); *a másik részük viszont a nagyfokú biztonsági intézkedések miatt inkább most kel útra, mondván, hogy most biztosan nem történhet semmi* (MNSz.).

A két tagmondat határán – ahogyan a fentebbi adatok is mutatják – gyakran két kapcsolóelem torlódik össze: a *hogy* kötőszó és a *mondván*. A *hogy* eredetileg az igenévvél végződő főmondatot és a függő idézetet kapcsolta össze. Az újraelemzéssel a *mondván* került a mellékmondat élén álló kapcsolóelem pozíciójába, a *hogy* ehhez simul hozzá. Kettősük párhuzamba hozható más olyan kötőszó-együttállásokkal, amelyekben magyarázó vagy okhatározói kötőszókhöz a *hogy* kapcsolódik (*mivelhogy, merthogy, ugyanis hogy, tudniillik hogy*). A *hogy* az összes efféle szerkezetnek fakultatív eleme. A *mondván hogy* kapcsolatban ez a fakultatívitás abból származik, hogy a függő idézet beépítésének nem kötelező tartozéka a kötőszó; kitétele váltakozik az idézés tagmondatai közötti – kettősponttal vagy vesszővel jelzett – szünettartással.

Figyelemre méltó fejlemény, hogy az utóbbi évek spontán nyelvhasználatában más kötőszók is megjelennek a *mondván* társaságában. A *mondván(.) mert* és a *mondván(.) merthogy* kötőszóhalmozások egyértelmű formai igazolását mutatják annak, hogy a nyelvhasználók a *mondván*-t az okadás egyik kapcsolóelemének érzékelik: *engem is elküldött a doki az édes anyukámba a háziiorvosi igazolással, mondván mert az nem az ő hatásköre* (G.); *Lefelé jövet letértünk a kék jelzésről, mondván mert nem akartunk quadosokkal találkozni* (G.); ill.: *eredetileg pénzért árulták őket (mondván, merthogy eddig minden alkalommal remekül el tudták adni a kölyköket)* (G.); *hátra akartak minket ültetni, mondván merthogy vacsorázunk* (G.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk: az újraelemzés után a *[mondván,] + [hogy ~ mert ~ merthogy]* és a *[mondván] + [szünet]* megoldás váltakozik egymással. A *mondván*-t és az őt követő kötőszót – különösen a normakövető írásváltozatokban – többnyire vessző választja el egymástól, ami egyrészt lehet a korábbi elemzésből megőrzött helyesírási konzervativizmus, de mutathatja az újraelemzés még labilis státuszát is. Spontán módon fogalmazott szövegekben, az internet „írott beszélt nyelv”-ében viszont igen gyakori a vessző elhagyása, ami a szünettartás elhagyására is utalhat, ahogyan ez élőszóban gyakran ténylegesen érzékelhető is (és ugyanez figyelhető meg a *hogy* nélkül álló *mondván* és a követő elemsor kapcsolatában is). Ezek alapján a fentebbi változatok mellé felsorakozni látszanak a *[mondván hogy]* és a *[mondván + 0 szünet]* variánsok is, ami a kötőszóvá simulás utolsó formai lépcsőfokának tekinthető. (A kérdésben egy méréseken alapuló fonetikai vizsgálat lehetne döntő.)

Az adatok típusai alapján felállítható egy skála, amely megmutatja, hogy a *mondván*-nal bevezetett mellékmondatban az idézetjelleg vagy pedig az indoklás mozzanata van-e előtérben. Az idézet – a függő idézésre jellemző módon – egyszerűen az idézett személy és az ennek megnyilvánulását felelevenítő szövegalkotó sajátja; az előbbi elmondta (leírta, elgondolta), az utóbbi megörökíti, interpretálja. A függő idézetet meg nem jelenítő mellékmondat viszont a szövegalkotó saját megokolását tartalmazza. A fokozatok a következők:

1. Az állítmányhoz tartozik beszédtevékenységre (így megokolásra is) képes alany.

a) Közlés-ige; az idézett személy megindokolja a beszédttel járó cselekvését: *megtagadta a határozat regisztrálását, mondván, hogy az Állami Vámbizottság rendelkezése ellentétben áll a szövetségi jogszabályokkal* (MNSz.); *Az óvónő elutasítja a gyerek átvételét mondván folyik az orra* (G.).

b) Kognitív működést – leggyakrabban szándékot, akaratot – kifejező ige; a kognitív működésével jellemzett személy megindokolja az elgondolását: *a vagyonmegosztást ősszel szeretné elkezdeni, mondván hogy több pénz kell a perhez.* (G.); *Engem eleinte hátra akart hagyni Izsákfalván, mondván, ott nagyobb biztonságban leszek* (MNSz.).

c) Közléstől és kognitív működéstől különböző cselekvést kifejező ige; a megokolás azonban értelmezhető az alany szavainak (gondolatainak) felelevenítéseként, de a szövegalkotó saját magyarázataként is: *utána ugyanazok röhögtek ki, mondván, amit festett, zagyaság* (MNSz.); *Amikor az előttünk lévő zebra lámpája villogni kezdett, fickókám kilőtt, mondván akkor nekünk mindjárt zöldünk lesz* (MNSz.).

2. Az állítmányhoz vagy nem tartozik beszédjével, gondolataival jellemezhető alany, vagy ha igen, nem akkor tartozik a *mondván*. A mellékmondat eltávolodik az idézéstől: a szövegalkotó magyarázatát tartalmazza, amelybe csak mintegy beszűrődik valamely korábbi beszédhelyzetben elhangzott (vagy elhangozhatott), elgondolt indoklás. A grammatikalizáció mindezidáig utolsó stádiuma; egyelőre nem túl gyakori jelenség (ezért adatolása bőkezübb az előbbi csoportokénál): *a Rádió is ilyen zene hangjai mellett andalítja, találta egymásra a két szerető szívet, mondván: most népművészeti kultúrmissziót teljesít* (NSz. 1943); *Nem lehet, mondván nem beszámítható a gyerektartás* (G.); *a talajvédelem ismét lekerült a napirendről, mondván, drága* (MNSz.); *Már eleve az is elegendő, hogy szombatra esik, mondván az a nap szabad* (G.); *Ez fejlődésnek is betudható, mondván hogy az előző évek tele voltak komolyabb, a helyzethez nem illő akciókkal* (G.); *a jellelt elveszti a pénzt, mondván kiadást okozott az országnak* (ATV, 2013. 11. 09.). A típusba a tagadott beszédtevékenység is beletartozik; erre már jóval korábbról is hozható példa: *Ő azonban semmit nem szólott, mondván: a hazáért nem alunni szép* (NSz. 1848).

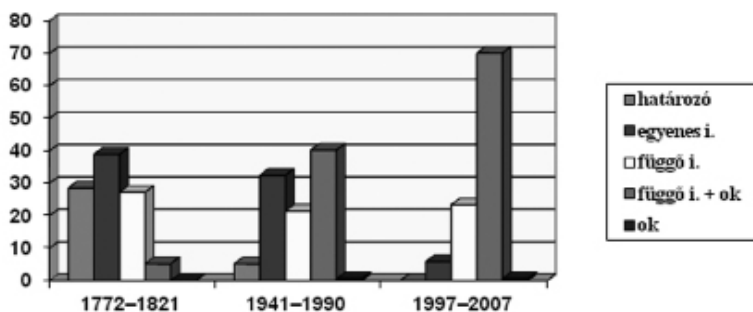
Azok után, hogy a *mondván* fő megjelenési terepe már nem az egyenes, hanem a függő idézés lett, az idő előrehaladtával az elem – az inferenciarögzülés megtartásával – egyre inkább az okadást is tartalmazó tagmondatkapcsolatokban vált gyakorivá. Az újmagyar kor elejéig visszatekintő statisztikai vizsgálat közelebbről is megmutatja, hogyan változtak meg a használati arányok.

A rendelkezésre álló korpuszok alapján három időbeli metszetet vettem alapul: az újmagyar kor első ötven évét (NSz., 1772–1821), a legújabb magyar korszaknak a közelmúltig tartó ötven évét (NSz., 1941–1990) és egy kortársinak minősíthető bő évtizedet (MNSz., 1997–2007). Mivel az első metszetben összesen 154 adat szerepelt az igenévre, ugyanennyit vettem – véletlenszerű kiválasztással – a második és a harmadik metszetről is. A statisztika a jelen témához szükségesnél szélesebb körű: az igenév összes fajta megjelenési lehetőségét tartalmazza (eny-

nyiben a határozói igenevek általános vizsgálatához is adatokat kínál, vö. pl. HORVÁTH L. 1991). A kategóriák: határozó; egyenes idézet alaptagja; függő idézet alaptagja; szubjektív megokolással együtt járó függő idézet alaptagja / jelölője; a függő idézettől elszakadó megokolás jelölője. (Két megjegyzést szükséges tenni a diagram adataihoz: az idéző szerkezetek között mind a magányos, mind a bővítményekkel – leggyakrabban *ezt, azt* utalószóval – rendelkező *mondván* adatai szerepelnek; az egyenes vagy függő idézés olykor eldönthetetlen eseteit a függő idézések alá soroltam be.)

1. ábra

A *mondván* szerepei függő idézet mellett

A diagram egyértelműen mutatja az egyenes idézet melletti használat radikális csökkenését (valamint – nem szorosan ehhez a témához tartozóan – a határozói szerep eltűnését is). Szemléletesen megmutatkozik továbbá, hogy a szubjektív okadást nélkülöző függő idézetek a három metszetben egymáshoz közeli arányban részesednek, míg az okadóként is értelmezhető szerkezetek aránya látványos növekedést mutat. A két második metszetben – bár roppant szerény képpel – megjelenik a függő idézettől eltávolodott okadó szerkezet is.

A *mondván* szerepköre tehát kiszélesedett: az idézésen és idézetjelölésen túl a megokolás jelölésére is alkalmassá vált. A *mondván*-nal bevezetett megokolásnak az a sajátossága, hogy – az elem idéző szerkezetben gyökerező eredetének és a *mond* transzparenciájának megfelelően – referálni képes az adott indok(ok) korábbi beszédhelyzetéből származó mivoltára. A szóalak eljutott a szófaji változásnak (bővülésnek) legalábbis a határáig: a határozói igenév mondatbeli szereplehetőségein túlmutatva a kapcsolóelem funkciójának betöltésére is alkalmassá lett. Lényeges tényezője ennek a szó nyelvi rendszerbeli elszigeteltsége mind jelentésbelileg, mind formailag. Mint fentebb láttuk, funkciója már azóta eltér a szokványos határozói igenévi szerepkörtől, amióta idéző szóként a nyelvtörténetben felbukkant. Utóbbi formai elkülönülése is megmutatkozott: miközben a *-ván/-vén* képzős igenévi formák archaikussá váltak és megritkultak, a *mondván* – hasonlóan a *lévén*-hez – ezen formában konzerválódott.

Tekintettel az elmondottakra, úgy vélem, megállapítható a lexikalizáció ténye. Kérdésként merülhet fel azonban, vajon tartható-e a *mondván* kötőszónak, vagy

– egyelőre legalábbis – nem lép túl a partikulának minősíthető kapcsolóelem szerepén. A szótárakbeli hiány (ÉKsz., ÉKsz.²) az utóbbi választ sugallja (és egyúttal megkérdőjelezi magát a lexikalizációt is). Mind a prozódiai jellemzők tanúsága, mind pedig az, hogy ritka az idéző szereptől eltávolodó használat, arra vall, hogy a nyelvi változás ezen stádiumában a *mondván* kötőszóként való stabilizálódását még ne tekintjük lezárult folyamatnak. Amennyiben az újabb szerepe és megváltozott prozódiai jellemzői az idő előrehaladtával elterjedtebbé válnak, bizonyosra vehető, hogy a *mondván* szótári egységként is meg fog jelenni. Továbbra is kérdéses marad azonban, hogy kötőszóként-e; az a diskurzusjelölési többlet ugyanis, amely a sajátja, túlmutat a prototipikus kötőszóként való jellemzésen.

Kulcsszók: idézés, diskurzusjelölő, grammatikalizáció, történeti változás, kötőszó.

A felhasznált írásos források és rövidítésük

- ApMélt. = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*. 1521.
 BornÖrd. = Bornemisza Péter, *Ördögi kísértetek*. Sempte, 1578.
 Bosz. = SCHRAM FERENC szerk., *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
 CornK. = *Cornides-kódex*. 1514–1519.
 CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv/Atheneum, Pest/Budapest, 1862–1874.
 DebrK. = *Debreceni kódex*. 1519.
 DomK. = *Domonkos kódex*. 1517.
 ÉrsK. = *Érsekújvári kódex*. 1529–1531.
 G. = *Google kereső*. <https://www.google.hu>
 HeltMes. = Heltai Gáspár, *Száz fabula*. Kolozsvár, 1566.
 JókK. = *Jókai-kódex*. 1370 u. / 1448 k.
 JordK. = *Jordánszky-kódex*. 1516–1519.
 Káldi = Káldi György, *Szent Biblia*. Bécs, 1626.
 Károlyi = Károlyi Gáspár, *Szent Biblia*. Vizsoly, 1590.
 KT. = *Königsbergi töredék*. 12. sz. v. – 13. sz. e. / 14. sz. k.
 KTSz. = *Königsbergi töredék szalagjai*. 12. sz. v. – 13. sz. e. / 14. sz. k.
 LobkK. = *Lobkowicz-kódex*. 1514.
 MargL. = *Margit-legenda*. 1510.
 MEK. = *Magyar Elektronikus Könyvtár*: <http://www.mek.oszk.hu> (2014. 08. 06.)
 MKÖ. = HOPP LAJOS szerk., *Mikes Kelemen összes művei* 1–6. <http://www.mek.oszk.hu/09000/09000/index.phtml> (2014. 08. 06.)
 MNSz. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> (2014. 08. 06.)
 NádK. = *Nádor-kódex*. 1508.
 NSz. = *A Magyar nagyszótár korpusza*: <http://www.nytud.hu/hhc/> (2014. 08. 06.)
 OzorChr. = Ozorai Imre, *De Christo et eius ecclesia*. Krakó, 1535.
 PéldK. = *Példák könyve*. 1510.

Pesthi = Pesthi Gábor, *Új testamentum*. Bécs, 1536.

PestMes. = Pesthi Gábor, *Ezópus fabulái*. Bécs, 1536.

Sylvester = Sylvester János, *Új Testamentum*. Újsziget, 1541.

Úsz. = VARGA ENDRE szerk., *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

Hivatkozott irodalom

- BEKE ANDRÁS – GÓSY MÁRIA – HORVÁTH VIKTÓRIA 2012. Gyakorisági vizsgálatok a spontán beszédben. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás 2012*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest. 260–277.
- BIBER, DOUGLAS at al. 1999. BIBER, DOUGLAS – JOHANSSON, STIG – LEECH, GEOFFREY – CONRAD, SUSAN – FINEGAN, EDWARD, *Longman Grammar of Spoken and Written English*, Pearson Education Limited, Harlow.
- CHAPPELL, HILARY 2008. Variation in the grammaticalization of complementizers from *verba dicendi* in Sinitic languages. *Linguistic Typology* 12: 45–98. Idézve: <http://crlao.ehess.fr/docannexe.php?id=788> (1–49). (2011. 04. 10.) <http://dx.doi.org/10.1515/LITY.2008.032>
- DAHL, ÖSTEN 1985. *Tense and Aspect Systems*. Blackwell, Oxford.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikálizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DIXON, R.M.W. 1995. Complement clauses and complementation strategies in typological perspective. In: PALMER, FRANK ROBERT ed., *Grammar and meaning*. Cambridge University Press, Cambridge. Idézve: <http://fds.oup.com/www.oup.co.uk/pdf/0-19-929787-8.pdf> (2011. 04. 10.) <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511620638.011>
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2001. Tendencias in the development of late old Hungarian and early middle Hungarian main clauses of reported speech. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 337–369.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2002. Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 98: 56–74.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008a. Az *úgy mond*-tól az *úgymond*-ig. Egy diskurzuszjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 132: 37–52.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008b. A *hoggy úgy mondjam* diskurzuszjelölő. *Magyar Nyelv* 104: 427–442.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008c. „...hoggy úgy mondjam (vagy nem tudom, hoggy)”. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg, szöveg típus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 221–230.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008d. Jel és funkciók – az *úgymond* mai szerepeinek összefüggésrendszere. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Jel és jelentés*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 100–105.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2013a. Idéző szerkezetből keletkezett diskurzuszjelölők – és követőik. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 31–41.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2013b. Idéző szerkezetből diskurzuszjelölő elem: a *mondván* szerepei és története. In: CSEPREGI MÁRTA – KUBÍNYI KATA – JARI SIVONEN szerk.,

- Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III.* ELTE, Budapest. 20–30.
- FRASER, BRUCE 1999. What Are Discourse Markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–952.
- GUGÁN KATALIN 2006. Újabb elmélkedés a magyarázattípusokról – ezúttal egy magyar mondatnyi változás elemzése közben. In: SIPŐCZ KATALIN – SZEVERÉNYI SÁNDOR szerk., *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére.* SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged. 27–44.
- HARRIS, ALICE C. – CAMPBELL, LYLE 1995. *Historical syntax in crosslinguistic perspective.* Cambridge University Press, Cambridge.
- HEINE, BERND – KUTEVA, TANIA 2002. *World Lexicon of grammaticalization.* Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511613463>
- HOPPER, PAUL J. – TRAUGOTT, ELISABETH C. 2003. *Grammaticalization.* Cambridge University Press, Cambridge.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 761–834.
- KAULEN, FRANZ 1870. *Handbuch zur vulgata.* Verlag von Franz Kirchheim, Mainz.
- TRAUGOTT, ELISABETH C. – DASHER, RICHARD B. 2005. *Regularity in semantic change.* Cambridge University Press, Cambridge.
- STRAUGHN, CHRISTOPHER A. 2008. *History vs. Theory: The Grammaticalization of the Uzbek say-complemetizers.* <http://home.uchicago.edu/~straughn/PLM.pdf> (2014. 08. 06.)

Mondván and úgymond: the emergence of discourse markers from quoting constructions

The paper discusses Hungarian instances of a well-known grammaticalization process: cases of quoting constructions (including *verba dicendi*) turning into discourse markers. It explores the history of *mondván* ‘having said’ and *úgymond* ‘so to speak’ going back to before the 16th century and traces down the process of their grammaticalization. In the beginning, one of the typical uses of both items was to provide for the transitivity of the main clause introducing a direct quotation. When they both lost that original function, given that the verb of saying in the main clause became able to govern a complement containing a direct quotation, their role was reinterpreted. The paper surveys the changing roles of these two items. It explores the steps of this grammaticalization process taken in earlier centuries, it studies the functions of these items in present-day Hungarian, and finds connections between earlier and later uses. *Mondván* is analysed more in detail than *úgymond* is, given that the author discussed the latter item in some previous publications, too.

Keywords: quotation, discourse marker, grammaticalization, historical change, connective.

DÖMÖTÖR ADRIENNE
MTA Nyelvtudományi Intézet

Hol volt? Hol nem volt?

A tagmondattörlő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán*

1. Bevezetés. Írásom kiindulópontja a *lévén* következő típusú használata:

(1) a) „A korcsolyázás roppant komplex mozgás, *lévén* ilyenkor nem a megszokott módon lépünk, hanem a korcsolyát csúsztatjuk a jégen” ([http://www.\[-\]hazipatika.com/eletmod/mozgas/cikkek/csuszos_terep_az_egyensulyerzeket_\[-\]is_fejleszti_a_korcsolya/20131125090021](http://www.[-]hazipatika.com/eletmod/mozgas/cikkek/csuszos_terep_az_egyensulyerzeket_[-]is_fejleszti_a_korcsolya/20131125090021); letöltve: 2014. 10. 10.).

b) „Kolléganőmmel történt, hogy – *lévén* a szülő már némileg idősebb volt, mint maga a tanár – evidenciaként kezelte, hogy megkérdezze, hogy tegezheti-e a tanárt” (Kossuth Rádió, 2014. 02. 26., 10: 38, betelefonáló középiskolai tanár).

Az alábbi cikkben a kötőszói használat megjelenésének kétféle lehetséges magyarázatát mutatom be. Az egyik szerint ez a *hogy* kötőszó alkalmasszerű eltűnésének köszönhető (LENGYEL 1989: 204–210), azaz tulajdonképpen a tagmondattörlő grammatikalizációs változások egy esetének tekinthető ez a folyamat. A másik magyarázat szerint az átértékelődés kiindulópontja a határozói igenévnek egy olyan típusú használata, mely kétértelműsége révén lehetővé tette a reanalízist.

A kétféle lehetséges levezetés értékeléséhez újabb szempontokat adhat egy másik változás bemutatása, a *lehet* mondathatározói jellegű használata:

(2) a) „Meghívó a Microsofttól ? – Hmmm *lehet* elmegyek, náluk mindig jó a kaja” (<http://www.demotivalo.net/view/89695>; letöltve: 2012. 11. 20.).

b) „Az szokott lenni, hogy hú, *lehet* nem kellett volna megvenni, már megint költöttem” (Kossuth Rádió, 2014. 11. 26., 10:17, fiatal riportalány).

A továbbiakban először bemutatom a *lévén* új típusú, kötőszói használatának kétféle levezetését, majd a *lehet* feltételezhető mondathatározói átértékelődését. Mivel a két változást egymással, s egyben számos egyéb változással is összeköti, hogy a *hogy* kötőszó elmaradása kulcsfontosságú lépés, ezzel a problémakörrel (ok-e vagy okozat a változások során a kötőszó elmaradása) részletesebben is foglalkozom.

2. A *lévén* révén. A határozói igenevek szófajváltási folyamatait áttekintő tanulmányában LENGYEL KLÁRA (1989: 204–210) foglalkozik a *lévén*, *hogy* szerkezettel, illetve az ennek megfelelő funkcióban, de *hogy* nélkül felbukkanó *lévén*-nel.

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Haader Leának segítőkész, lényeglátó véleményéért, mely a cikk sok részletének átgondolására késztetett. Ugyancsak köszönet illeti Egedi Barbarát hasznos tanácsaiért; ha a cikkben hibák maradtak, azokért természetesen engem terhel a felelősség. A tanulmány az OTKA 81189 sz. projekt keretében készült.

Úgy véli, a „*lévén*” kötőszószerű használatában valóban elveszítette kapcsolatát a határozói igenévvvel. A *lévén* + alanyi mellékmondat, vagyis a *lévén, hogy*-os szerkezet *lévén*-je kétségtelenül határozói igenév” (LENGYEL 1989: 209–210). Ugyanitt felhívja a figyelmet annak fontosságára, hogy a *lévén* egyaránt lehet a létige, illetve a kopula határozói igenévi alakja, és amellett foglal állást, hogy a *lévén, hogy* szerkezetben a határozói igenév forrása a *l é t i g e*, melynek *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondat a vonzata. Ilyen kiindulópontot feltételezve a *lévén* önálló (azaz *hogy* nélküli) használatának kialakulása a következőképpen vázolható. A kiinduló szerkezet a létige határozói igenévi alakja, melyet alanyi alárendelt mellékmondat követ; például: *Lévén, hogy betörték az ablakot, hideg van*. Ebből a *hogy* alkalmoszerű elmaradásával áll elő az a forma, mely a reanalízis bemenetétül szolgálhat: *Lévén(.) betörték az ablakot, hideg van*. Az igenév és a mellékmondat kapcsolata a kötőszó elmaradásának köszönhetően átértékelődhet, melynek eredményeként a *lévén* a(z eredeti) mellékmondat élén álló okhatározói kötőszó szerepét tölti be: *Lévén betörték az ablakot, hideg van* (’Mert betörték az ablakot, hideg van’).

Ez a levezetés az ún. tagmondatörölő grammatikalizációs folyamatok sorába illeszti a *lévén* reanalízisét. Ezeknek közös jellemzőjük, hogy egy egykori főmondat módosítószóvá vagy – mint a jelen példában is – kötőszóvá értékelődik át; kísérlőjelenségük, hogy az utalószó, illetve a kötőszó fokozatosan elmarad a szerkezetből. A változásnak szintén része lehet a reanalízisen átmenő elem fonetikai redukciója, de ez nem szükségszerűen következik be. A változás bemenetétül szolgáló főmondatok jól jellemezhetők: ez „a *hogy* kötőszós (tartalomkifejtő) mondatoknak egy olyan csoportja, amelynek főmondata (szűkebb vagy tágabb értelemben vett) értékelő jellegű, a beszélő állásfoglalását, attitűdjét fejezi ki a mellékmondat tartalmára vonatkozóan” (HAADER 2001: 360).

Korábban idézett tanulmányában LENGYEL KLÁRA (GRÉTSY LÁSZLÓVAL vitatkozva, aki nyelvhelyességi szempontból egyaránt kérdésesnek tartja a *lévén* kötőszói, illetve a *lévén, hogy* kapcsolatban ennek összetett kötőszói használatát) hangsúlyozza, hogy a kétféle szerkezetet meg kell egymástól különböztetni. Felveti ugyan annak a lehetőségét, hogy a *lévén, hogy* előbb-utóbb összetett kötőszóvá válhat, hasonlóan a többi *hogy*-gyal végződő összetett kötőszóhoz, de úgy véli, egyelőre a *lévén* ebben a szerkezetben osztja a határozói igenevek jellegzetes grammatikai tulajdonságait. Ezek a következők: „Lehetnek igei bővítményei, levezethető igei állítmány + alanyi mellékmondat szerkezetből, pl.: *Az volt, hogy betört az ablak* → *Lévén, hogy betört az ablak*... A *lévén*-nek határozói igenévi szinonimái vannak, pl. *Történvén, hogy betört az ablak*...; *Úgy esvén, hogy betört az ablak*...” (LENGYEL 1989: 210).

Nem vitatva, hogy a *lévén* „magányos” kötőszói használatát meg kell különböztetni a *lévén, hogy* típustól, a fenti megközelítéssel kapcsolatban több problémát láttam. Az egyik ezek közül szemantikai: ez a levezetés nem tudja megmagyarázni a rögzült oksági jelentést. LENGYEL-nél az is olvasható, hogy „a létigéből képzett határozói igenévnnek határozott lexikai jelentése van (valahol, valamilyen állapotban, birtokban levést, létet fejez ki)” (LENGYEL 1989: 206). Ez a jelentés azonban a *lévén, hogy* szerkezet igenevére egyáltalán nem jellemző, és a szerkezet egészének a jelentése sem feleltethető meg a létige finit alakjával létrehozott, főmondat

+ alanyi alárendelt mellékmondat konstrukciónak (*Volt, hogy... / Az volt, hogy...*). Sőt, a rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy a *lévén*, *hogy* megjelenésétől kezdve elválaszthatatlanul összeforr az okhatározással, azaz a *hogy* kötőszóval bevezetett tagmondat, illetve egy további tagmondat közötti oksági viszony jelölésével. A *lévén*-nel kapcsolatos problémát jól mutatja, ha grammatikalizációs útvonalat a *mondván* változásaival összevetve mutatom be DÖMÖTÖR ADRIENNE elemzései alapján (DÖMÖTÖR 2013, 2015).

A *mondván* már a legkorábbi kódexekben is előfordul egyenes idézetek bevezetőjeként. Kétféle típusban is megfigyelhető: annak a finit mondatnak, melyhez kapcsolódva az idézetet bevezeti, lehet szintén valamiféle közlést kifejező ige az állítmánya, vagy lehet másféle ige. Az utóbbi esetben a *mondván* az egyetlen idézetbevezető és egyben közlést kifejező elem a szerkezetben, az előbbiben viszont funkcionális, idézetbevezető szerepe domborodik ki. Ez a funkció a későbbiekben változik, ahogy a *mondván* környezetet nyer, és immár függő idézet bevezetője is lehet. Ez újabb előmozdítója a későbbi grammatikalizációnak, hiszen itt a *mondván* már redundáns jelölje az idézet-bevezetésnek, függő idézet esetében ugyanis egyértelmű grammatikai jelei vannak annak, hogy a szövegalkotó mástól származó közlést épít be a saját szövegébe. S mivel a *mondván*-t megelőző főmondat és az azt követő függő idézet között igen gyakori az okozat-ok viszony, az oksági viszony kifejezőeszközzé végül az eredeti funkcióját részben elvesztő *mondván* igenév válhat, és már megfigyelhetők kötőszó jellegű előfordulásai is (DÖMÖTÖR 2015: 21–37). Két dolgot fontos kiemelni a *lévén* bemutatása előtt. Az egyik, hogy a *mondván* eredeti lexikális jelentéséből, illetve jellegzetes előfordulási mintáiból jól levezethető a későbbi funkcionális jelentése. A másik, hogy a *mond* ige esetében eleve megvan és bőségesen adatolható az a grammatikai szerkezet, amely az esetleges kötőszói ártértelemezés alapjául szolgálhat, azaz a tárgyi alárendelt mellékmondat, amelyből minden nyelvi korszakban, így a mai magyarban is elmaradhat a *hogy* kötőszó.

A *lévén* esetében a középmagyar kortól, a Történeti magánéleti korpusz (TMK.) segítségével próbáltam megkeresni a későbbi kötőszói használat forrás-szerkezetét. A keresés alapján úgy tűnik, hogy a *lévén* határozói igenév a korszakban nem különbözik a többi igenévtől. Előfordulásai mindegyikében megfeleltethető a létigének vagy a kopulának, határozói igenévként is megőrzi vonzatkeretét (természetesen csak létigeként; a kopula esetében nem lehet vonzatkeretről beszélni, ott a névszó határozza meg a lehetséges vonzatokat). A határozói igenév képzője tulajdonképpen a szerkezet beágyazottságát jelöli; az, hogy az így beágyazott tagmondat és közvetlen szöveggörnyezete között milyen jelentésbeli viszony van, elsősorban a szövegösszefüggés alapján következtethető ki. Az alábbiakban néhány példa található arra, hogy a *lévén* esetében ugyanolyan viszonyjelentések figyelhetők meg, mint általában véve a határozói igenevek esetében, azaz a viszony lehet időhatározói (3a), okhatározói (3b), de akár fonák oksági is (3c). Megemlítendő még, hogy egyetlen példa volt ugyan a korpuszban a *lévén* kötőszói használatára is, de ez alighanem hapax (3d):

(3) a) 1714: „Ezen fatens egykoron az Templomban *lévén* mellette ment el Kapta Sophi, és megh taszította azon szem pillantasban” (Bosz. 1: 61).

b) 1758: „a Doctor aztis monda, hogj megh gyógyittya 10 fírt de a Gazda oda haza nem *lévén* a Gazda asszony nem mert magátul alkuban eredni” (Bosz. 1: 336).

c) 1736: „azomban oda jöt az malomba Beke Istvan idejen regvel semmi jaroja nem *leven* ott az malomba az fatens pedig az bornyut az Tehen ala bocsatvan az Tehen ugy meg rugta az bornyát hogy Mingyan az fogas kerek ala eset” (Bosz. 1: 19).

d) 1723: „Aztis bizonyosan tudgya a fatens Ruszka Sophi felül mondani az előtt circiter 4 esztendővel a fatens Ruszka Sophinak az háza melle járvan el, és a midőn a fatens fia vagy be vagy ki hajtotta nyajjat *lévén* a fatens gyakorta a Ruszka Sophi föld házára felé ment, kiért a fatens fiat gyakorta megh fenyegette” (Bosz. 1: 220).

Fontos kiemelni, hogy – amennyiben tagmondattörlő grammatikalizációs folyamat során jön létre a *lévén* kötőszói használata – a forrásszerkezet csak olyan lehet, amelyben a *lévén* nem a kopulának, hanem a létigének a határozói igenévi alakja, s így bővül *hogy* kötőszós mellékmondat. A TMK.-ban jelenleg ezren felüli (1079) példa található a *lévén*-re. Ezek közül mindössze 18 esetben követi a *lévén*-t *hogy* kötőszóval kezdődő mellékmondat, de az ilyen példákban rendre nem a *lévén* vonzata az adott mellékmondat (l. pl. 4a). Az egyetlen alanyi alárendelés esetében (4b) pedig a *lévén* a kopula igenévi alakja, tehát itt ismét nem ehhez tartozik a *hogy*-kötőszós mellékmondat, hanem a *bizonyos* melléknévhez:

(4) a) 1727: „az feleseghe mondotta vólna az Annyaval *lévén* hogi az Urat valami szekrül taszitanak le had törjön ki az nyaka” (Bosz. 1: 515).

b) 1769: „[...] bizonyos *lévén* hogj Iffiu Béress János ezen folyó Mártius havának 2dik napján említett Habsi Anna Aszonyt másoknak hallatára Vén Boszorkánynak mondani [...] bátorkodott, 60 kemény Pálcza ütések után ell botsájtattott” (Bosz. 1: 223).

Mind a TMK.-ból, mint pedig az újmagyar kori, illetve kortárs szövegeket tartalmazó Magyar történeti korpuszból áttekintett minták eredményei egybecsengetnek HORVÁTH LÁSZLÓ (1991, 1992) megfigyeléseivel a *-vA*, illetve *-vÁn* képzős határozói igenévek körében tapasztalható gyakorisági és funkcionális változásról. Ennek egyik látványos mozzanata, hogy a korábban szinte minden funkcióban domináns *-vÁn* képzős igenév a reformkorban háttérbe szorul a *-vA* képzős igenévvvel szemben. A jelenség háttérében az áll, hogy annak a funkciónak a gyakorisága, melyben (egyedüli ilyen funkcióként) a *-vA* képzős igenév korábban is domináns volt (határozói igenév létigével), a reformkorban megugrik. Ezzel szemben a többi olyan szerkezet használata, melyben korábban a *-vÁn* képzős igenév általános volt, fokozatosan háttérbe szorul, és a mai magyarból gyűjtött adatok szerint a határozói igenévek között már 5% alatt van a *-vÁn* képzős igenévek aránya.

Ez a *lévén* esetében azt jelenti, hogy egyre általánosabban csak olyan kontextusokban fordul elő ez az igenév, ahol a szövegkörnyezet alapján az következ-

tethető ki, hogy az igeneves szerkezet és egy, a közvetlen környezetében lévő tagmondat között oksági viszony van. Ez azonban nem része az igenévképző jelentésének abban az értelemben, hogy ez csak egy nagyon gyakori, de nem kizárólagos minta, a kontextus alapján más típusú értelmezés is lehetséges – időhatározói (5a) vagy akár fonák oksági is (5b) –, valamint továbbra is előfordul a finit használat, ha háttérbe szorul is (5c).

(5) a) 1905: „Nyitravármegyében, Zsámbokrét községben esett meg velem, hogy látogatóban *lévén* ott lakó nagybátyámnál, megismerkedtem egy Petrikovich nevű kisbirtokossal és cs. kir. postamesterrel” (MTK.).

b) 1944: „Későnkelők *lévén*, R. csak azért is reggelre rendelt magához bennünket, engem nyolc órára, Attilát hétre” (MTK.).

c) 1852: „Csupán e kettőnek teljes egységében *lévén* az erő, mely szívhez szól és lelket ráz; így a tartalom nélküli tündőhang, a fülnek előtermein belül hatni nem képes” (MTK.).

A Magyar történeti korpuszban végzett keresés 78 találatot hozott *lévén* és *hogy* egymást közvetlenül követő előfordulására. Mivel zárt korpuszban történt a keresés, nem kizárható, hogy az eredmények torzítanak, mégis feltűnő, hogy az időrendi sorrendben megjelenített első 44 találatban (ezek 1781 és 1938 közöttiek) a *lévén* valóban a *van* határozói igenévi alakjának tekinthető abban az értelemben, hogy az igeneves szerkezet megfeleltethető egy olyan finit szerkezetnek, amelyben vagy a létige áll bővítményeivel, vagy a kopula. Ezekről a példákról ugyanaz mondható, mint a TMK.-ból idézettekről: a *hogy* kötőszós mellékmondat sosem a *lévén* alanyi alárendelt mellékmondat formájában megjelenő vonzata, hanem a főlérendelt mondat valamely másik eleméhez tartozik:

(6) a) 1818: „szívesen hagyta magát megmarasztatni, azon véleményben *lévén*, hogy a tojás és bab mindenestre elegendők leendnek borágnak” (MTK.).

b) 1938: „A légi háború célja az *lévén*, hogy az ellenfél anyagi és erkölcsi ellenállóképességét megtörje, világos, hogy a gazdasági élet azon gócait, amelyek a küzdő hadsereget látják el, elsősorban igyekeznek elpusztítani” (MTK.).

A találatlista második felében azonban (egy kivételével, amely régebbi szövegből tartalmaz idézetet) a mai *lévén*, *hogy* található; illusztrációként álljon itt az első két találat:

(7) a) 1941: „»Rossz vége lesz!« – fenyegetőztek a japánok; csak a kínaiak hallgattak, *lévén*, hogy ők akkortájt már egészen okkersárgák voltak és a mélységes bölcseségtől szólni se tudtak” (MTK.).

b) 1972: „A minap a híres fajbiológusnál voltunk vendégségben, ki bájos ifjú nejével egyetemben az Állami Állatkertben lakott, *lévén*, hogy a kormány, kísérleti célra, egész állat-állományát felajánlotta” (MTK.).

Ezekben a példákban önmagában áll a *lévén*, tehát nem is tartozhat másához az alanyi alárendelt mellékmondat. Feltűnő különbség a korábbi példákhoz képest, hogy ezekben az esetekben a *lévén* nem feleltethető meg finit igének (itt értelemszerűen csak a létigének lehetne a határozói igenévi alakja), semmiféle egzisztenciális jelentést nem hordoz, tisztán a két szomszédos tagmondat közötti oksági viszony jelölője. Természetesen lehet, hogy csak ez alapján a korlátozott érvényű keresés alapján, de egyelőre hiányoznak azok az átmeneti szerkezetek, amelyek kétféle értelmezést tesznek lehetővé, és amelyek a hasonló grammatikalizációs folyamatokra annyira jellemzőek. Erre volt példa korábban a *mondván* esete, melynél jól végigkövethető a forrásszerkezetből az innovatív használat kialakulása, és megvannak a kétféle (konzervatív és innovatív elemzést lehetővé tevő¹) szerkezetek. Ugyanígy a kétféle elemzést lehetővé tevő szerkezetre példa az alábbi mondat (8), amelyben (bár az ige még nem mutat fonetikai redukciót) a *hiszem* egyaránt tekinthető a beszélő vélekedését kifejező főigének is, de erősen érződik a 'hiszen' magyarázó kötőszói funkciója is:

(8) 1636: „enis megh adom az Kétt ezer Tallért érette, *hiszem* job édes Anjád-nak adnod, hogý sem idegennek” (LobkP. 44. levél).

Mindennek alapján valószínűbbnek tűnik, hogy a mai nyelvhasználatban a *lévén*, *hogy* nem transzparens módon jön létre a létige szuppletív alakjából, hanem egy tömb ('chunk'): olyan konvencionalizálódott, több szóból álló egység, melynek elemei a gyakori együttes előfordulás következtében egyre szorosabban kapcsolódnak össze. Az összeforrottság skaláris jellegű tulajdonság, az egyik lehetséges fokozat pedig az, hogy a szerkezet nem kompozicionális, de elemezhető: a beszélők alapvetően nem kisebb elemekből rakják össze, és a jelentése sem a kisebb elemek jelentéséből adódik össze, de a szerkezetet alkotó morfológiai összetevőket azonosítani tudják (BYBEE 2010: 45). Feltételezésem szerint ez jellemzi leginkább a *lévén*, *hogy* egységet.

Minél gyakoribb egy tömb, annál erőteljesebb szemantikai, szintaktikai és fonetikai változások érhetik. A kötőszóelhagyáson keresztül történő levezetéssel kapcsolatos második probléma ehhez köthető: mivel magyarázható az erősen rögzült szerkezetből a *hogy* kiesése? A gyakori előfordulás egyaránt járhat azzal, hogy egy alak konzerválódik, és azzal is, hogy jelentős hangtani redukción esik át, de vajon a kötőszó eltűnése tekinthető-e hangtani redukciónak?

Ezek miatt a problémák miatt egy korábbi írásomban egy ettől eltérő levezetéssel próbáltam magyarázni a *lévén* kötőszói használatának megjelenését (GUGÁN 2006). Amellett érveltem, hogy más forrása, vagy más forrása is lehetett ennek az átértékelődésnek, méghozzá azok a tagmondatok, amelyekben a *van* se g é d - i g é b ő l képzett határozói igenév található, mint például az alábbi mondatban:

¹ A konzervatív–innovatív elemzés páron itt nem tudatos és főleg nem valamilyen nyelvészeti iskolához tartozó elemzést értek, hanem azt, hogy a nyelvhasználó milyen szerkezetet társít egy adott szólánchoz: a változás alapjául szolgáló eredeti szerkezetet vagy a változás eredményeként megjelenő újat.

(9) 1910: „De mondjuk, hogy kielégítene minden pártot; hanem akkor bizonyára nem lesz igazán katolikus, *lévén* a pártok között sok és nagy az érdekkülönbség és elvkülönbség” (MTK.).

A *lévén* a pártok között sok és nagy az érdekkülönbség kétféleképpen is értelmezhető. Az egyik a konzervatív elemzés (a *lévén* a segédigenév határozói ige-névi alakja: a pártok között sok és nagy *lévén* az érdekkülönbség), a másik pedig az innovatív, melyben a *lévén* okhatározói kötőszó, helyettesíthető bármely más okhatározói kötőszóval (pl. mert a pártok között sok és nagy az érdekkülönbség). A reanalízis azokban a tagmondatokban mehet végbe, melyekben a kötőszavakra jellemző helyen, azaz a tagmondat élén áll a *lévén*, E/3 névszói-igei állítmányuk van, és a *lévén*-t tartalmazó mellékmondat, valamint a hozzá tartozó főmondat között ok-okozati a kapcsolat. Így a mellékmondat az új elemzés szerint finit, melyben E/3-ban szabályosan nincs kitéve a kopula, és kötőszó vezet be, mely a két tagmondat között fennálló ok-okozati viszonyt is jelöli.

Azt, hogy az ilyen típusú tagmondatok kétféle elemzést tesznek lehetővé, jól mutatják eltérő szörendű tagadott változataik. A mondattagadó *nem* ugyanis közvetlenül megelőzi az igei állítmányt (illetve ha a kopula zéró, akkor annak névszói részét). Az alábbi két előfordulás közül a (10a)-ban a *lévén* előtt áll a tagadószó, a (10b)-ben a névszói-igei állítmány névszói része (illetve annak jelzője) előtt: az előbbiben a *lévén* segédigenév, az utóbbiban kötőszónak tekinthető.

(10) a) „Megmondta, [...] de [...] oly gyors angolsággal, hogy – *nem lévén* jártas a ritkább angol leves-fűszerek terén – nem jegyeztem meg a szót” (MNSz.).

b) „találtak jobban kifejtett topicot is, amihez talán a jelenlevők is hozzászólnának, *lévén nem* olyan régi, hogy kihaltak volna a beleírók” (MNSz.).

A szerkezet reanalízisének egyértelmű jele, ha a *lévén*-nel kezdődő tagmondatban finit ige is van (1a–b). Kevésbé egyértelműen, de ugyancsak erre utalhatnak az olyan példák is, melyben a *lévén*-nel kezdődő tagmondat vagy önmagában áll (11a–b), vagy – bár tagmondat együttesben szerepel – az adott szerkezetben ez a főmondat (11c; itt az oksági viszony nem a rákövetkező finit tagmondatok egyikével áll fenn, hanem a *lévén*-t megelőző tágabb szövegkörnyezettel):

(11) a) 1935: „Sose volt nagy rejtvényfejtő. *Lévén* ő egy Csekélyértelmű Medvebocs” (MTK.).

b) 1942: „Elég abból annyi, hogy szinte készültem rá: ha nekem ez a vén tojás megint előhozakodik a bölcselmeivel, akkor őt is agyonütöm. És ugyanavval, a Lambert atya szavaival. *Lévén* ezeknek ő a legfőbb földi tekintély” (MTK.).

c) 1947: „Hova mehet ilyen esetben az idegen? Először is a pártba. A pártba, csakis. *Lévén* az a helyzet, hogy mióta megvagyok, hiába erőlködöm pártokon kívül gondolkodni, nem tudok” (MTK.).

Az itt bemutatott második levezetésnek az az előnye, hogy egyrészt le tudja vezetni az okhatározói jelentés rögzülését az inferencia jelenségén keresztül, más-

részt megkerüli a *hogy* elmaradásának kérdését. Ugyanakkor ezzel a levezetéssel kapcsolatban is felmerülnek problémák. Az egyik ezek közül az, hogy ha a *lévén* segédigenévként értékelődik át okhatározói kötőszóvá, akkor továbbra sincs magyarázat a *lévén, hogy* szerkezetre (azaz hogy honnan jön a *hogy*) – erre a kérdésre a *lehet* alább következő elemzése után még visszatérek.

3. Lehet tévedtem? Kevéssel azután, hogy megírtam korábban hivatkozott cikkemet, szembesülnöm kellett a *lehet* ige egy olyan használatával (l. pl. 12), amely legalábbis megkérdőjelezte számomra a korábban valószínűbbnek vélt második levezetés legfőbb előnyét, a *hogy* törölhetővé válásának megkerülését:

(12), „*Lehet* tévedtem és ma az aranyköpések napja van” ([Úgy tűnik, ennek a szerkezetnek a használata inkább a fiatalabb korosztályokra jellemző. DEME ANDREA felmérése szerint az 50 éven felülieknek közel 90%-a helytelennek érezte a *hogy* nélküli szerkezetet, míg a 21 éven aluliaknak majdnem a fele egyaránt helyesnek találta a kötőszavas és a kötőszó nélküli szerkesztésmódot \(a felmérés 55 résztvevővel készült; szíves szóbeli közlés\). A szerkezet kétféle lehetséges megítélése olvasható ki a nyest.hu 2014. április elsejei különszámából is. Itt a jeles nap alkalmából felhatalmazták arra a nyelvészeket, hogy megírják, milyen nyelvi jelenségek irritálják őket, és az egyik szerző, SOMFAI BARBARA a következőket írta: „Ezeket utálják a magyartanárok kollégák: csak és kizárólag; valami valamire kerül \(megbeszélésre kerül, eldöntésre kerül stb.\); igazándiból; úgymond; történet \(pl.: ez a felvételi egy olyan történet...\); h a k i m a r a d a *hogy lehet* után \(pl.: *Lehet, elmegyek.*\)” \(\[Az első fontos kérdés, amellyel a szerkezet kapcsán szembesülni kell, az, hogy milyen típusú változás történt itt – ha egyáltalán változásról lehet beszélni. Az is elképzelhető ugyanis, hogy pusztán arról van szó, hogy a beszélők nyelvtana különbözik abban a tekintetben, milyen feltételek mellett törölhető számukra a *hogy* a mellékmondatban, de a szerkezet alapvetően ugyanaz kötőszóval is, mint kötőszó nélkül: alanyi alárendelés. Ugyanakkor a *hogy* elmaradása a *lehet* igét követő, eredetileg alanyi alárendelt mellékmondatban lehet annak is a jele, hogy eltűnt a tagmondathatár, és a *lehet* új grammatikai funkcióban, mondatthatározóként jelenik meg a szerkezetben. A mondatthatározók jellemzője, hogy „a mondatban kifejezett esemény vagy állapot egészére vonatkoznak: az esemény vagy állapot egészét értékeli a beszélő szempontjából \\[...\\] vagy valamilyen más szempontból \\[...\\], vagy az esemény vagy állapot egészének valamely külső körülményét – pl. helyét vagy idejét – adják meg” \\(É. KISS 1998: 26\\). Ha a változás igazolható, akkor a tagmondattörölő grammatikalizációs folyamatok egy újabb esetét testesíti meg. A kérdés vizsgálata során tehát támaszkodni lehet azokra a megfigyelésekre, melyek a párhuzamos nyelvi változások általános jellemzőinek tekinthetők.\]\(http://www.nyest.hu/hirek/ezt-utaljuk-mi-masodik-resz; letoltve: 2014. április 2.; az eredeti tagolás és kiemelések megváltoztatásával – G. K.\).</p>
</div>
<div data-bbox=\)](http://yamm.hu/egylny[-]csak/236201109885173760-rt-icemanati96-vegulis-lehet; letoltve: 2012. 11. 24.).</p>
</div>
<div data-bbox=)

Párhuzamok pedig a magyar nyelvtörténetből is bőven adódnak, másrészt más nyelvekben is megjelentek ugyanilyen, episztemikus jellegű mondatathározók a magyarral többé-kevésbé jól megfeleltethető forrásszerkezetből. Az alábbiakban sorra veszem azokat a szempontokat, amelyek segíthetnek eldönteni a kérdést, azaz a változás feltételezhető szemantikai és szintaktikai kísérőjelenségeit.

3.1. *Lehet* egy jól kitaposott grammatikalizációs ösvényen? BEIJERING (2010) áttekintése a szárazföldi skandináv LEHET típusú mondatathározókról a magyar változás esetleges lépéseinek felderítésében is segítséget nyújthat. A szerző által vizsgált nyelvekben a változás kiindulópontja szintén egy összetett mondat; a svéd esetében például a következő a bemenet:

- (13) *det* *kan* *ske* *att*
 az [segédige] történik hogy
 'Megtörténhet, hogy...'

A változást megelőzően az expletív alany a szerző szerint „többé-kevésbé kötelező”, és ez az első elem, amely a grammatikalizáció során kiesik a szerkezetből. Ezt a kötőszó elhagyhatóvá válása követi, és megtörténik a segédige és a főige egybeolvadása is. Ez a három mozzanat tette lehetővé a szerző véleménye szerint a reanalízist, amelynek következményeül újabb jelenségként (viszonylag újabb, azaz a 18. századtól) megfigyelhető a szórendi átrendeződés, melynek következtében a *kanske* 'meglehet, talán' egyre inkább a mondatathározókra jellemző pozíciókban jelenik meg a mondatokban. Áttekinti a változás kísérőjelenségeit is, melyek mind a grammatikalizációs folyamatokra általánosan jellemző vonások, ezek közül a magyar esetében is releváns lehet a szubjektifikáció (l. alább). Megemlíti, hogy párhuzamos változások számos európai nyelvben lejajlottak (angol *maybe*, francia *peut-être*, latin *forsitan*, orosz *может быть*), és bár az sem kizárható, hogy a svéd esetében tükörfordítás zajlott (közép-almémet vagy latin forrásból), véleménye szerint épp a számos eltérő nyelvből adatolható párhuzam mutatja, hogy valószínűbb a független változás. Írása sajnos épp arra nem ad magyarázatot, hogy a skandináv változások esetében mivel magyarázható a kötőszó (illetve az expletív alany) elmaradása, az általa bemutatott egyéb tényezőkre azonban támaszkodni lehet.

3.2. A változás szintaktikai vetülete. Ha pusztán abban különböznek a beszélők, hogy más feltételek mellett hagyható el számukra (általában véve vagy bizonyos főmondati igék mellett) a *hogy* kötőszavas alárendelésekből a kötőszó, akkor az várható, hogy nyelvhasználatukban a két típust más jegy nem különbözteti meg egymástól, azaz a *lehet* szófaja nem változott, és a szerkezet két tagmondatból áll. A jelenség természetéből adódóan ez persze nehezen bizonyítható, de vannak adatok, amelyek arra utalnak, hogy egyes nyelvhasználók esetében magyarázható így is a *lehet* utáni kötőszó-elmaradás. Blogbejegyzésekben és szépirodalmi forrásokban egyaránt található arra példa, hogy szabadon váltakozik a kötőszavas és a kötőszó nélküli használat; az alábbi részlet például egy Szabó Magda-regényben olvasható. Az ilyen típusú példákban a *lehet* megelőzi a *hogy* kötőszavas vagy kötőszó nélküli alárendelt mellékmondatot, tehát a tipikus összetett mondati szó-

rendet mutatja, és – írott szövegekről lévén szó – a szövegalkotók által használt központosítás is arra utal, hogy a két tagmondatos elemzés a valószínűbb.

(14) „*Lehet, hogy* mégis rosszak a példák, mert már hatodszorra olvassa. Ugyan mit gondolkozik annyit azon a pár mondaton? *Lehet*, neki is a meggyről kellett volna írnia, mert az eredeti szövegben Pista bácsi egészséges” (Szabó Magda: Mondják meg Zsófikának. Európa Kiadó, Budapest, 2007: 95).

A tallózó adatgyűjtésből nyert további példák ugyanakkor korántsem egyöntetűek, sem a központosítást (ahol ez egyáltalán figyelembe vehető), sem a szórendet tekintve.² Úgy tűnik, a *lehet* minden olyan pozícióban előfordulhat, ahol a mondathatározók is (l. É. KISS 1998: 27–29; NEMESI 2000: 432–433), azaz például a tagmondat élén (15a), a feltehetően topik funkciójú időhatározó után (15b), kontrasztív topik után (15c), kvantor után (15d), tagmondat végén (15e):

- (15) a) „*Lehet* holnap ellopok egy macit” (Való Világ 6.³ 2014. 02. 12.).
 b) „egy hét múlva *lehet* megbocsájtok neki” (VV6. 2014. 03. 13.).
 c) „Ma jóba vagyunk, holnap *lehet* utáljuk egymást” (VV6. 2014. 02. 25.).
 d) „Én is *lehet* elmegyek de én nem Edyvel leszek :) én Devil Jinnel nyomom” ([http://www.gamekapocs.hu/hir/27318/iden_is_lesz_orzagos_kecs\[-\]kemeti_tekken_verseny; letoltve: 2012. 02. 19.\)](http://www.gamekapocs.hu/hir/27318/iden_is_lesz_orzagos_kecs[-]kemeti_tekken_verseny; letoltve: 2012. 02. 19.)).
 e) „Azt odadom, de én eladom a hotdogot is(,) *lehet*” (VV6. 2014. 02. 19.).

Mint látható tehát, szórendi viselkedése alapvetően nem különbözteti meg a mondathatározóktól. Ugyanakkor az önálló tagmondati értelmezést sem zárja ki teljesen a fent megfigyelhető minta, hiszen – bár a legtermészetesebb az lenne, ha a főmondat a tagmondat együttes élén állna, és követné a mellékmondat – a főmondat beékelődhet a mellékmondatba, ill. előfordulhat mellékmondat – főmondat sorrend is.

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a szóbeli forrásokból származó adatok intonációs mintái alapján alkotható-e kép a megnyilatkozásokhoz tartozó mögöttes szintaktikai szerkezetről, de ennek elemzésére (egyelőre és sajnos) még nem kerülhetett sor. A hangzó anyag⁴ azonban egy érdekes példával szolgált arra, hogy a *hogy* nélküli *lehet* bizonyos előfordulásaiban feltehetően nincs tagmondathatár a *lehet* után. Egy esetben ugyanis az egyik szereplő egy saját maga által megírt szöveget olvas fel, érezhetően ügyelve arra, hogy a tagmondatok között szünetet tartson (16). A *lehet* és a rákövetkező *ez* között azonban egyáltalán nem tart szünetet:

(16) „Azt tudom, milyen érzés egy kék kendőt viselni, járnivalni a villában úgy, hogy tudod, *lehet* ez lesz az utolsó” (VV6. 2014. 02. 16.).

² Hálásan köszönöm Horváth László kollégámnak, hogy olyan sok remekül használható adatot bocsájtott a rendelkezésemre.

³ A továbbiakban: VV6.

⁴ Ezek szinte kizárólag a Való Világ 6. sorozatából, Horváth László gyűjtéséből származnak.

A fenti példák arra engednék következtetni, hogy a *hoggy* nélküli *lehet*-et akár többféle nyelvtan is előállíthatja: olyan elemzés is rendelkezhető hozzá, hogy pusztán a *hoggy*-törlés feltételei mások (természetesen erre még nyilván magyarázatot kell adni), de olyan is, melyben eltűnt a tagmondathatár, és a *lehet* újraelemzésen ment keresztül.

3.3. A változás szemantikai vetülete. A grammatikalizációt kísérő jelentésváltozások egyik jellegzetes típusa a BEIJERING által is említett szubjektifikáció, melynek során „a jelentések idővel a beszédesemény kommunikációs világa által meghatározott beszélői nézőpontot és attitűdöket is kódolják” (TRAUGOTT művei alapján DÉR 2008: 28). Ennek egy jellegzetes típusát, az episztemikus modalitást („egy szituáció valószínűségének a megbecslése”, KUGLER 2012: 45) sokféle eszközzel ki lehet fejezni; sőt, mint KIEFER írja: „Az episztemikus modalitás igen fontos szerepet játszik a természetes nyelvekben, már csak azért is, mert az összes modalitásfajta közül az episztemikus modalitás rendelkezik a legváltozatosabb kifejezőeszközökkel” (KIEFER 2000: 308). A lehetséges kifejezőeszközök listája a következő: ige, toldalék, módosító határozó, módosító mondatrészlet, módosító szó, illetve egyes főmondati predikátumok. Felmerül a kérdés, hogy akkor ebben az esetben számítani lehet-e egyáltalán bármilyen jelentésbeli változásra a grammatikalizáció során, vagy pedig ugyanazt a(z) eleve modális) jelentést fejezi ki a *lehet* mind főmondati állítmányként, mind pedig mondatathatározóként.

Érdeemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy az episztemikus modalitás esetében KIEFER (2000: 323–326, 2005: 72–88) megkülönbözteti az objektív és a szubjektív episztemikus modalitást. Az előbbi úgy parafrázálható, hogy ’a beszélő szerint nem kizárható’, az utóbbi pedig úgy, hogy ’a beszélő ezt tartja a leginkább valószínűnek’. Objektív episztemikus modalitás esetén a lehetőség kifejezése az állítás része, ezért az ilyen mondatok tagadhatók, rákérdezhetők, beágyazhatók a *tud* ige alá. A szubjektív episztemikus modalitású mondat nem tartalmaz állítást, itt ezek a műveletek ezért nem alkalmazhatók. Talán a *tud*-teszt illusztrálja a legvilágosabban a *lehet* kétféle lehetséges értelmezését (az alábbiak konstruált példák):

- (17) a) Tudom, hogy *lehet*, hogy a védőoltás megelőzi a súlyosabb fertőzéseket.
 b) ?Tudom, hogy *lehet*, hogy elmegyek színházba.

KIEFER arra is kitér, hogy a *lehet* (többszörösen) többértelmű, azt viszont lezögezi, hogy az episztemikus modalitást kifejező módosító szók, módosító határozósók és módosító mondatrészek kivétel nélkül a szubjektív episztemikus modalitás kifejezésének nyelvi eszközei. Mindezek alapján tehát egy hipotézis talán felállítható, melyet később olyan beszélők bevonásával, akik az innovatív szerkezetet használnak, tesztelni lehet: ha a *lehet* (legalább bizonyos előfordulásaiban) mondatathatározóvá grammatikalizálódott, akkor ebben a funkcióban csak a szubjektív episztemikus modalitást jelölheti ennek minden, fentebb ismertetett szintaktikai következményével, vagy például azzal, hogy mondatathatározóként nem kaphat fókuszhangsúlyt, míg önálló tagmondat állítmányaként igen. Így pedig mégis számolni lehet jelentésváltozással a grammatikalizációs folyamat során, összhangban

KIEFER (2005: 87) azon megjegyzésével, hogy „az objektív episztemikus lehetőség történetileg is a szubjektív lehetőségnél jóval korábban jelenik meg”.

4. A *hogy* szerepéről. Mindeddig az az implicit feltételezés állt a reanalízis vizsgálatának a hátterében, hogy a *hogy* kötőszó törlése ugyan nem egyértelmű jele a tagmondathatár törlésének, a kötőszó használata viszont a tagmondathatár meglétének egyértelmű bizonyítéka. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy ez sem feltétlenül igaz, van ugyanis egy olyan csoportja a mondathatározóknak, melyek egyes nyelvhasználóknál előfordulhatnak *hogy* kötőszóval is (*természetesen, hogy; valószínűleg, hogy* típus). Az ilyen szerkezetekkel foglalkozó elemzések különböznek a tekintetben, hogy számolnak-e tagmondathatárral a mondathatározó és a *hogy*-gyal bevezetett mondatszakasz között. NEMESI (2000) többféle lehetőséget is felvet, de a két tagmondatos elemzést valószínűsíti (törölt főmondati állítmánnyal és törölt utalószóval). KENESEI (2002) megkülönbözteti a tagmondatokat bevezető, kötőszói *hogy*-ot a mondathatározókkal álló *hogy*-tól, elemzésében a potenciálisan *hogy*-os mondathatározók is a mondathatározókra jellemző pozíciókban állnak, és a beszélők között abban figyelhető meg különbség, hogy a mondathatározói frázis feje kitölthető-e ezzel a funkcióvesztett *hogy*-gyal, vagy sem. Ennek az utóbbi elemzésnek vannak diakrón implikációi is, hiszen így a *hogy* grammatikalizációs folyamatában is felvehető egy további lépés: az egykor tartalmasabb nyelvi elem (pontosabban l. alább) a grammatikalizáció első lépéseként, jelentésáltalánosulás következtében az alárendelő viszony általános jelölőjévé válik, majd további jelentésfakulás miatt el is veszítheti ezt a funkciót.

A *hogy* kötőszó grammatikalizációs folyamata kapcsán érdemes végül kitérni arra, hogy ez szolgálhat-e legalább részleges magyarázattal a *hogy* törölhetőségére (vö. HAADER 2000: 474). Bár a változás első szakasza csak rekonstruálható, feltételezhető, hogy az ősmagyar kor során, a finit alárendelések terjedésével egy időben, fokozatos szintaktikai környezetnyeréssel vált az eredetileg „tartalmasabb” *hogy* az alárendelés jelölőjévé. (A „tartalmas” alatt azt értve, hogy függő kérdés kérdőszavából vagy vonatkozó kötőszóból keletkezett, tehát a forrás vagy ’hogy?’, vagy ’ahogy’, l. HAADER 1992: 729.) Az első kérdés, amely ehhez kapcsolódhat, hogy vajon általában véve értelmezhetők-e a konzervatív – innovatív szembenállás szempontjából azok a *hogy* kötőszós mellékmondatok, melyekből elmaradhat a kötőszó. Ha ugyanis egyes esetekben feltételezhető, hogy tulajdonképpen archaikusabb formának tekinthető a kötőszónélküliség, akkor a tagmondattörölő grammatikalizációs folyamat során egy (egyféle szempontból) konzervatív minta reanalízise a tagmondattörölő grammatikalizációs folyamat alapja. Röviden tehát ebben az esetben a *hogy* törölhetősége a változás egyik oka. Ugyanakkor azonban az is kérdés, hogy kategorikusan tartható-e archaikusabbnak a kötőszó nélküli változat minden olyan *hogy* kötőszós mellékmondat esetében, amelynél lehetséges a kétféle, kötőszavas és kötőszó nélküli változat. Sokkal valószínűbb, hogy korszaktól, nyelvjárástól, és akár a régenstől vagy régenstípustól is függhet, hogy tekinthető-e egy (szinkrón szempontból) törölt kötőszó az ősbibbnek feltételezett kötőszó nélküli finit alárendelés „egyenesági leszármazottjának”.

Végezetül azt is fontos megjegyezni, hogy azoknak a különféle grammatikai formájú nyelvi elemeknek a területén, amelyek egy állításra vonatkozó beszélői attitűdöt kódolhatnak, különösen nagy a változatosság és a változékonyság a *hogy* szempontjából. Ha a beszélői attitűd egyaránt kifejeződhet egy melléknévvel, amelynek az állítás *hogy* kötőszós mellékmondatként megjelenő vonzata (pl. 18a), vagy mondathatározóval, amelyben a határozó értelemszerűen a propozícióval egy tagmondatban van (pl. 18b), e két szerkesztésmód mellett előfordulnak olyan változatok is, amelyek vegyítik ennek a két megformálásmódnak a jellemzőit (vö. SÁNDOR 1998). A (18c)-ben a határozószó és a propozíció között áll a *hogy*, a (18d)-ben viszont a melléknév alárendelt mellékmondata élén nincs kötőszó (és akár mondathatározónak is tekinthető):

- (18) a) „*Valószínű*, hogy valami házitanító-féle foglalkozott vele” (MNSZ.).
- b) „*Valószínűleg* csak befektette a pénzét” (MNSZ.).
- c) „Miért is korlátoznom én? Azért, amivel kezdődik a törvényjavaslat preambuluma, és amely *valószínűleg hogy* elfogadásra kerül” (MNSZ.).
- d) „*Valószínű* Negyvend is a török dúlás áldozata lett, mert az 1609. évi adóösszeírás már nem említi” (MNSZ.).

Részletes vizsgálat, illetve kompetencia hiányában nem mehetek bele a fenti szerkezetekkel kapcsolatos leíró, illetve pszicholingvisztikai kérdésekbe, arra azonban fontos felhívni a figyelmet, hogy azok a szerkesztésmódok, amelyek ma nem képezik a sztenderd részét, a magyar nyelv története során, ha esetenként marginálisan is, de folyamatosan adatolhatók. A *bizony* grammatikalizációs folyamatát bemutatva, melynek során az eredetileg ’biztos dolog, tény, igaz’ jelentésű melléknév partikulává vált, a változás bemeneti formájának tekinthető *hogy* kötőszós alárendelés mellett két határozószós példa is található HAADER levezetésében (a [19a–c] forrása: HAADER 2001: 361). Hasonló szerkesztésmód a TMK.-ban is felbukkan, ha nem is nagy számban (19d):

- (19) a) „*byzon* az hog halz · byzontalan az kedeg · mykoron [...] halz meg” (HorvK. 132).
- b) 1529: „Mýnden *býzonyal hogy* Satanal [= Szata] volna” (KLev. 79).
- c) „mondaanak az legenyők *bizonyauaal hog* zepők” (SándK. 24).
- d) 1638: „*biszoniar*a hogi egigh sem tartottam minden nemben ellendt, hanem jo akarattiatt s minden kegyelmessegeth hossza” (Zr. 64).

Sok szempontból átfed a *bizony* történetével a *sajnos* esete, ami eredetileg szintén melléknév. A TESz. 1750-től adatolja, eredetileg fokozható (*sajnosabb*), határozóraggal ellátható (*sajnosan*), lehet *hogy* kötőszós mellékmondata és egyéb bővítményei is (*elég sajnós, hogy; végtelenül sajnós, hogy*; MTK.). Később megjelennek a kötőszó nélküli, módosítószóvá átértékelődött változatok, és talán állítható, hogy ma már ez a tipikus előfordulása, de ez a változás sem kihalásos: periférikusan ugyan, de a *sajnos* összes melléknévi tulajdonsága megmarad. A többi,

a szinkrón leírásban kötőszavas mondathatározóként, illetve mondatszóként megjelenő elem diakrón vizsgálata nem lehet tárgya a jelen dolgozatnak. Az azonban felvethető, hogy bizonyos szempontból a *hogy* törölhetősége nemcsak oka, hanem következménye is lehet a változásoknak, ha egy-egy nyelvi elem – a beszélői attitűd kifejezőjeként vagy azzá válva – bekerül ebbe a nyelvtani szempontból atipikus bővíthetőségi jegyeket is mutató csoportba.

5. Összevetés és összegzés. A *lehet* igének azon előfordulásait, melyekben az igéhez tartozó alanyi alárendelt mellékmondatban nem szerepel a *hogy* kötőszó, a tagmondattörölő grammatikalizációs folyamatok tükrében mutattam be. Arra kerestem választ, hogy mit jelez a *hogy* kötőszó elhagyhatósága: mindössze azt, hogy a beszélők különböznek abban a tekintetben, hogy milyen feltételek mellett törölhető a kötőszó, de a *lehet* és a rá következő szósor között tagmondathatárt kell feltételezni – vagy pedig azt, hogy a *lehet* mondathatározóvá értékelődött át a tagmondathatár megszűnésével. Az a válasz körvonalazódott, hogy mindkét lehetőség mellett szólnak érvek, sőt, a kettő nem is zárja ki egymást; ennél pontosabb válasz feltehetően csak akkor kapható, ha sikerül olyan adatközlők segítségével vizsgálni a kérdést, akik számára elfogadható a *lehet*, ... *hogy* nélkül. Az áttekinthető lehetséges szempontok, azaz a szórend, az intonáció és az esetleges jelentésváltozás ugyanis megnyugtatóan nem döntenek el a kérdést.

A problémakör kulcsfontosságú kérdése, hogy a *hogy* törölhetősége a változásnak oka vagy következménye. Az egyik felvetett lehetőség az volt, hogy gyakorisági és/vagy nyelvtörténeti okoknak köszönhetően törölhetővé válik a kötőszó, és ez ad lehetőséget a reanalízisre. A törölhetőség azonban abban az értelemben következmény is lehet, hogy a beszélői attitűdöt kódoló nyelvi elemek csoportjára az ingadozás ezzel kapcsolatban különösen jellemző, ha tehát egy elem belép ebbe a csoportba, akkor az analógia alapján jellemzőbbé is válhat ez a tulajdonság. Mint ahogy az előző problémánál, itt is csak a két lehetőséget sikerült felvetni válasz nélkül: a *lehet* esetében a fokozatosan terjedő kötőszó nélküli használat akár mindkét módon magyarázható.

Adós maradtam azonban a *lévén* kötőszói reanalízisének újraértékelésével a fentiek fényében. Ezzel kapcsolatban eredetileg szintén két lehetőség merült fel. Az egyik szerint a változás beilleszthető a tagmondattörölő grammatikalizációs folyamatok közé. Ennek bemeneti szerkezete a létigéből képzett határozói igenév, melynek *hogy* kötőszóval bevezetett alanyi alárendelt mellékmondata lehet. A *hogy* kötőszó elhagyhatósága tulajdonképpen magyarázható lenne úgy, mint a *lehet* esetében, s az új szerkezetben a *lévén* az eredeti alanyi alárendelt mellékmondat élén okhatározói kötőszóvá értékelődik át. Alternatív lehetőségként azt vetettem fel, hogy azok a tagmondatok, melyekben a *lévén* a kopula segédigénévé alakja, és a tagmondat élén áll, (szintén) lehetnek a reanalízis forrásai.

A hasonlóságok ellenére a *lehet* és a *lévén* reanalízise között fontos különbségek is vannak. A *lévén* esetében vitatható, hogy a változás forrástartománya valódi (azaz produktív morfológiai művelet során előálló) határozói igenév alanyi alárendeléssel, és mindenképpen magyarázatra szorul a rögzült oksági jelentés

forrása (maga a létige egyébként nem is tartozik azok közé az igék közé, melyek a tagmondattörő grammatikalizációs folyamatok prototipikus bemenetei, azaz a beszélői állásfoglalást, attitűdöt kifejező predikátumok közé). A másik, azaz a tagmondaton belüli reanalízissel operáló levezetés számára viszont az nehezen megoldható, hogy mivel magyarázza egyáltalán a *hogy* kötőszó megjelenését; esetleg felvethető itt a *hogy* utótagú összetett kötőszavak analógiájának hatása, melyre DÖMÖTÖR (2015) is rámutat, és más kontextusban ugyan, de LENGYEL (1989: 210) is felveti ezt a lehetőséget.

A két változás elemzése végső soron inkább problémafelvető, mint problémamegoldó jellegű lett. A korábbi történeti korokban zajló változásokkal szemben azonban hatalmas előny, hogy a vizsgálat folytatásában támaszkodni lehet majd az innovatív szerkezeteket használó beszélőktől származó adatokra és véleményekre, ezek ugyanis segíthetnek eldönteni az itt feltett kérdéseket. S ha ez sikerül, akkor talán további lépésekre lehet bontani a tagmondattörő grammatikalizáció folyamatát, illetve mindez a mai nyelvvállapotban megfigyelhető változók viszonyát is segíthet tisztázni.

Kulcsszók: reanalízis, kötőszó, mondathatározó, tagmondattörő grammatikalizáció.

Hivatkozott irodalom

- BEIJERING, KARIN 2010. The grammaticalization of Mainland Scandinavian MAYBE. <https://boap.uib.no/index.php/bells/article/viewDownloadInterstitial/39/51> (2012. 10. 12.) <http://dx.doi.org/10.15845/bells.v1i1.39>
- Bosz. = SCHRAM FERENC szerk., *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- BYBEE, JOAN 2010. *Language, usage and cognition*. CUP, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2013. Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története. In: CSEPREGI MÁRTA – KUBINYI KATA – SIVONEN, JARI szerk., *Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. Uralisztikai Tanulmányok 20. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 20–30.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2015. A *mondván* és az *úgymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv* 111: 21–37.
- É. KISS KATALIN 1998. Mondattan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest. 17–184.
- GUGÁN KATALIN 2006. Újabb elmélkedés a magyarázatípusokról – ezúttal egy magyar mondatnani változás elemzése közben. In: SIPŐCZ KATALIN – SZEVEÉNYI SÁNDOR szerk., *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged. 27–41.
- HAADER LEA 1992. Az összetett mondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 728–741.

- HAADER LEA 1995. Az összetett mondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 506–665.
- HAADER LEA 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 472–530.
- HAADER LEA 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat. *Magyar Nyelvőr* 125: 354–371.
- KENESEI ISTVÁN 2002. Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 98: 39–49.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentésmélelet*. Corvina, Budapest.
- KIEFER FERENC 2005. *Lehetőség és szükségszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2012. Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciátípusra. [http://linguistics.elte.hu/people/Kugler_Nora/\[-\]Azevidencialit%E1sjel%F6l%F5i_KN.pdf](http://linguistics.elte.hu/people/Kugler_Nora/[-]Azevidencialit%E1sjel%F6l%F5i_KN.pdf) (2014. 09. 10.)
- LENGYEL KLÁRA 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: RÁCZ ENDRE szerk., *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 181–218.
- Lobkp. = KINCSES KATALIN szerk., „*Im küttem én orvosságot*”: Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. ELTE Koraújkori Történeti Tanszék – Koraújkori Társaság, Budapest, 1993.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2000. A természetesen, hogy... típusú szintaktikai szerkezetről. *Magyar Nyelvőr* 124: 430–442.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 57–84.

On grammaticalization processes resulting in clause elimination, with respect to the grammaticalization of *lévén* and *lehet*

This paper introduces two grammaticalization processes that are underway in present-day Hungarian: the reinterpretation of *lehet* ‘it may be’ as a sentence adverbial (‘maybe’), and the reanalysis of *lévén* ‘being, having been’ as a conjunction of cause (‘given that’). Apart from going on simultaneously, the two changes are also related to one another by the fact that the deletability of the conjunction *hogy* ‘that’ has a key role in both of them. Therefore, the latter point is dealt with more in detail, introducing the historical background of *hogy*, too. On the other hand, the two changes are argued to exhibit important differences as well. The grammaticalization of *lehet* fits in with the range of grammaticalization processes involving the elimination of a clause, yielding a number of conjunctions and modifiers in Hungarian, too. By contrast, the case of *lévén* raises a number of problems. For instance, it is debatable whether its sole source should be taken to be the construction *lévén, hogy* ‘it being [the case] that’, or other input constructions are also conceivable. Furthermore, the issue of where the fixed causal meaning of the conjunction *lévén* comes from also awaits explanation. In sum, the reinterpretation of *lévén* cannot be seen as a typical instance of grammaticalization processes involving the elimination of a clause.

Keywords: reanalysis, conjunction, sentence adverbial, grammaticalization resulting in clause elimination.

GUGÁN KATALIN
MTA Nyelvtudományi Intézet

A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkányperekben *

1. Bevezetés. A dolgozat célja a *-ván/-vén* képzős határozói igenév olyan mondatbeli szerepének vizsgálata, amelyben nem határozói funkciót tölt be, hanem az igei állítmánynak feleltethető meg. Ez főként olyankor lehetséges, amikor az igenév a következő tagmondathoz (jellemzően mellérendelő) kötőszóval, kötőszószerű elemekkel kapcsolódik, illetőleg ha nincs igei főlérendeltje a mondatban (VELCSOVNÉ 1981: 311–312; HORVÁTH 1991: 41–42). Ezt a használatot 18. századi boszorkányperek tanúvallomásaiban vizsgálom, a választott szövegek forrása a Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 című kiadvány (SCHRAM FERENC közlése, a továbbiakban: Bosz. 1–2.). Már kódexekben is megtalálható a ragozott igehez hasonló mondatbeli szerepű határozói igeneves szerkezet, például legendák, elmélkedések szövegében¹ (KÁROLY 1956; VELCSOVNÉ 1957, 1981; A. JÁSZÓ 1992). A határozói igenév funkcióinak összefoglaló vizsgálata a középmagyar és az újmagyar korszakra kiterjesztve is igazolta az állítmányi szerep megjelenését főként fejtegető és történeti prózában (HORVÁTH 1985, 1991). A korábbi kutatások alapján a *-ván/-vén* képzős határozói igenév képes erre, valószínűleg az *-n* ragnak köszönhetően, a *megyen, leszen* típusú igék analógiás hatását érvényesítve (VELCSOVNÉ 1957: 107; összefoglaló munkában HORVÁTH 2003: 633–634).

A feldolgozott anyag bemutatása után (2. pont) a szövegtípusra jellemző funkcionális, szerkezeti szinonímia (igenév vs. igei állítmány) néhány tendenciáját tárgyalom, összefüggésben a figyelemirányítással (3., 4. pont), kitérve a korszak levelezésében használt fordulatok egyik esetére is (5. pont). Mindezek előtt azonban röviden bemutatom a határozó igenév e sajátosság mondatbeli működését. Az alábbi példában a mellérendelő kötőszós kapcsolódás és az alanyra vonatkozó anafora jelzi az első tagmondat határozói igenevének állítmányi szerepét; az igenév a megszokott idő-, okviszony vagy egyéb körülmény helyett olyan cselekvést fejez ki, amely ellentétes viszonyban áll a rákövetkező tagmondat tartalmával (a szövegrészleteket a források alapján betűhíven közlöm, az évszám, a kötet- és oldalszám alapján hivatkozva; a [] a kontextusból kiegészíthető, az értelmezést elősegítő információkat jelez; dőlttel kiemelve az igenév mellett az állítmányi szerepet felismertető kötőszók és egyéb nyelvi elemek jelennek meg):

(1) 1732: „Ezen Fatens maga is rutul *öszvö veszvén* Hajdu Jánossall; *de ő* [a tanú] sem akkori fenyegetődzéséből egjebet nem értett; hanem hogj mondotta e Fatensnek” (Bosz. 2: 581).

* A dolgozat a K 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült. Előadásként elhangzott 2012. november 27-én az MTA Nyelvtudományi Intézetben. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dömötör Adrienne-nek és Horváth Lászlónak segítő megjegyzéseikért, hasznos tanácsaikért.

¹ PAPP ZSUZSANNA így fogalmaz a kései ómagyar korra vonatkozóan: „A *-ván/-vén* képzős határozói igevek ebben a korban gyakran egyenértékesei a verbum finitumoknak” (1995: 755).

A következő részletben több igenév is szerepel. Az első tagmondatban kifejezett történést (a megbetegedést) a többi igenév egymást erősítve részletezi, kifejti:

(2) 1755: „azután mint egy egy hétre ágyban *esvén* az Fatens, a feje *öszve dagadván*, sebekkel rakva *lévén még* a job vállais *ki sebesedvén* így nyomorgot” (Bosz. 1: 314).

Az *összedagadván*, *lévén* (*rakva*) és a *kisebesedvén* önállóbb használata és az ígéhez való viszonya az *így* által értelmezhető; ha nem szerepelne a mondatban, az igenevek állapotot fejeznének ki (a *nyomorgó* független alanyos körülményeit). Az *így* azonban visszautal az előző tagmondat felsorolására, összegezve s az ígével egyenrangúvá téve azt.

A határozói igenévi állítmány kérdésköre a mondattani mellett szövegtani megközelítést is igényel: az állítmányi szerep megállapításához nélkülözhetetlen a tágabb szövegelőzmény és -folytatás figyelembevétele, különös tekintettel az olyan szövegekre, ahol a mondatok többszörösen összetettek, vagy éppen a szöveg tagolása, a mondatthár megállapítása sem egyértelmű. A tanúvallomások szövegében az eseményeket összekötő idő- és okviszonyok különféle kapcsolóelemekkel fejeződnek ki (a legtipikusabb és vagy az *azután* mellett): *annak előtte*, *annak utána*, *minekutána*, *minekelőtte*, *(a)midőn*, *azonközben*, *akkoron*, *annak okáért*; előfordul továbbá a 'mikor' vagy 'mivel' értelmű *hogy*, az 'azért' jelentésű *úgy*, vagy éppen a *hát*, *tehát* 'akkor' értelemben (ezek alakulástörténetéről l. JUHÁSZ 1992). Feltűnő továbbá, hogy az elbeszélte eseményrészletek közötti előre- és visszautalás nagy szerepet kap (l. a 2. és 4. pont példáit). A kötőszóhasználat és a koreferencia jellege jó feltételeket teremt ahhoz, hogy a határozói igenév állítmányi szerepben jelenjen meg.

További vizsgálati szempontot ad a választott szövegtípusnak az a jellemzője, hogy egy-egy történést több tanú vallomásában is megtalálható. Ezekben a közvetlenül összevethető szövegrészekben ugyanis kimutatható, milyen hasonlóságok és különbségek lehetnek a szöveg szerveződésében, illetőleg az adott történést fogalmi feldolgozásában, beleértve a figyelemirányítást is. Egy-egy kifejezés vagy tagmondat jelentésén ugyanis nemcsak a fogalmi tartalmat értjük, hanem legalább annyira fontos, hogyan szerveződik ez a tartalom: mennyire összetett az adott jelenet, melyek az ismert és az új információk, mi és hogyan kerül a figyelem előterébe (LANGACKER 2008: 55–56). Lényeges kérdés továbbá, hogyan rendeződnek el az elbeszélte események, s hogy ezáltal mennyire követhető azok időbeli és oksági egymásra következése (a narratív megértésről bővebben l. TÁTRA 2011: 173–174).

2. A vizsgált nyelvi anyagról. A forráskiadások alapján a perszövegek különböző fajtáival találkozhatunk, ezek szerkezetüket tekintve módszertanilag három csoportba oszthatók, nem éles határokkal: 1. nem megnevezett tanú(k) rövid vallomása összefoglalva, a cselekményre koncentrálva; 2. több, megnevezett tanú részletes válaszai a kérdőpontok alapján; 3. a vádlott vallomásai, ezeket általában

közvetlenebb megfogalmazás, rövid kérdések-válaszok jellemzik. Az elbeszélések összehasonlítására legközvetlenebbül a 2. csoportba tartozó szövegek alkalmasak. A jelen vizsgálatra ebből a típusból választottam kilenc számozott perszöveg tanúvallomásait, összesen több mint kétszázezer karakter terjedelemben (az elemzés tehát nem vonatkozik a kérdőpontokra és a boszorkánysággal vádolt személy kihallgatására). A választott anyag az 1712–1755 közötti időszakból származik (Sopron, Zala, Somogy, Csongrád, Bihar, Borsod, valamint Zemplén megyéből). A tanúk száma változó: a legkevesebb a 8, a legtöbb 34. A kérdőpontok száma és jellege szintén változatos: gyakoribb a 2-3 általános kérdés, ez szabadabban megfogalmazott vallomásokat eredményez; előfordul 6, illetőleg 7 részletes kérdés, ezekből némelyik konkrét történésekre vonatkozik; szokatlanul részletes kérdéssor szerepel a 60. számú perben, amely 14 pontumból áll, a tanúk vallomása ebből adódóan (is) hasonló.²

A perszövegek kiválasztásakor nem a határozói igenévi állítmány előfordulási gyakorisága volt a fő szempont. A kilenc szöveg tanúvallomásaiban összesen 683 *-ván/-vén* képzős igenév szerepel különféle szerkezetekben, melyek módszer-tanilag négy csoportba sorolhatók: 1. állítmányi funkció (kötőszós és/vagy anaforás kapcsolódás, idézet, magyarázó közbevetés, illetőleg szórendi vagy egyéb tényezők alapján: 46%, 314 adat); 2. határozói körülmény (idő, ok, ritkábban állapot, mód, megengedő és feltételes jelentésárnyalat: 33%, 225 adat); 3. független alanyos szerkezet (tagmondat értékű a külön alany miatt, ugyanakkor azonosítható a határozói körülmény: 15%, 99 adat); 4. idézetet bevezető igenév (*mondván*: 5,7%, 39 adat; funkcióiról és alakulástörténetéről l. DÖMÖTÖR 2013). A jelenség természetéből adódik, hogy a kontextus többféle értelmezési lehetőséget kínál, ahhoz azonban nem mindig ad elég támpontot, hogy ezeket az adatokat egyértelműen kategorizáljuk, így ezek átmenetet képeznek (6 szövegrészlet).

Már ebből a viszonylag kis mintából is látható, hogy az állítmányi szerepű határozói igenév a boszorkányperekben gyakorinak számít. Fontos azonban figyelembe venni, hogy eloszlása az egyes szövegeken belül is változatos. Ezt az a tény is mutatja, hogy közel sem minden tanúvallomásban szerepel: 10 tanúvallomásból 4-ben (450. sz.), a 28-ból 11-ben (60. sz.), a 34-ből 19-ben (411. sz.) jelenik meg. Ebből a változatosságból arra következtethetünk, hogy a határozói igenév ilyen használata a viszonylagos gyakoriság ellenére sem tekinthető egyértelműen valamilyen stílusbeli normatörekvés részének vagy éppen a hivatalos stílus nyelvi jelölőjének – ha az lenne, legalább az egyes perszövegeken belül kiegyensúlyozottabb megoszlást tapasztalnánk.

A korábbi vizsgálatokban, amikor a határozói igenév szokatlan, önállóbb használatára utaltak a szerzők, elsősorban a mellérendelő kötőszós kapcsolódást emelték ki. Ez azokra a munkákra is igaz, amelyekben az ilyen szerkezetben szereplő határozói igenév funkcióját nem azonosították az állítmányéval, bár erősen predikatív jellegét elismerték (KLEMM 1928–1941: 393; KÁROLY 1956: 205, 212). A tanúvallomások szövegeiben is a mellérendelő viszony a leggyakoribb (a 9 szöveg igenévi állítmányainak 42%-a), példákkal szemlélítve: 1741: „va-

² A sajátos megoldás abból is adódhat, hogy a legtöbb boszorkányperben sokféle történés elhangzik vádként, itt viszont a kihallgatás egyetlen gyilkosságra és annak előzményére vonatkozik.

lamely Györög Mihál névű Babothi lakos gazda mostani nyavalás állapotját-is föllyeb irt Mátya Marinkának tulajdonította, mert *annak előtte megh fenegetvén* azon babonás aszszon *csak hamar azután* ugy meg ronlott testiben” (Bosz. 2: 126); 1742: „Harmadczoris el jött hasonló keppen zörgetni, *akkoris* hasonló keppen gyertyát *gyuitván* a fátens *es* egy hoszu nyelő hokont keziben *vivin*, hogy megh vágia azon zörgető macskát, *a mint* hozais csapat” (Bosz. 2: 165). Az alábbi példa annyiban összetettebb, hogy a mellérendelő kapcsolódás mellett anafora is jelzi a két tagmondat viszonyát (a cselekvés helyére utal vissza): 1741: „*egykor* azon Bába aszszon a fatens házához *menvén*, és ott a férjének, Baka Györgynek azt mondotta” (Bosz. 2: 137).

A határozói igeneves szerkezet nem mindig a mondatkapcsolódás jellegéből adódóan válik önállóbbá: az igenév állítmányként való értékelésében szerepe lehet a szórendnek – ez leginkább magyarázó közbevetésként jelenik meg –, az igeidőnek, az alanyismétlésnek vagy éppen a tautológiának (az adatok mintegy 22%-a).³

Jellemző továbbá, hogy a határozói igeneves szerkezet olyan vonatkozó névmási tagmondathoz kapcsolódik, amely nem mondatrészt fejt ki. Az áljelzői mellékmondatokban kifejeződik időbeli rákövetkezés, vagy éppen kifejtő-magyarázó tartalom – a mellérendelő mondat szerkezet szinonimája lehet (vö. DÖMÖTÖR 2006: 37–40). Szövegtani szempontból az ilyen alárendelő kötőszós szerkezetek a koreferencia eszközei: az előző tagmondatban megjelenő esemény résztvevőjére, valamelyik körülményére vagy a teljes jelenetre utalnak vissza. Az áljelzői kötőszós kapcsolódások és egyéb koreferens elemek az igenévi állítmányos adatok mintegy 17%-ában fordulnak elő. A következő példában a cselekvés (a vaj készítésének) eredménye kerül a figyelem előterébe az újraemlítés által: 1755: „[Ecsery Anna] azonnal azon tejes fazékból ki merte a Meszely vaját, *csudálkozván* rajta az Fatens, hogy az tejes Fazékból *vaját* merithetett ki, *mellyel* haza érkezvén [a fatens ...]” (Bosz. 1: 312). Az áljelzői alárendelés magyarázó-kifejtő funkciójára (ennek grammatikai jelölője az *is*, vö. DÖMÖTÖR 2006: 39) példa a következő részlet: 1732: „hertelenségel szörnyü beteghseghben *esvén a mellyben is* hét Esztendeigh csudálatos képpen nyomoroghván s ugy ell holt” (Bosz. 2: 575). Szintén kifejtő funkcióban az alanyra vonatkozóan (az összetett állítmány igei részének feleltethető meg az igenév): 1755: „Ennek előtte cir. 8 esztendővel Borju Pásztor *lévén* Ecsery Annának első Ura Zsellő Mihály, *kinek* Borju Pásztorságára Szombati vagyis Héti téjjel fizettek” (Bosz. 1: 312). Előfordul teljes lexikai ismétléssel is: 1737: „Hampo Eörse Ezen fatenst *megh fenyegetvén mely fenyegetése után* csak hamar oly irtoztato nyavalában esset kiben két egész Esztendeigh nyomorgot” (Bosz. 1: 539).

A vizsgált anyagban előfordul olyan szerkesztésmód is, ahol az igenév olyan alárendelő kötőszókkal kapcsolódik egy másik tagmondathoz, melyek idő- vagy okviszony jelentésűek. Ilyenkor tehát a kötőszók fejezik ki azt a körülményt, amely más esetben az igenév határozói funkcióját adja – ezáltal az igenév betöltheti az állítmány szerepét a mondatban (a választott szövegek adatainak mintegy 11%-ában). Az alábbi példa ezt szemlélteti; időviszony: 1751: „a bokretatt es

³ Ezen adatok egy részének azonosítása problémásabb, mint az olyan igeneves szerkezeteké, ahol például mellérendelő kötőszós kapcsolódás utal a tagmondati viszonyokra. A magyarázó vagy részletező közbevetések felismerésekor a tagolás és a központozás jellege okozhat nehézséget.

záros ládában bé tette, s *adig* fel se nyitota, *mig* úra haza nem *jövé*n, *akoron* fel nyitotta ládáját” (Bosz. 2: 700).

A szövegtípus jellegénél fogva figyelembe kell vennünk az egyenes és függő idézeteket is; a hagyományosan magában állónak tartott határozói igeneves állítmányok egy része ugyanis többé-kevésbé tágan értelmezett közlést fejez ki (a választott anyag adatainak 8%-ában). Az ilyen tagmondatot követő idézet új egység, ezáltal az azt megelőző igenév állítmányként értelmeződik: 1732: „a midőn [a tanú öccse] ki ment tekintésére Vajda Janko is superveniall, s mindgyárt *reá tamadván* no te Szakal György hidd ell nem sokáigh birod ezen Jóságot” (Bosz. 2: 576); 1741: „Hegedüs Andrásné egy gyermek által a fátens feleségihez izent, hogy Turos mácsikot főzön számára, *ezt* a fátensnek a felesége *megh jelentvin*, ha főzön e, vagy se, *de* a fátens nem engedet főzni” (Bosz. 2: 164). Az idézetet megelőző vagy azt követő mondatokban is gyakran szerepelnek anaforikus elemek: 1751: „kerdeszte a tanutul hova ment a kend selirje Polyak Andras *arra felelven* a tanu bizony nem tudom én” (Bosz. 2: 700); 1742: „kerdi ha a Leanka nem gyógyult e meg, *kire* a Tanu *felelvén* hogy nem” (Bosz. 2: 162).

Azok a nyelvi elemek, amelyek lehetővé teszik a befogadó számára, hogy felismerje a szövegben megjelenő események, eseményrészeket közötti szemantikai összefüggéseket, vagyis biztosítják a koherenciát (vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 53–54, 61–62), egyúttal jelzik a határozói igenév állítmányi használatát is. Ez azért is lényeges számunkra, mert a mai kompetencia számára nem aktív grammatikai jelenségről van szó, azonosítása pedig közel sem mindig egyértelmű (ezért is beszélhetünk az elemzés során a kötőszók, anaforikus és egyéb elemek felismertető szerepéről).

3. Mondattani szinonímia. Történeti szövegeket vizsgálva feltűnő, hogy többek között a mondat szintjén sokféle szerkezeti lehetőség áll a nyelvhasználó rendelkezésére. Egyes változatok előtérbe kerülése pedig összekapcsolódhat bizonyos szövegtípusokkal, idővel nyelvi változást idézve elő. Olyan funkcionális variánsokról beszélhetünk, amelyek tartalmilag többé-kevésbé ugyanazt valósítják meg, a grammatikai megformálásukban, a tartalom prezentálásában viszont eltérnek: ezek a szinonim szerkezetek (DÖMÖTÖR 2003a: 449; DÖMÖTÖR 2003b: 342; HAADER 2004: 465). Szinonim nyelvi kifejezésekkel valamelyest eltérő módokon írható le egy jelenet vagy esemény, ugyanis ezek különbözőképpen szelektálnak a fogalmi tartalomból (TOLCSVAI NAGY 2010: 32).

Szövegtípustól függően a *-ván/-vén* képzős igenév határozói funkcióban is szinonim viszonyba állítható a mellékmondatos szerkesztéssel, ezt mutatja például a bibliafordítások vizsgálata (DÖMÖTÖR 2003a: 460–465). A latin participiumos szerkezet visszaadására több lehetősége is volt a fordítóknak: a határozói igeneves megoldással komplex tartalom fejezhető ki tömör formában (például idő és ok, vagy idő és feltételesség). A mellékmondat használatakor viszont egy jelentés emelkedik ki és válik egyértelművé, például az idő. A 16. századra a tömör, szintetikus kifejezés mellett elterjed az analitikusabb szerkesztésmód, az alárendelő összetett mondatok használata, amely a jelentés leszűkítésével és kidolgozottságával jár (összefüggésben a magyarázó-tanító célzattal Pesti, Sylvester és Károlyi fordításában, vö. DÖMÖTÖR 2003a: 461–463). A modern fordításokban megjelenő kapcsolatos melléren-

deléses megoldás pedig összetettebbé teszi a jelentést, nyitottabbá az értelmezést (a határozói igenévhez hasonlóan, vö. DÖMÖTÖR 2003a: 465; DÖMÖTÖR 2003b: 359).

A boszorkányszer szövegtípusában az önállóbb használatú *-ván/-vén* képzős határozói igenév az igei állítmánynak többé-kevésbé mondattani szinonimája. A funkcionális hasonlóság azonban másképpen valósul meg, mint amikor az igenév körülményt fejez ki. A tanúvallomások megfogalmazásakor nincs közvetlen latin előzmény, grammatikai értelemben sem: a latinban az idő- és okviszonyok különféle igeidő-egyeztetések által, vagy körülmény értékű – legfeljebb független alanyú – participiumos és gerundiumos szerkezetekkel fejeződnek ki, amelyek nem kapcsolódnak kötőszószerű elemekkel egy másik tagmondat igéjéhez.

Az elbeszélés során egy szituációt elrendezhetünk valamilyen közös tartalom alapján két, többé-kevésbé egyformán fontos egységként tipikusan mellérendelésben, vagy két szituációt feldolgozhatunk szemantikailag szorosan összekapcsolva, egy egységként tipikusan jelzői vagy határozói viszonyban (LEHMANN 1988: 218–219). A határozói igenév megszokott, határozói használatában a tömörítést szolgálja, ilyenkor önmagában nem feleltethető meg ragozott igeinek. Az alábbi példában a mondat igei állítmányában megfogalmazott cselekvés egyik körülményét, az okát fejezi ki: 1732: „Ezen Fatens tavul *lakván* töle Hajdu Janostul semmi bizonyost nem tud felőle, hanem csak másoktul hallotta” (Bosz. 2: 581). Ez a használat a mellékmondatos szerkesztés szinonimájává válhat, ahol az okviszony részletezve fejeződik ki: 1732: „*Mint hogj* véle nem társalkodott soha is, *azért* semmi dolgai felől az mellyel vádoltatik Hajdu János semmit nem tud sem nem hallott” (Bosz. 2: 580). Ha azonban az igenevet kötőszó követi, azáltal tagmondat értékűvé válik, így a tartalomrészletező, kidolgozó elvet működteti, ahogy a következő példákban is: következtető értelemben: 1732: „Ezen Fatens meszsze *lakván* töle, *a mint hogj* soha nem *is* társalkodott véle, maga szájabul ugjan semmi olyast nem értett Vajda Jánosnak az olytán cselekedessi eránt” (Bosz. 2: 580). A kötőszó meg is előzheti az igenevet: 1732: „*Mivel* ezen Fatens távul *lakván* töle, *conversatioja sem lévén* annyira véle, semmit sem tud” (Bosz. 2: 580). A *nem is társalkodott* és a *conversatioja sem lévén* szintén szinonim, ugyanazt a tartalmat fejezik ki hasonló mondatkörnyezetben.

Az önállóbb használatú határozói igenév máshogyan viszonyul a mellékmondatos szerkesztéshez, mint a hagyományos, körülményt kifejező igenév. Az állítmányi szerepű igenév általában összetett mondatokban fordul elő, így jellemzője az a redundancia, amely a körülmény értékű igenevekből hiányzik. A jellemző mellérendelő kapcsolódás ugyan analitikus szerkesztésmód, a kötőszó miatt mégis megmaradhat a viszony komplex jellege, ugyanis az *és* kifejezhet időbeli és ok-sági összefüggést is. Az állítmányi funkció értelmezéséhez azonban szükséges a tágabb kontextus ismerete, ahogyan a grammatikai „jelöletlenség” miatt például az alanyok azonosításához is. Felmerülhet tehát a kérdés, hogy ez a szerkesztésmód nehezítette-e a megértést. Úgy tűnik, az önállóbb szerepű igenév a redundancia ellenére komplexebb funkcionális variáns maradt az igei állítmányhoz képest (használatát tekintve valószínűleg inkább az írott szövegekre korlátozva). A továbbiakban rövid elemzések következnek közvetlenül összevethető nyelvi anyagon, a szinonim megoldásokat bemutatva.

4. Az összehasonlító vizsgálat lehetőségei a tanúvallomásokban

4.1. Állítmányok: ragozott ige és határozói igénév. Korábbi kutatásokban az az egyik kritériuma a határozói igeneves szerkezet állítmányként értékelésének, hogy az adott tagmondat hiánytalanul megkonstruálható legyen ragozott igével is; az akkori szóhasználatával helyettesíthetők, átalakíthatók, transzformálhatók legyenek (vö. VELCSOVNÉ 1957, 1981). A tanúvallomásokban találhatunk olyan részleteket, amelyekben ez az elvárás meg is valósul. Ezekben a példákban mutatkozik meg igazán a két szerkezeti megoldás közti szinonim viszony: a szövegkörnyezet azonossága miatt az állítmányok szófajának különbözősége ellenére is felismerhető a funkcionális hasonlóság.

Az alábbi két vallomásrészlet abból a perből származik, amelynek kérdőpontjai szokatlan részletességgel kérdeznak rá a történések különböző időpillanataira. Mindkét példában ugyanaz az utalószó és kötőszó fejezi ki az egyidejűséget – talán a nyomatékositás végett szerepel az *amidőn* és az *akkoron* egyszerre (emellett előrevelít, hogy a helyzet, tudniillik a történet szereplőjének egészségi állapota a későbbiekben megváltozik, így enyhe ellentét is érzékelhető):

(3a) 1712: „*a midőnn* Kis Annával a Kenderek nezésére indultak volna Kovács János és György uraimékhoz *akadt* [’találkozott velük’], *akkoron* egészséges, és semmi nyavalyája nem volt” (Bosz. 1: 165).

A (3a) példa mutatja, hogy az *indultak* és az *akadt* mellérendelő viszonyban van, noha nem explicit kötőszóval jelennek meg, hanem csak felsorolásszerűen.

A (3b) példa ugyanígy értelmezhető:

(3b) 1712: „*az midőn* Kis annával az Kenderekhez indultak volna, Kovács János és György Uraimékhoz *akadván* *akkoron* egészséges, és semmi nyavallyája nem volt” (Bosz. 1: 164).

Az *amidőn* és az *akkoron* éppen azt a körülményt fejezik ki, amelyet az igénév a megszokott használatban tartalmazna, így azonban az *akadván* nem határozói szerepet tölt be, hanem az ige funkcióját.

A következő példában az igenevek a mellékmondat állítmányai; fokhatározói alárendelésről van szó (ezt mutatja az *úgyannyira*):

(4a) 1737: „mert fenyegetése után Jandrok Josephnének az edes Anyja hamar oly csodálatos nyaválában esset *ugy annyira* *hogy* egész teste *el dagadozván*, és *hasadozván* szemei sem látszottak nagy holyagokkal teste *tellyes lévén* nagy kinokban fekvén sokáigh, Hampo Eörse ördöghi mestersége miat lett halálo” (Bosz. 1: 537).

Ismét egy felsorolást láthatunk, részben igenevekkel, részben igealakokkal – az abban kifejezett tartalomnak azonban az igenevek nem lehetnek körülményei (nem okok, az egyidejűséget pedig a sorolás és a *sem* fejezi ki). A *tellyes lévén* esetében az összetett állítmány igei része jelenik meg igenévként annak ellenére, hogy az egyeztetéshez szükséges grammatikai jegyei nincsenek meg.

Egy másik vallomásrészletben (4b) szintén szerepel a betegség jellemzése más részletekkel és sorrenddel, de ugyanúgy alárendeléssel:

(4b) 1737: „oly irtoztato nyavalyában esset azonnal, hogy szemei sem lácszottak, egész teste szörnyü kippen *megh hasadozván*, lábai, kezei, öszve voltak vonva, teste oly formán *lácztot* mint a tűz, nagy holagokkal *telles*, mihelyen ezen veszedelem rajta esset” (Bosz. 1: 537).

A *telles* ezúttal megmarad összetett állítmánynak, melyben az igei rész zéró. Valószínűbb ugyanis, hogy a *lácztot* a felsorolás részeként csak a hasonlításra vonatkozik (*mint a tűz*).

A határozói igenév önállóbb használatát felismerteti a mindenkori befogadó számára a fogalmi/lexikai koreferencia is:

(5a) 1745: „Czáki Istvánné felöll penigh azt mondotta Kaidacsi István Hadnagy Uramnak előbbeni Hitves Társa, hogy egy izben vajat *adván el* pénzen eő kegyelmeknek, *ezen vay* eönnön magátul *megh* gyullatt, és szikrákat hánt” (Bosz. 2: 221).

Az (5a) példában a lexikai ismétlés mellett vonatkozó névmás is jelzi, hogy már ismert részletről van szó, a megelőző esemény tárgyáról (ott még nincs lehoronyozva). Ez kerül a figyelem előterébe, nem pedig az előidejűség, amit az igenév határozóként jelölhetne. Az eladás ideje határozatlanul szerepel a példákban, ezt mutatja az *egy izben*, illetőleg az *egykor*. Az igével kifejezett változatban (5b) szintén az előző tagmondat tárgyára vonatkozik a folytatás, névmási anaforával (áljelzői kötőszóval), majd teljes újraemlítéssel és határozott névelővel azonosítva:

(5b) 1745: „hallotta aztis Czákine felől, hogy egykor Hadnagy Kajdacsi Uramnak első Hűtvös Tarsa üdeiben vajat *adott volna el* pinzén eő kelmenek, *kibül* midőn az Aszony főznyi valamelly részt kj akart venni, a gántoron önnönmagátul *meg* gyullatt *a vaj*” (Bosz. 2: 223).

A tanúvallomásokban az elbeszélést a történesek sorolása mellett gyakran megidézett beszéd is árnyalja (s egyúttal hitelesíti az inkvizíció során elhangzottakat). Az egyenes és függő idézetek jelezhetik a határozói igenév önállóbb használatát. A következő két vallomásrészlet az elbeszélt esemény két résztvevőjétől származik. A (6a) példára az elkülönülő egyenes idézetek jellemzők, míg a (6b) példában ugyanaz a tartalom tömörebb függő idézetként szerepel. Ebben az esetben is eltérő az állítmányok szófaja, szinonim szóválasztással (*felel* és *parancsol*):

(6a) 1751: „ezen Fatens panaszkodott Nénye Aszszonyanak, ugy mond: Nénem Aszszony bizony Bencsane valamit tett vagy vit el az ágyambul, mert az agyfümben kereskedett, [idézet vége] *kire felelven* a Nénye, adig az ágyra ne fekügy hanem mingyart hand ki a szalmat belőle, [idézet vége] *ara kezden* a tanu *agyabul* parnait le hanni *agy füjeben* talalt egy bokreta forma öszve kötözöt mestersiget” (Bosz. 2: 699).

A (6a) példában két egyenes idézet között határozói igenévi állítmány terem kapcsolatot, a *felelvén* s az előző megnyilatkozásra utaló anafora (*kire* – ez egyben olyan áljelzői viszony, amely külön mondatba kerülhet, vö. DÖMÖTÖR 2006: 39). Az idézetet szintén követi egy anafora, az *arra*. A második részletben a függő idézetet felvezető (és az előző megnyilatkozásra referáló) közlés előtt is megjelenik anafora: *kire is parancsolta*. A (6a) példában tömören, lexikailag, az igetőben (*kezdvén*) kifejezve jelenik meg a cselekvés (a párnák ledobása), míg a (6b) példában egy nyomatékosító közbevetéssel részletezve láthatjuk (*nem mulatván nevezet Leanyzo*):

(6b) 1751: „azonnal panaszolkodott testvér öcse, hogy Bencsane kereskedett az agyfüében [függő idézet vége] *kire is* mingyart *parancsolta* hogy adigh ágyára feküdni ne merészelyen, mig parnat s szalmat ki nem hánna belőle, [idézet vége] *amint is* mingyarást nem mulatván nevezet Leanyzo, a tanunak szeme láttara ágyarul hanyvan parnait, *abban* talaltatott egy mestersigel köttetett bokréta” (Bosz. 2: 700).

Az idézetre reflektáló elemek (*arra*, *amint is*) mellett mind a *kezdvén*, mind a *hanyván* esetében az jelzi az állítmányi funkciót, hogy a folytatásban a cselekvés helye kerül előtérbe, illetőleg az, amire a cselekvés irányul (párnák): a figyelem-irányítás az egyik tanúvallomásban (6a) kifejtő, lexikai anaforával történik (*ágyából – ágyfőjében*), a másik szövegrészletben (6b) pedig névmási visszautalással (*ágyáról – abban*).

4.2. Állítmányok és igenevek. Az állítmány fajtáját és az alapigét tekintve azonos módon szerveződik a következő események elbeszélése, az elrendezés viszont különbözik:

(7a) 1751: „ezen mast folyo Esztendöben az Rab Aszszonyal edgyütt *aratvan* Jelencsics Ilona, *az kiis* elől hozakodvan az illetin gonosz és rossz Aszszonyokrul, mondotta” (Bosz. 2: 732).

Az (7a) példában mondattani szempontból áljelzői alárendelés (kifejtő-magarázó tartalommal), a koherencia szempontjából pedig személyre vonatkozó anafora teszi explicitté a határozói igenév állítmányi szerepét – a jelenet egyik résztvevőjére irányul a figyelem a folytatásban. A következő (7b) mondatban kapcsolatos mellérendelés fejezi ki az időbeli egymásra következést, így a határozói igenevet tartalmazó tagmondat egyenértékű egység a folytatással igei állítmány nélkül is:

(7b) 1751: „Az Rab Aszszonynak boszorkánsága felől azt tudgya, hogy véle *aradván* az idén és az illetin rossz és gonosz Aszszonyokrul elől hozakodván mondotta a Fatens” (Bosz. 2: 733).

Mindkét részletben megjelenik az *elől hozakodván mondotta* szerkezet, ez tautológiának tekinthető, ugyanis közlést fejeznek ki, idézetet vezetnek be, az ige-név nem a mondás módjára utal (az idő- és az okviszony sem jön szóba).

Az alábbi két példában a cselekvések mellérendelő viszonya mutatja a határozói igenév állítmányi szerepét, a kötőszó kifejezi a cselekvések időbeli folytonosságát:

(8a) 1742: „Ezen küldöt vajat *el vivin* Hegedüs Andrásne, *es megh köszönvin* mondván: az Isten gyogitcsa megh a beteget” (Bosz. 2: 168).

A (8a) példában az idézet is jelzi, hogy nem várható igei állítmány a mondatban (a *mondván* itt az idézés bevezetésére szolgáló igenév). A másik tanú vallo-mása (8b) tömörnek hat, ugyanis mindkét résztvevő 3. személyben szerepel:

(8b) 1742: „az küldöttö ezt a kalan vajat, [idézet vége] mellyet *el vivin*, *es megh köszönvin* [Hegedüs Andrásné] a fátens azzal [’akkor’] viszha ment” (Bosz. 2: 169).

A szövegrészlet tagolása is magyarázatra szorul: az első tagmondat egy idézet vége, amelyet a tanú mond; ezt követik Hegedüs Andrásné cselekvései – igenevekkel kifejezve –, majd a tanú távozása. Az *azzal* az időbeli viszonyt nyomatékosítja ’akkor, azután’ értelemben; a vajra nem vonatkozhat, hiszen azt – a korábbi tanúvallomás részletéből (8a) tudjuk – Hegedüs Andrásné *elvivén*.

A következő példában a kötőszó nélkül is érzékelhető ellentétes viszony a *vett* és az igenév között (nem idő- vagy okhatározó), ahogy a *nem lévén* és a *tartozott* között is. A folytatásban pedig a ’mikor’ vagy ’mivel’ értelmű *hogy* fejez ki komplex körülményt:

(9a) 1741: „hanem azt tudgya, hogy ez előtt két esztendővel a fatens Veje Horváth János egy tehenet vett Farádon, *nem lévén* elegendő pénzi árának ki fizetésire, Mátai Marinka tartozott néki tizenöt garassal, *hogy azt* megh köllött neki adni, ugy el rontotta azon alkalmatossággal vásárlott tehenét” (Bosz. 2: 130).

Egy másik tanúvallomásban explicit az ellentét:

(9b) 1741: „azon igyekezett férjével együtt, miképpen szerezhessenek egy tehenet, egynéhány forintot öszvő szereztek, *de az még elig nem lévén*, a kérdésben lévő Francsics Vidáné férjével együtt ados lévén fél tallérral a fatensnek, *mellyet midőn* kért volna teőle, nagy csata patát kezdett” (Bosz. 2: 135).

Ebben a részletben az adósság és annak megadásának ideje kerül a figyelem előterébe. A két szövegrészletben ugyanazt a tartalmat fejezi ki eltérő módon a *tartozott* és az *ados lévén*. Az igenév funkcióját a kettős vonatkozás jelzi: *mellyet midőn*.

5. Kitekintés: misszilisek. A határozói igenévi állítmány és a szövegtípus kapcsán érdemes utalni az összevetés lehetőségeire a levelekben is. A misszilisekben nem feltétlenül az elbeszélte eseményeket hasonlíthatjuk össze, inkább a levélírással vonatkozó formai elvárások megvalósulásait. A következő példa a levélzárás egyik jellemző megoldása, az aláírás előtt szereplő *maradván*. Ez Révay Erzsébet

levelezése nyomán egy korábbi kutatásban olyan formulaként merült fel, amely körülményt jelöl, tágabb módot, ugyanis igét tartalmazó szerkezettel egészíthető ki, például: *Maradván, stb. üdvözetemet küldöm* (HORVÁTH 1985: 319).

Ez a megközelítés megkérdőjelezhető a következő példa alapján, amely a Lobkowitz Poppel levelezésből származik:

(10) 1638: „szerencsés s- üduességes karaczyon Innepét, *kivanok* kegyelmednek Istentul; *maraduan* kegyelmed sogora szolgálja Erdeődy Gyior[g]y” (LobkP. 62. sz.).

A levélhez hozzátoldott jókívánság explicit ragozott igével történik, az ezt követő *maradván* és az aláírás lezárja a mondatot. Az ige és az igenév viszonyára utal a szórend, ez alapján kapcsolatos mellérendelésként értelmezhető.

Károlyi Sándor szintén előszeretettel használja levelei zárásaként ezt a formulát. Az ő írásaiban változatosságot is tapasztalunk ezen a téren, ha például megnézzük három egymást követő levél zárását: először igealakkal szerepel, a következő levélben pedig határozói igenévvel. A szöveggörnyezet alapján ezek megfeleltethetők egymásnak, szinonimák:

(11a) 1722: „Engedjen Isten rollatok Szivem jobbat hallani. Ezzel *maradok* Édes Szivem Igaz hűtös Társod Károlyi Sándor” (Károlyi 265. sz.).

(11b) 1722: „Engedgjen Isten róllatok jót hallanom. *Maradván* Szivem Igaz H[áz]as Társod Károlyi Sándor” (Károlyi 266. sz.).

A következő levél zárásában azonban azt látjuk, hogy az állítmány el is maradhat, ekkor nincs jele olyan körülményként értelmezhető elemnek sem, amely az implicit ígére vonatkozna:

(11c) 1722: „Ezel Szivem *Igaz Ház]as Társod* Károlyi Sándor” (Károlyi 267. sz.)

A *maradván* formulaként is az állítmányi szerephez közelít, ugyanakkor a predikatív jellege és a folyamat kifejezése kevésbé kerül előtérbe, hiszen el is maradhat.

6. Összegzés és záró gondolatok. A rövid elemzésekből is kitűnik a funkcióbeli szinonímia az igei állítmányok és az önállóbb használatú határozói igenevek között. Egy szituáció és a hozzá tartozó lexikai és grammatikai információk feldolgozásában két ellentétes tendencia működhet: a kidolgozás (önálló tagmondat, saját állítmány és bővítői), valamint a tömörítés (névszói vagy határozói szerkezet egy tagmondatba beágyazódva, vö. LEHMANN 1988: 219). A vizsgált szövegrészletekre a kidolgozás, részletezés jellemző. Az igeenes szerkezetek önállóbb használata által külön állítmányok szerepelnek bennük a hozzájuk tartozó bővítővel, s a tagmondatok közti szemantikai kapcsolat explicitté válik: alárendelések (3a, b), (4a, b); koreferencia (5a), áljelzői mellékmondatok (5b; 7a); mellérendelő viszonyok (7b; 8a, b; 9b); idézetek (6a, b).

A hagyományos leíró megközelítés szerint az igei állítmány azért a mondat központja, mert önmagában is teljes mondatot tud alkotni (az állítmány primátusáról l. HUSZÁR 1979: 7–8). Funkcionális megközelítésben a ragozott ige a mondat/esemény minden fontos összetevőjét jelöli sematikusan (a fogalmi tartalom szempontjából egyszerű, elvont grammatikai fokon), ezeket a főnevek és egyéb bővítmények részletezik, kidolgozzák (IMRÉNYI 2007: 438–439). A határozói igenév általános jelentés-összetevői a folyamat és a körülmény együttesen. Ahogy az eddigi példákból is láthattuk, vannak olyan konstruálási mintázatok, ahol előtérbe kerülhet a folyamat, az időbeliség. A folyamat összetett nyelvi eszközökkel (például főnévi igenév és segédige) is kifejezhető, ekkor a segédigéken jelölődik az időbeliség és a beszédhelyezethez való lehorgonyzás az egyeztetés által (TOLCSVAI NAGY 2009, 2010: 70–75). A *-ván/-vén* képzős igenév viszont állítmányként sem fejez ki számot-személyt, csak koreferens az alanyával (GUGÁN 2007: 105). A grammatikai jelöletlenség miatt olykor az alany(ok) azonosítása nem egyértelmű, például egyaránt vonatkozhat egy vagy több résztvevőre. A kontextus befolyásolhatja, hogy az igenévi állítmány milyen idejű cselekvést fejez éppen ki; vonatkozhat jelen időre, például amikor a tanú a kihallgatás kérdőpontjaira reflektál: „*Hozzáadván ezen punctumhoz, hogy...*”, vagy ha az elbeszélte történetek jelenben hangzanak el (átképzeléses előadásmód, vö. E. ABAFFY 1992: 152; az idő deiktikus kivetítése, l. TÁTRAI 2011: 146–147). Az események egymásra következőségét általában a kötőszók vagy anaforikus elemek jelzik. A határozói igenévi állítmány esetében tehát az igei jelentés-összetevők a szerkezetben, tagmondatban dolgozódnak ki.

A jó szövegtani feltételek azonban önmagukban nem elégségesek annak feltárásához, miért váltakoztak a szövegekben az igei és a határozói igenévi állítmányok, ahogyan a megoszlásuk jellegével kapcsolatban sem adnak elegendő támpontot. Ezek a kérdések további vizsgálatokat igényelnek más szövegtípusok bevonásával, melyekből talán majd következtetni lehet a jelenség visszaszorulásának okaira is.

Kulcsszók: határozói igenévi állítmány, mondattani szinonímia, boszorkányperek.

Forrásmunkák és a hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–182.
- Bosz. = SCHRAM FERENC szerk. 1970/1983. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768.* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003a. Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99: 448–466.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003b. Structural synonymy and formal variants: relative clauses and their parallels in six Early Hungarian translations of the Bible. *Acta Linguistica* 50: 341–369. <http://dx.doi.org/10.1556/ALing.50.2003.3-4.2>

- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV.* JATE, Szeged. 37–45.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2013. Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története. In: CSEPREGI MÁRTA – KUBÍNYI KATA – JARI SIVONEN szerk., *Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III.* ELTE, Budapest. 20–30.
- GUGÁN KATALIN 2007. Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr* 131: 99–107.
- HAADER LEA 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1985. Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez. *Magyar Nyelv* 81: 314–323.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből.* Nyelvtudományi Értekezések 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Az állítmány. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 633–634, 758.
- HUSZÁR ÁGNES 1979. *A predikatív viszony szintaktikai kategóriái.* Nyelvtudományi Értekezések 101. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei II. *Magyar Nyelvőr* 131: 430–451.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. A határozói igenév. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 439–454.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A kötőszók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 772–814.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Nyelvtudományi Értekezések 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károlyi = KOVÁCS ÁGNES szerk. 1994. *Károlyi Sándor levelei feleségéhez, 1704–1724.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- KLEMM ANTAL 1928–1942. *Magyar történeti mondattan.* MTA, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction.* Oxford University Press, New York. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- LEHMANN, CHRISTIAN 1988. Towards a typology of clause linkage. In: HAIMAN, JOHN – THOMPSON, SANDRA A. eds., *Clause Combining in Grammar and Discourse.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 181–225. <http://dx.doi.org/10.1075/tsl.18.09leh>
- LobkP. = KINCSES KATALIN szerk., „*Im küttem én orvosságot*”: Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. ELTE Koraújkori Történeti Tanszék – Koraújkori Társaság, Budapest, 1993.
- PAPP ZSUZSANNA 1995. A mellérendelő mondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 719–757.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–393.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1957. Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 105–110.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.

On the relation of adverbial participles and finite verbs in testimonies of witchcraft trials

This paper studies the relationship between adverbial participles in *-ván/-vén* and finite verbs on the basis of testimonies in 18th-century witch trials. That relationship, in historical texts, can be interpreted as a kind of structural synonymy. In the texts studied, adverbial participles occur in a syntactic role corresponding to that of verbal predicates. Synonymy is demonstrated in portions of texts where the same event is mentioned in the testimonies of two different witnesses but it is syntactically constructed in two different manners. Functional similarities and differences of these participial and verbal constructions are discussed with respect to compression and elaboration of content, and in terms of the kind of attention direction and event coupling involved.

Keywords: adverbial participles, predicative function, structural synonymy.

VARGA MÓNKA
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

„Tenger felhő csillag szántás” – A tekhné egy Weöres Sándor-versben

1. Weöres Sándor egyes verseit az irodalomtudományban többnyire „zene- és iparművészeti nyelvi alkotástípusok”-ként vizsgálják, amelyekben a mű „motívumainak elrendezéséből adódó kombinációrendszer mondható zeneinek, s az a sajátja, hogy a logikus gondolkodás és a hozzá kapcsolódó szemlélet [...] teljesen háttérbe szorult. [...] »Az értelmes szavak felbontásával folytatott játékos próbálkozás« példái Az áramlás szobra, A megmozdult szótár, Hold és tanya” (TAMÁS 1978: 155–160).

Több olyan Weöres-költemény ismeretes, amelyekben a nyelvi anyagnak valamilyen új szempontú elrendezése adja a szöveg egészét, ilyen a Téma és variációk, a Keresztöltés és a Négy korál II. darabja is. Ezekben a szöveg nyelvi elemeinek halmazában végrehajtott cserék zömökben értelmes vagy groteszk, quasi értelmű megnyilatkozásokat eredményeznek, amint korábbi dolgozataimban (BÜKY 2009, 2006, 2013) is megmutatkozik. A TAMÁS ATTILA említette egyik vers – A megmozdult szótár kezdete – jól mutatja, milyen nyelvi eljárással kísérletezett a költő 1949-ben: „csillag és rózsa násza | csilröllagzsa [...]” (WEÖRES 1970. 2: 253–254). Ebben tehát szótagokká bontja a szavakat, és más rend szerint rakja össze, a szövegmondatnak tekinthető új nyelvi anyag azonban par excellence nem tartható értelmesnek, TAMÁS ATTILA nyilván erre gondolt.

2. Permutáción alapuló eljárással készült az a vers, amelyet a költő születésének századik évfordulójára kiadott kötet tartalmaz (Weöres 2013: 437). A költő hagyatékából előkerült verset a kötet szerkesztője „[Tenger ...]” cím alatt közli, és „1968 ?” évjelzést ad meg keletkezésére. A mű a 2. sorában nyilvánvaló elírás a *szánkő* szó, amely helyett a cserék rendje szerint *szánhő* kívánczik, így javítva ez a szöveg (a sorszámozás tölem való, B. L.):

- i. *Tenger felhő csillag szántás*
- ii. *csilger fellag szánhő tentás*
- iii. *lagten hőger szánfel csiltás*
- iv. *felcsil szánger hőten lagtás*
- v. *hőszán tencsil lagger feltás*
- vi. *szánlag felcsil gerten hőtás*
- vii. *csilfel laghő tenfel gertás*

A költői szövegmű első szövegmondata értelmes szavak sorozata, amely voltaképpen nominális szófajúnak tartható szavakból kialakított szövegmondatnyi tájleírásnak tartható. Ezek szótagokra bontva a következő mátrixot adják:

i.	Ten	ger	fel	hő	csil	lag	szán	tás
ii.	csil	ger	fel	lag	szán	hő	ten	tás
iii.	lag	ten	hő	ger	szán	fel	csil	tás

iv. <i>fel</i>	<i>csil</i>	<i>szán</i>	<i>ger</i>	<i>hő</i>	<i>ten</i>	<i>lag</i>	<i>tás</i>
v. <i>hő</i>	<i>szán</i>	<i>ten</i>	<i>csil</i>	<i>lag</i>	<i>ger</i>	<i>fel</i>	<i>tás</i>
vi. <i>szán</i>	<i>lag</i>	<i>fel</i>	<i>csil</i>	<i>ger</i>	<i>ten</i>	<i>hő</i>	<i>tás</i>
vii. <i>csil</i>	<i>fel</i>	<i>lag</i>	<i>hő</i>	<i>ten</i>	<i>fel</i>	<i>ger</i>	<i>tás</i>

Ezután következik cserefolyamat, a permutáció. Weöres egy-egy szó első tagjához kapcsolja egy másik első vagy második szótagját és fordítva. Ezzel a módszerrel az első sor *TEN* szótagjával elkezdve a sor többi szótagjával a következő mátrix adódik:

TEN-

i. <i>TENger</i>		<i>*TENlag</i>	③
ii. <i>TENtás</i>	∅	<i>*TENhő</i>	①
v. <i>TENcsil</i>		<i>*TENSzán</i>	③
vii. <i>TENfel</i>		↻	
	↻	<i>*felTEN</i>	③
iii. <i>lagTEN</i>		<i>*csilTEN</i>	③
iv. <i>hőTEN</i>		<i>*szánTEN</i>	③
vi. <i>gerTEN</i>		<i>*tásTEN</i>	③

NB. A táblázatokban fel vannak tüntetve az egyes szótagok meglévő és lehetséges (*) kapcsolásai, az előbbieket az előfordulás sorának számával (i–vii.), utóbbiaknál a hiány (inopia) száma van feltüntetve (①); a kapcsolási rend fordulását ↻ jelöli; felső index ^(a, b) az ismétlődő kapcsolatot. NAGYBETŰ jelzi azt a szótagot, amelyikhez kapcsolódik vagy kapcsolódhatik az első sorban meglévő többi szótag. Azt a szóalakot, amelynek nincsen biiektíós párja, ∅ jelzi. A költői szövegben meglévő biiektíót a párhuzamosság jele (||) mutatja. A biiektio két halmaz elemeiben minden A-nak pontosan egy B-beli megfelelését jeleni (és fordítva). Valamely véges halmaz önmagára való biiektióját szokás permutációnak is nevezni.)

Ez a tabula – és a következők is – megmutatják, hogy biiektio esetén milyen kapcsolatok jöttek létre, illetőleg milyeneket lehetett volna még létrehozni úgy, hogy *TEN* szótagot minden rendelkezésre álló szótaggal összekapcsoljuk, mégpedig két sorrendben. A vers szótagokra föl bontott elemeinek – a szövegmű négy szavának nyolc szótagjának ismétlés nélküli faktoriálisa ($n!$) – nagy számosságú eredményezne, 40320 darabot! A *TEN* szótaggal hat kapcsolatot használ a költő: *TENtás*, *TENcsil*, *TENfel* ↻ *lagTEN*, *hőTEN*, *gerTEN*. A még lehetséges kapcsolatok nem fordulnak elő (**TENlag*, **TENhő*, **TENSzán* ↻ **felTEN*, **csilTEN*, **szánTEN*, **tásTEN*). A *TENtás* szónak nincs fordított fölépítésű párja a szövegben, amit az eredményez, hogy a vers minden sora *-tás*-ra végződik, ezzel tulajdonképpen egy szótagos rímeket hozva létre, amelyek többnyire mint „rossz” rímek ismeretesek a magyarban (I. SZEPEs–SZERDAHELYI 1981: 88–89, 97). A hétszer megjelenő *-tás* végű szóval a költő – hangzás szempontjából – a zenei ostinato hatását kelti: a basszus makacs (‘ostinato’) ismétlődése fölött a többi szólam szövi tovább

a zene textusát. A *szántás* szó, majd a *-tás* szótag hangzása persze nem feleltethető meg hátul képzett magánhangzói miatt zenei értelemben vett legmélyebb szólamnak, mégis fölötté, pontosabban: előtte folyik a nyelvzene, vagyis a szótagok különböző megcserélése. A verssorok, illetőleg a szövegmondatnak tartható egységek végén hangzó *-tás* magánhangzója képzésekor a nyelvvállás a legalsó helyzetben van, ám az ajaknyitás igen nagy (MOLNÁR 1973: 20). Az *á* hang a magyar magánhangzók hangosságrendjében az első FÓNAGY (1989: 65) mérései szerint. A világostól a sötét felé haladó sorban a hatodik: *i, ü, ö, é, e, á, a, o, u*. Ezek a tulajdonságok a hangképzés rezonanciahelyeivel, a formánsokkal kapcsolatosak (TARNÓCZY 1941: 3, 15, 17; FÓNAGY 1989: 67–68). A Weöres-szöveg variációs textusa először a *szántás* szó, majd a *-tás* mint egy szótagos rím világosságával és hangosságával zárja a szövegmondatokat. Vagyis nem a *tenger*; a *felhő* és a *csillag* zömében magas magánhangzóival állnak szemben a *szántás* veláris magánhangzói. – A veláris-palatális magánhangzók megszámlálása és arányaikból megállapítások levonása meglehetősen gyakori éppen Weöres költeményei kapcsán is egyes stilisztikai munkákban, amelyek az említett tulajdonságra egyáltalán nincsenek tekintettel. FÓNAGY IVÁN már évtizedekkel ezelőtt a palatális magánhangzók közé helyezte az *á*-t mint világos hangot a Petőfi Sándor-i, a Szabó Lőrinc-i és az általában vett irodalmi nyelvnek egyes hanggyakorisági statisztikáiban (FÓNAGY 1989: 34, 35; ugyanígy: 1959: 40, 42–44).

Megfigyelhető, hogy a vers első szavának első szótagjához kialakított szavak a ii. sorban nem a *csil-* szótaggal, a iii. sorban a *-lag-*gal, a iv.-ben a *fel-*lel, majd az v.-ben a *-hő-*vel kezdődnek. Ezeket a szavakat a versszövegben függőlegesen összeolvasva a *csil-lag felhő* alakulat. Vagyis a kezdősor zöme jön létre:

↓
csil-ger
lag-ten
fel-csil
hő-szán

Hasonlóképpen a iii., iv., v. és vi. sorok utolsó szavaiban is megvan ugyanez az összeolvasási lehetőség:

↓
csil-tás
lag-tás
fel-tás
hő-tás

A vii. sorban is látható, illetőleg (ki)olvasható a két szó, ezeknek tulajdonítható a szavak alapjelentésével összekapcsolható képzet: mondhatni, hogy felhő (a földről nézve) takarja a csillag egy részét:

csil- -lag
fel- -hő
 ↑

Az v. sorban – *hő szán ten csil lag ger fel tás* – a *csillag* szónak van olvashatósága. A iv. és v. sor a *tenger* szót tartalmazza függőleges olvasással:

-ten lag-tás
-ger fel-tás

Ezeket az olvasási módokat aligha tervezte a költő, lehetőségük a mátrixba foglalás révén – a szó szoros értelmében – meglátszik. A megtervezett olvasási lehetőség a már említett Keresztöltés című művében van meg, amelynek egyébként írásképe mátrixszerű, sőt: a verscím megadja az olvasási irányt. A jelen Weöres-szövegében a fenti négy eset véletlennek tekinthető. Hasonlóképp véletlennek látszik, hogy a *téntás* szó fölfogható a *tenta* 'tinta' képzett alakjának. A *tenta* ~ *ténta* szóalak használata már a vers megírásakor is archaikus (vö. ÉrtSz., Gl.), így a mai olvasók többsége aligha veszi észre a *téntás* illetén mivoltát.

A további kapcsolási táblázatok is mutatják, hogy nem teljesen következetes a szótagok összeépítése. Ez a már említett *-tás* miatt is van, amelyet mindig második szótagként és sorvégre (szövegmondatvégre) helyez a költő. A iv. sorban *FELcsil^a* (↺ *felCSIL^a*) és *FELcsil^b* (↺ *felCSIL^a*) alakulatok vannak, tehát a weöresi csereszabály nem érvényesül, annak ellenére, hogy lehetne más szóalakot is használni, amint *CSIL* szótaghoz tartozó mátrix mutatja. A *csil-* (↺ *-csil*) szótag minden verssorban megvan, így a 'csillag' jelentést és az ahhoz köthető asszociáció(ka)t sorról sorra felidézi, sőt némelyik helyen virtuálisan ott van az írásképből, ezáltal mintegy a fényt képviseli a felhő mellett.

GER-

i.	<i>tenGER</i>		<i>*GERfel</i>	③
ii.	<i>csilGER</i>		<i>*GERhő</i>	③
iii.	<i>hőGER</i>		<i>*GERcsil</i>	③
iv.	<i>szánGER</i>		<i>*GERlag</i>	③
v.	<i>lagGER</i>		<i>*GERSzán</i>	③
	↺		↺	
vi.	<i>GERten</i>		<i>*felGER</i>	③
vii.	<i>GERtás</i>	∅	<i>*tásGER</i>	③

FEL-

i.	<i>FELhő</i>	∅	<i>*FELter</i>	③
ii.	<i>FELlag</i>		<i>*FELger</i>	③

- iv. *FELcsil^a* || **FELszán* ③
 v. *FELtás* Ø $\circlearrowleft$
 vi. *FELcsil^b* || **gerFEL* ③
 $\circlearrowleft$ **hőFEL* ③
 iii. *szánFEL* || **lagFEL* ③
 vii. *csilFEL* || **tásFEL* ③
 vii. *tenFEL* ||

HŐ-

- iv. *HŐten* Ø **HŐfel* ③
 iii. *HŐger* || **HŐcsil* ③
 v. *HŐszán* || **HŐlag* ③
 vi. *HŐtás* Ø
 $\circlearrowleft$
 i. *felHŐ* Ø
 vii. *lagHŐ* ||

LAG-

- iii. *LAGten* || **LAGfel* ③
 v. *LAGger* || **LAGszán* ③
 vii. *LAGhő* || **LAGcsil* ③
 iv. *LAGtás* Ø $\circlearrowleft$
 $\circlearrowleft$ **tenLAG*
 i. *csilLAG* Ø **gerLA* ③
 ii. *felLAG* || **hőLAG* ③
 vi. *szánLAG* Ø **tásLAG* ③

SZÁN-

- i. *SZÁNtás* Ø **SZÁNten* ③

- ii. *SZÁNhő* Ø **SZÁNcsil* ③
 iii. *SZÁNfel* || ☉
 iv. *SZÁNger* || **tenSZÁN* ③
 vi. *SZÁNlag* Ø **gerSZÁN* ③
 ☉ **felsZÁN* ③
 v. *hőSZÁN* || **csilSZÁN* ③
**lagSZÁN* ③
**tásSZÁN* ③

A *TÁS* szótag cserekapcsolásai a weöresi belső rendnek megfelelnek az első sor hét szótag szótagjával. A tenger és a felhő mint motívumok szerepeltetése mellett aligha lehet megtalálni a képzettársítás okát a *szántás* szótári jelentése miatt. Esetleg a szántásra, az ekével megforgatott talaj sötét(barnás) színére és a barázdákra emlékeztető felhőzet képe jöhetne szóba. Naplementekor változatos színhatásokkal jelennek meg a régebben vesperálisnak nevezett közép magas alkonyati gomolyfelhők (*altocumulus cumulogenitus*), amelyek mint maradványfelhők többnyire a horizont vonalában láthatók, és amelyek a csillagok megjelenésekor is látszanak. – Weöres más verseiben is belelát dolgokat a felhőkbe: „Szállnak az alkonyi felhők, mint halovány-hajú lányok [...]” (Rongyszőnyeg, 31. WEÖRES 2013. 1: 282); „[...] felhőt les Katóka. | [...] A vándorló felhő-népet | álmosan csodálja: | Elöl úszik Mog király, | kétágú az orra [...]. | Fut mögötte a bolond [...]” (Rongyszőnyeg, 102. WEÖRES 2013. 1: 309); „Szegélyén amorettek olvadnak, súlyos közepén szörnyek csavarják ormóttan testüket [...]” (Felhők. WEÖRES 2013. 1: 495); „A felhő-palota | mint egy japáni ház | folyton mássá gyűrődik [...]” (A felhő-palota. Weöres 2013. 3: 251); „Fenn a felhő | címer-forma | kerek széle | hatyú tolla [...]” (Felhő. Weöres 2013. 3: 284); Felhőt nekem (Weöres 2013. 3: 166–167).

TÁS-

- i. *szánTÁS* Ø **TÁSzen* ③
 ii. *tenTÁS* Ø **TÁSger* ③
 iii. *csilTÁS* Ø **TÁSfel* ③
 iv. *lagTÁS* Ø **TÁShő* ③
 v. *felTÁS* Ø **TÁScsil* ③
 vi. *hőTÁS* Ø **TÁSlag* ③
 vii. *gerTÁS* Ø **TÁSSzán* ③

3. Bizonyára tanulságos lenne, ha fölkészült előadótól, művésztől hallhatnánk a Tenger felhő változó sorait, e kérdést A vers és az előadóművész című könyvfejezetében GÁTI JÓZSEF (1966: 63–75) tekinti át. A zenei kompozícióknak előadói számára a szerző némi megengedést a hangszeres megvalósítás bizonyos mértékű szabadságát, e jelenség-ből indul ki nyitottmű-modelljében UMBERTO ECO (1976: 14, 24), amelyben tulajdonképp a műélvezési viszony struktúráját reprodukálja. Ilyeténképpen a Weöres-vers előadásának egyik alapja lehet a tenger mozgásának – amely fölött csillagok vannak, és amely fölött felhők szántják az eget – érzékeltetése. Ritmikus mondóka gyanánt és különféle ráértésekkel bizonyára máshogyan is hangosítani lehetne a szövegművet, ám nem könnyű találni olyan érzelmi, hangulati kapcsolatokat, amelyek összhangban állnának a nyelvi anyaggal. A költő saját előadása volna mérvadó, hiszen Weöres Sándor saját verseit eredeti módon adta elő, amint erről számos felvétel tanúskodik. E tanulmány szerzője is készített vele és feleségével, Károlyi Amyval Nagykanizsán hangfelvételt 1968. június 2-án. A költő a Füst (kötetben Meredek füst a címe), a Pára, a Jelenlét és a Derengés címekkel mondta el a költeményeit; mindegyik a Vázlatfüzet darabja, I. Weöres 2013. 3: 369–378. Az a tény, hogy Weöres Sándor elhagyta e versét, azt jelzi, hogy sikerületlenebbnek tartotta, mint a fontosabb említetteket (Keresztöltés, Téma és variációk, Négy korál II.). S valóban: a tehne virtuozitása, a merész megoldás nem felejteti, hogy a létre hozott költői szövegmű kevésbé alkalmas képzettársítás(ok) indítására olvasóiban.

Hivatkozott irodalom

- BÜKY LÁSZLÓ 2006. Téma és variáció. *Magyar Nyelv* 57–72.
- BÜKY LÁSZLÓ 2013. Egy Weöres Sándor-vers szövegszerkezete. *Magyar Nyelv* 204–208.
- BÜKY LÁSZLÓ 2009. Egy látvány nyelvi képe(i) – (Weöres Sándor: Keresztöltés). In: BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA szerk., *Ikónikus fordulat a kultúrában*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest – Linceum Kiadó, Eger. 219–229.
- ECO, UMBERTO 1976. A nyitott mű poétikája. In: *A nyitott mű*. Gondolat, Budapest. 24–58.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- FÓNAGY IVÁN 1959. *A költői nyelv hangtanából*. 2., javított kiadás. (Irodalomtörténeti Füzetek 23.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÓNAGY IVÁN 1989. *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GÁTI JÓZSEF 1966. *A versmondás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR JÓZSEF 1973. *A magyar beszédhangok atlasza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZEPES ERIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN 1981. *Verstan*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- TAMÁS ATTILA 1978. *Weöres Sándor*. (Kortársaink.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TARNÓCZY TAMÁS 1941. *A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete*. (Tanulmányok 2.) Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Általános Nyelvészeti és Fonetikai Intézete, Budapest.
- Weöres Sándor 1970. *Egybegyűjtött írások 1–2*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 2013. *Elhagyott versek*. (Egybegyűjtött művek.) Helikon Kiadó, h. n. [Budapest.]

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

ÉLŐ NYELV

Nyelvünk táji változatosságának dicsérete*

1. A fordulat nem most és nem egyszerre következett be. Már jó néhány évtizede biztató jeleit láthatjuk annak, hogy változik a megítélése a nyelv belső változatosságának, a táji változatosságnak. Ma már talán nemcsak a nyelvészek körében tűnne naivnak az a kérdés, ami korábban kézikönyvekben is közkeletű volt, hogy hogyan keletkeztek a nyelvjárások. Nyilvánvaló, hogy „kezdetben vala a nyelvjárás”, a nyelvjárás maga volt a nyelv. És legtöbbünk számára – Heideggert parafrázálva – személyes létünk első otthona is a nyelvjárás volt. Feltehetően az anyanyelv-pedagógia, az oktatás is másképpen viszonyul a nyelvjárásban beszélő tanulókhoz, mint Illyés Gyula gyermekkorában. A mai világban a nyelvjárások már nem távoli egzotikumok: a különböző vidékek lakói gyakran kerülnek kapcsolatba egymással, a rádióban, a televízióban is hallhatják, láthatják egymást. Tapasztalhatják a beszéd természetes változatosságát. A nyelvészek, a dialektológusok, a névkutatók munkája is meghozta a gyümölcsét: atlaszok, helynévtárak, új tájszótár, korszerű kézikönyv, digitális feldolgozás és megjelenítés segíti az eligazodást. Erdélyre vonatkozóan félszázados erőfeszítések eredményeként elkészült és megjelent a két alapmunka: a nyelvjárás-történetinek tekinthető Erdélyi magyar szótörténeti tár tizenegy és A romániai magyar nyelvjárások atlasza tizenegy kötete. Mindkettőben fontos volt az anyaországi támogatás, az erdélyi és a budapesti nyelvészek szakmai együttműködése.

Ezt a megváltozott szemléletet erősíti meg most A Magyar Nyelv Napja ünnepi rendezvénye. Ez a nap – mint köztudomású – a magyar nyelvet hivatalossá tevő törvény, az 1844. évi II. törvénycikk elfogadásának napja. Éppen 170 esztendeje történt, mérföldkő volt a magyar nyelv fölemelkedésében. Az viszont kevésbé tudott, és én is csak jó okkal feltételezem, hogy ennek az utólag is sokak által kárhoztatott törvénynek az előkészítésében nyelvészként és az Akadémia elnökeként döntő szerepe volt gróf Teleki Józsefnek. Ehhez elég elolvasni az egy évvel korábban az Akadémia közgyűlésén elmondott elnöki beszédét. Nem állhatom meg, hogy ne idézzem ifjúkori nyelvészeti munkájában kifejtett véleményét a nyelvjárásokról és a nyelvjárási beszélők nyelvi leleményéről: „mert valamint az *egész nemzetnek* vagyon hatalma a maga nyelvét művelni, éppen úgy vagyon minden *egyes vidéknek* is.” (A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által. 1816/1988. ÉDER ZOLTÁN gondozásában, előszavával. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 252). Majd a továbbiakban: „A sokféle szórszálhasogató vizsgálódásokkal *meg nem romlott*, eredeti erővel felruházott, *együgyű emberi elme* az új képzetek helyes kifejezéseinek megtalálásában gyakran *sokkal szerencsésebb*, mint a *félénk nyelvtudós*, ki nyelvét megrontani minduntalan rettegven, az erősebb, hathatósabb kifejezésekhez nyúlni nem mer.” (i. m. 254).

„Kezdetben vala a nyelvjárás” – a szóbeliségben mindenképpen, de az írásbeliség kezdeti időszakában és még a könyvnyomtatás indulásakor is. Ez ma nem annyira nyilvánvaló, mivel az oktatásnak és a nagyközönségnek szánt szövegkiadások rendszerint

* Előadásként elhangzott 2014. november 13-án, a Magyar Nyelv Napján, az Anyanyelvápolók Szövetsége ünnepi rendezvényén a Petőfi Irodalmi Múzeumban.

éppen a korai szövegek nyelvjárásiasságát tüntetik el. De a látszat ellenére: nem maga a nyelv szabályozott (főképpen írott) változata szorította háttérbe, és hozta rossz hírbe a nyelvjárásokat, hanem a nyelvi ideológiák. Azok a nyelvi ideológiák, amelyek rendszerint együtt kárhoztatják az országon belüli többnyelvűséget és a nyelven belüli táji sokféleséget, és amelyek úgy láttatják, hogy a dialektusok a nyelv romlott, korcs helyi változatai. Európában erre sok példát lehetne idézni, mindenekelőtt a franciát, közelünkben a románt. Lenézettség, műveletlenség, iskolázatlanság, helytelen nyelvhasználat – ez társult a nyelvjárási beszédhez, ahhoz, aki nyelvjárásban beszélt.

A nyelvi mozgás újkori összetartó irányát nehéz volna tagadni, de semmi nem indokolta azt, hogy az egységesülést a fejlődés jelének és kötelező irányának tekintsék. Az elmúlt hetekben újra elolvastam LÖRINCZE LAJOS legfontosabb szövegeit az 50-es, 60-as évekből. Érezhetően belső feszültségekkel élte meg annak az ideológiai parancsnak a „teljesítését”, amely a nyelv esetében is megkívánta a folyamatos, sőt gyors fejlődést, és ezt elsősorban az egységesítésben kívánta megvalósítani. Akkoriban minden „fejlődött”, és ebből a nyelv sem maradhatott ki. Kissé orwelli hangulata volt ennek az eszmének: a központi normának, az egyetlen normatív változatnak, annak, hogy a nyelvjárások ilyen értelemben akadályai a fejlődésnek. Lőrincze tanár úrnak minden nyelvi élménye, tudása ezzel ellentétes volt, és ebben Kodály Zoltán tekintélyére hivatkozhatott, támaszkodhatott. A nyelv művelés gyakorlatában mérlegelték a nyelvjárási jelenségeket: melyek milyen mértékben szalonképesek, hogyan minősíthetők „a norma” szempontjából. Ez a mérlegelés éppen a legjellemzőbb jelenség, a kétféle *e* hang megítélésében volt a legbizonytalanabb. Lőrincze tanár urat közvetlenül, személyesen is érintette ez a vita, hiszen az *ē* saját beszédének is jellemző színe volt, ő is olyan környezetben született – a magyar anyanyelvűek többségéhez hasonlóan –, ahol a nyelv csak ezzel a hanggal volt igazán érthető. Most mégis arról kellett volna határozott véleményt mondani, melyik felel meg a köznyelvi normának, mi a norma ebben a tekintetben. A norma azonban itt megbicsaklott: ha az *ē* köznyelvi, megfelel a normának, akkor az ezt nem használók helytelenül beszélnek, és fordítva: az *ē* használata helytelen. Ezt így senki nem merte kimondani, és miközben attól tartottak, hogy megbélyegzik az egy *e*-vel beszélőket, ennek az ellenkezője történt. A nyilvánosság mintaadó nyelvhasználatából, a hivatásos beszélők (bemondók, színészek) nyelvéből az *ē* szorult ki szinte teljesen.

Azt hiszem, hogy már túléptünk ezen, és nem az egyetlen normához viszonyított helyes vagy helytelen végleteiben gondolkodunk, hanem a nyelvjárások, nyelvi regiszterek saját normáihoz viszonyított helyénvalóságban. És nem az elhatárolásban, hanem a változatosság és változás folyamatosságában. Ez a heterogén harmónia a nyelv igazi egysége. Ebben a keretben a nyelvjárás teljes értékű nyelvváltozat, a teljes élet kifejezője adott közösségben. Némely jelenségeiben nagyon konzervatív, és mégis változó. Önálló, de nem elkülönülő rendszer, amelynek kifejezési lehetőségei (kifejező erő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.) ugyanolyanok, mint a köznyelvéi. Nem tekinthető pusztán stílárius változatnak, nem a nyelv egy alsóbb szintje, hanem stilisztikailag maga is differenciált. El lehetne-e vitatni a költőiséget, a stílárius kidolgozottságot a népdaloktól, általában a népköltészet, a hagyomány ritualizált szövegeitől?

2. Máris elérkeztem a címben jelölt témához: a táji változatosság dicséretéhez. Ez az én esetemben hazabeszélés, a vége dicsérete. Mégsem szeretném, ha úgy tünne, mintha

csak az erdélyi és a székely mítoszát vagy a csángóként mitizált moldvai magyar nimbuszát szeretném itt erősíteni. Az életem, a munkám elsősorban Erdélyhez köt ugyan, a példáim is innen származnak, de a nyelvjárási színek, értékek ott vannak nyugaton, északon és délen is. Érthetően kevésbé a nyelvterület közepén.

A nyelvjárásokban benne van a nyelv története. Néha ahány kilométer térben a központtól, szinte annyi esztendő visszafelé az időben. Sok minden megvan saját nyelvjárásomban, a kalotaszegiben is. Amikor az igeragozás történetét tanultam az egyetemen, elég volt felidézni az otthon még mindennapos *íra, írát, írt volt, íra vala* igealakokat, hasonlóképpen a névragozásban a *papni, papnul, a lovok* és a szomszédfalubeli *lovik*-ot. De mindez eltérpül a legarchaikusabb magyar nyelvjárás, a moldvai mellett, amellyel mostanában foglalkozom. Egyik része, a legarchaikusabb, a közép-erdélyi Mezőség középkori relikta, másik része a székely két-három évszázados előképe. Csak a szavakból szemelgetek: az asszony, a nő és a feleség(em) legrégebbi megnevezése: *nép ~ níp, népem ~ nípem*, és ez megerősíti azt, a TESz.-ben csak feltételezésként megfogalmazott véleményt, hogy a *nép* etimológiailag összefügg a *nő* szóval. Az após és az anyós régi neve: *ipa* és *napa*, az idősebb sógoré a *lér* (a lat. *levir* emlékeként). A *sír(ik)* mellett használatos még a *rí, riu*. *Annyőket sírok, s annyőket busulok, hogy sokszor nem és látom a zutat* mondja egy lészpedi asszony. Kifejezésként Szabófalváról: *rivu a szíve* 'szomorú' jelentésben. A *fáj(ik)* mellett még ott a *sérik* (mai köznyelvünkben már csak származékai: *sért, sérül*). Szabófalváról: *Eszik szebésszégét* (= savanyúságot), *sz'érik a hasza*, Jugánból: *Ha sz'érik a szíved, kell mondzs valamit*. Máskor mai szavaink konkrétabb jelentésével találkozunk: *kedves* az, akinek jókedve van: *Egy kicsit kedveske votam, mert ittam egy kicsi pálinkát* (Berzunc), az archaikus moldvaiban, aki *engesztel*, még zsírt *engesztel*, azaz 'olvaszt', és így a zsír *engesztelődik*, nem az ember. De olyan, távoli tárgyi emlékek sem hiányoznak ebből a nyelvi világból, mint az *ördegjáram*: az ágaival hálószerűen alakított, összefontan növesztett élőfa, amely maga volt az élő akadály, az élő kerítés; a *nádméz*, amely mai 'cukor' jelentésében is még azért nádméz, mert azzal a mézzel édesítettek, amelyet a nádfedél szálaiba a darazsak gyűjtöttek.

Ezek a nyelvi régészeti részben még élő emlékei. A mai változatosság, a változatosság szépsége nem ebben érzékelhető, nem ebben élvezhető. Sokkal inkább és mindenekelőtt a hangzásban: az *ě ~ e ~ ö*, az *ó ~ ó^u*, *ő ~ ő^u*, az *é ~ í*, a rövid ~ hosszú váltakozásban, és bizonyára leginkább az intonációban. Néhány évtized alatt is sokat változott a (városi) köznyelv és a (falusi) nyelvjárás és a kettő viszonya, de nem oly sokat, hogy ne idézhetnénk ma is Kodály Zoltán emelkedett sorait: „A városi beszélő ajkán kopog a nyelv, mint a Morse-távíró. A falusiak ajkán zeng, omlik, mint az orgonaszó. A városi ritmusa bizonytalan, ingadozó, a falusiaké acélos, rugalmas, törhetetlen. A városi hanghordozása tétova, nem mindig jellegzetes, néha idegenszerű: a falusiaké kristályos, tévedhetetlen. Minden hang a maga helyén, másképp nem is lehetne. Érezzük: ezt a beszédmódot követeli a nyelv természetse, minden sajátja. Így hangzik a legszebben.” (Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1993. 307.) Valóban így van-e? A peremnyelvjárásokban és a szórványokban a kétnyelvűségnek ebben legközvetlenebbek a következményei: időtartam, hangsúly, intonáció, írásban is az ezt tükröző szórend egyre inkább a domináns nyelvnek a magyarétól teljesen eltérő mintáit követi. És a beszélők erre érzékenyek a legkevésbé.

A ritkán emotív köznyelvhez viszonyítva a nyelvjárásokban erőteljesebben érvényesül az érzelemkifejezés közvetlensége és intenzitása: a beszéd tempójában, a hang-erő, a hangsúly és a beszéddallam szélsőségeiben és hullámlásában, az arcjátékban, a gesztusban, a testnyelv sokféle megnyilvánulásában. Gyakran nyelvileg is nagyon láttatóan kifejezve: *Addig sirtam, hogy árkot vert az arcámon a könnyű* (Klézse); *buszultak a zorcáji* szomorú volt az arca (Ploszkucény). De a szókincsben is: hangutánzó és hangfestő szavakban, kicsinyítő és becéző származékokban. A tekenőben vizet pacskoló, lubickoló gyermek a székelyben: *csepcsel, lepcsel, fecsel, fecsegtet, habuckol, hintez, licskol, locsál, locskol, priccol, prickol, pereckel* (csak felnőttként lepődtem meg azon, hogy mi a *zabál* ígét használtuk ilyen értelemben); a szitaló eső: *csepeg, csepereg, csepeget, harmatoz, permel, permetez, perméz, pesztereg, petyeg, petyereg, pezderjézik, szitalgat, szöszmötél*.

A nyelvjárás – noha konzervatív – nem leülepedett rendszer. Különösen szókincsében, kifejezéseiben nem. Bizonyára nem egyforma mértékben, de éppen a teremtő erő, a fokozott kreativitás és az ezzel többnyire összefüggő képszerű láttatás jellemezhet egy-egy táji nyelvváltozatot. A helyi nyelvi kreativitás erőteljesen mutatkozott meg az újjávilági növények, a bab, a burgonya, a kukorica, a napraforgó megjelenésekor, terjedésekor. Meg kellett nevezni őket, és ennek meg is találta a módját mindegyik vidék. A fokozott kreativitás ma néha a szorult nyelvi helyzetben lévő beszélő kreativitása. A moldvaiak kedves nyelvi leleményei a 'kullancs' jelentésű *buvóka*, a katicabogár nevéként a *melegeresztő*, a koldus nevéként a *kapogató*. A növény- és állatnevek körében különösen gyakori a metafora. Erdélyi példák: *barátkása* 'kankalin', *istengyümölcs* 'galagonya', *leánkamadár* 'barázdabillegető', *disznószőcs* 'sündisznó', *kígyópásztor* 'szitakötő'. Ez utóbbi a székelyben és a nyugati nyelvjárásban is ismert, és szláv párhuzamai is vannak. (A metafora néha éppen egy másik nyelvből származik.) Szimbolikusként is értelmezhetők az *élet* szó olyan jelentései, mint 'a beépített telek, a család ősi, örökölt telke' vagy az ismertebb 'kenyér-gabona' jelentés. Feltételezhető párhuzamosság van egy nyelvjárás metaforizáló hajlama és a helyi kultúra szimbolizáló ereje között. Ez az erő, ez a képszerűség anyanyelvjárásuk révén gyakran közvetlenül sugárzik át írók, költők művészi nyelvébe.

A népi bölcsesség nyelvi példáit nagy számban tartalmazzák frazeológiai gyűjteményeink. Azt gondolhatnánk, hogy ezek szintén csak a múlt emlékei, jó, hogy már a régi gyűjtők, Kriza János és mások lejegyezték őket. De az ember ma is tanúja lehet szellemes élcelődésnek, okos érvelésnek. Elhangzik egy vélemény, és mindjárt rá a népi dialektika: *A fészinek foka is van, éle is*, és következnek az ellenérvek, a dolgok másik oldalának megvilágítása. A moldvaiból való ez a figyelmeztető bölcsesség: *Ez erdőnek vagy(n) filye, sze mezőnek szeme*, ti. ha valaki fát lop, az erdőben a fejszecsapások hallatszanak, a mezőn pedig meglátják a tolvajt. Szintén onnan ered, a románnal is közös a *fejszenyel* mint az *áruló* metaforája ebben a közmondásban: *Ez erdő nem fél e fészétől, ha ni(n)czen nyele* a fejsze nyele is fából készült, tehát áruló; nem kell félni az olyan ellenségtől, amely nem vásárolt meg egy árulót.

3. Úgy tűnhet, és lehet, úgy is van, hogy egyik túlzásból a másikba estem. Én ugyanis túlzónak tartom azt a sztereotípiát, hogy táji változatok már nincsenek, vagy alig vannak. Azt is, amit a kutatók pánikszerűen a 24. órának éreznek. Alapvetően torzító a perspektívánk, a beszélők perspektívája általában. Jól ismert tapasztalat a nyelvjárás gyűjtőmunkában, hogy első lépésben mindig a szomszédhoz, másokhoz irányítják a kutatót, merthogy ők nem beszélnek nyelvjárásban. Ennek oka saját nyelvhasználatunk megszokottsága, va-

lamint a nyelvjárási beszédmód lenézettsége, és néha az ebből táplálkozó szegényérzet. A nyelvészetben és még inkább a köztudatban is van egy ilyen hamis perspektíva. Úgy vagyunk vele, mint a régi nagy telek nosztalgiájával: városi környezetben azt hisszük, nincsenek már igazi telek. De ha visszamegyünk gyermekkorunk színhelyére, még sok mindent megtalálhatunk régi telek hangulatából és első nyelvünk hangjaiból, ízeiből.

A peremhelyzet, az elszigeteltség a külső régiókban inkább megőrizte a táji változatokat. De nemcsak megőrződtek a nyelvjárások, hanem föl is értékelődtek. A helyzet folytán a közös változat szorult háttérbe: az előző században a politikai státus változásával leszűkültek az irodalmi nyelvet és a köznyelvet erősítő oktatás lehetőségei és a használat alkalmai. Ez a változás kevésbé vagy egyáltalán nem érintette a nyelvjárásokat. Megnőtt a használati értékük, és fokozódott a szerepük a veszélyeztetetté, védekezővé vált identitásban. Általánosabb szinten a nemzeti azonosságtudat alapvető, közös eleme a magyar nyelv, a standarddal és minden változatával együtt. A nyelvjárásoknak a lokális, a helyi és a regionális identitásban van hasonló szerepük. Akik a helyi nyelvjárást beszélik, ezzel azt is jelzik, hogy közösségként összetartoznak, a beszélő pedig azt, hogy azonosul ezzel a közösséggel. Számukra ez jelenti a nyelvi otthonosságot.

Mindebből azt lehetne érteni, hogy kívül az országhatáron meg lehet élni anyanyelvünk közös változata nélkül. Ez az élet – ha kényszerhelyzetben van is rá példa – nem teljes élet, bizonytalan nyelvi sorsában is. Jól ismert annak az aszimmetrikus kétnyelvűségi formának a törekeny volta, amelyben a beszélő anyanyelvét csak beszélni tudja annak vernakuláris változatában, írni nem tanul meg, a második nyelvet viszont írott, közös változatában is elsajátítja. Ez az anyanyelv szempontjából előnytelen helyzet szinte törvényszerűen vezet el a nyelvcserehez. Ilyen helyzetben a stabilitást éppen nyelvünk közös változata biztosítja, azt a kétnyelvűséget, amelyben az anyanyelv a maga teljességében van jelen, mindig magasabb szinten, mint a második nyelv. Ez indokolja mindenekelőtt az oktatásban az anyanyelv elsődlegességét. Ez és a korábbi szétfejlődés utáni nyelvi közeledés eredményezi már most is az iskolázott fiatalok természetes mozgását a helyi és a közös nyelvváltozat kontinuumán. Az más kérdés, hogy a standard erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai változata sem teljesen azonos a budapestivel. Nem is kell annak lennie.

Mi történik azokkal, akik a perem- és maradékszórványokban, a nagyvárosi lakótelepek államnyelvi környezetében beszélik ugyan anyanyelvük lenézett helyi változatát, művelt, írott változatként azonban a jogilag is magasabb rangú román, szlovákot, szerbet, ukránt, szlovént sajátítják el, szakmát is ezen tanulnak? Ennek perspektíváját jól példázza a moldvai magyarok sorsa. Az ő kétnyelvűségük a két nyelv kiegyensúlyozott szóbeliségében, a helyi nyelvjárásban évszázadokon át fennmaradhatott, amikor azonban az egyik nyelv jogi státusában és standardként a másik fölé emelkedett, megállíthatatlanná vált a nyelvcsere. Ez történik az egyéni kétnyelvűséggel is, ha abban hasonló módon billen meg az egyensúly. A nyelvcsereben utolsóként az anyanyelvjárási változat tűnik el. Hosszabb ideig megőrződhetnek – anélkül, hogy használóik értékék őket – a rituálizált relikumszövegek: imádságok, népdalok, állandó szókapcsolatok. Ilyen értelemben az is elmondható, hogy nemcsak „kezdetben vala a nyelvjárás”, de a beszélő – utolsó közösségi kötelékeként, korábbi azonosságának utolsó jegyeként is – a maga nyelvjárásában marad meg, ameddig megmarad.

Hangtani és alaktani vizsgálatok Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza alapján*

1. Bevezetés. A medvesalji falvak az egykori Gömör megyének Nógráddal határos délnyugati részén – a mai Szlovákia területén – a Gortva-patak völgyében fekszenek.

Eredetileg Gömöralmágy, Medveshidegkút, Óbást, Gömörpéterfala, Tajti és Vecseklő településeket szokás medvesalji falvaknak nevezni (vö. BENKŐ ÉVA, Nagycsalád a Medvesalján. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1986. 13). A környékbeliek az előbbi falvaktól északra fekvő Ajnácsköt tartják a választónak. Tőle déli irányban az egész területre érvényes ma már a „medvesalji” jelző, hiszen a gazdasági-társadalmi-kulturális kapcsolatok szorosabbá váltak. A falvak lakói átjárnak egymáshoz dolgozni, mulatni, s gyakori a szomszéd faluból való házasság is.

Medvesalja lakossága római katolikus vallású, kultúrájában, népszokásaiban, nyelv-járásában erősen hagyományörző, nem egy tekintetben archaikus.

A tizenkét települést (1. Sőreg, 2. Ajnácskő, 3. Csevice, 4. Gömöralmágy, 5. Dobfenek, 6. Gömörpéterfala, 7. Óbást, 8. Egyházabást [Újbást], 9. Bakóháza, 10. Vecseklő, 11. Medveshidegkút, 12. Tajti [1. melléklet: MedvA.¹: A kutatópontok térképe]) magában foglaló tájegység mai lakosságának döntő többsége mezőgazdasági munkából igyekszik megélni, de egyre többen járnak be a közeli városokba, Fülekre, Rimaszombatba dolgozni. A fiatalok pedig, mihelyt tehetik, elhagyják falujukat.

Az utóbbi három évtized népszámlálási adatait alább bemutató táblázat² részletes elemzést kívánna, most azonban témánk szempontjából csak a legfontosabb tendenciára, a magyar lakosság lélekszámának a rohamos csökkenésére irányíthatom a figyelmet.

1. táblázat

Medvesalja településeinek népszámlálási adatai

Település	összlakosság	magyar	%	szlovák	%	roma	%
1. Sőreg	1991: 602	558	92,69	44	7,30		
	2001: 538	483	89,77	53	9,85		
	2011: 481	390	81,08	62	12,89		
2. Ajnácskő	1991: 1200	1075	89,58	118	9,83		
	2001: 1164	1004	86,25	146	12,54		
	2011: 1193	972	81,48	183	15,34		
3. Csevice ³							
4. Gömöralmágy	1991: 712	674	94,66	31	4,35	0	0
	2001: 701	629	89,73	61	8,70	6	0,86
	2011: 693	536	77,34	77	11,11	54	7,79

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2013. május 8-i felolvasóülésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ MedvA. = Cs. Nagy Lajos, Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza. Luminosus n. o. Kiadó, Nagykapos. 2011.

² A táblázat a <http://varaljaszovetseg.hu/felvidek2011.pdf> (2013. 06. 10.) adatainak a főlhasználásával készült.

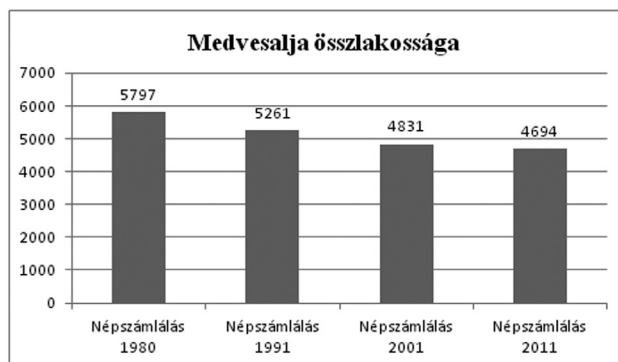
³ Csevice közigazgatásilag Ajnácskőhöz tartozik. Az adat forrása: Štatistický lexikon obcí ČSSR 1982. SEVT, Praha, 1984. 2: 1236–1237.

5. Dobfenek	1991: 171	164	95,91	4	2,34		
	2001: 138	134	97,10	4	2,90		
	2011: 153	135	88,24	13	8,50		
6. Gömörpéterfala	1991: 311	298	95,82	8	2,57		
	2001: 268	258	96,27	10	3,73		
	2011: 250	215	86,00	16	6,40		
7. Óbást	1991: 417	408	97,84	7	1,68		
	2001: 378	356	94,18	21	5,56		
	2011: 326	288	88,34	29	8,90		
8. Egyházasháza	1991: 578	533	92,21	26	4,50	6	1,04
	2001: 546	493	90,29	28	5,13	22	4,03
	2011: 537	402	74,86	65	12,10	41	7,64
9. Bakóháza ⁴							
10. Vecseklő	1991: 361	353	97,78	8	2,22		
	2001: 298	285	95,64	11	3,69		
	2011: 256	228	89,06	20	7,81		
11. Medveshidegkút	1991: 291	270	92,78	17	5,84	4	1,37
	2001: 275	231	84,00	22	8,00	21	7,64
	2011: 281	227	80,78	37	13,17	12	4,27
12. Tajti	1991: 618	613	99,19	2	0,32		
	2001: 565	543	96,11	13	2,30		
	2011: 524	494	94,27	9	1,72		

Tanulságos összevetni az egyes települések népességének az alakulását. Most a magyar lakosság számbeli változásával foglalkozunk. Legnagyobb mértékben, 17–18%-kal csökkent a magyarok lélekszáma Gömöralmagyban és Egyházasházában, valamint Medveshidegkúton (12%-kal). Legkisebb a csökkenés Tajtiban, ahol az 5%-ot sem éri el. A többi faluban átlagosan 8-10%-os a veszteség.

A fenti részletező táblázat alapján készült diagramokkal összesítve mutatom be a régió lélekszámának a változását.

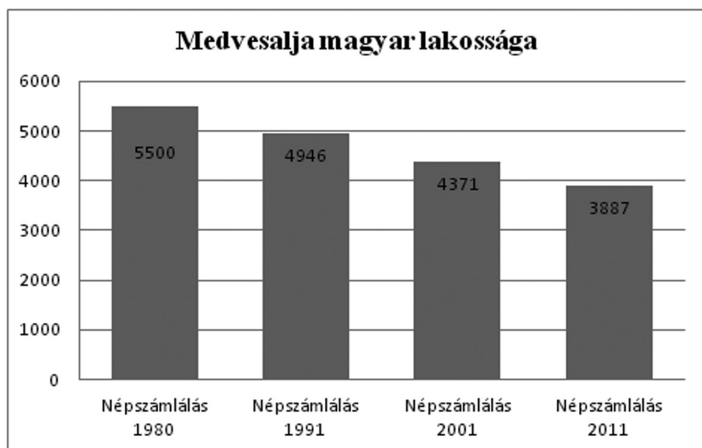
2. táblázat

⁴ Bakóháza közigazgatásilag Újbáshoz tartozik. Az adat forrása: Štatistický lexikon obcí ČSSR 1982. SEVT, Praha, 1984. 2: 1242–1243.

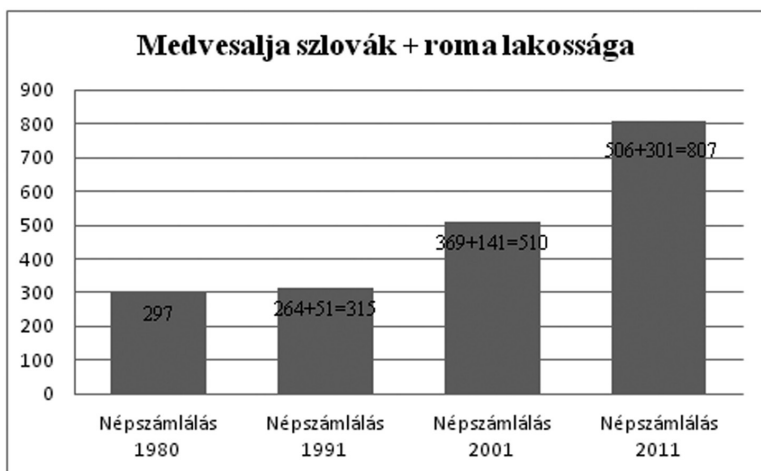
Harminc év alatt 1103 fővel, megközelítőleg 1/5-ével, 19,03%-kal lett kevesebb vizsgált területünk lakossága.

3. táblázat

A magyarok lélekszámának változása 3 évtized alatt (1980-tól): –1613 fő (–29,33%).

4. táblázat

Az 1980-as népszámlálási statisztikák nem tüntetik föl külön-külön a szlovák és az egyéb nemzetiségek lélekszámát, ezért csak az 1991. évvel vethetjük össze a szlovák lakosság mennyiségi változását, mely két évtized alatt +242 (+91,67%).

A táblázatból kiderül, hogy ezen a tájegységen a 80-as évtizedben valamelyest csökkent vagy stagnált a szlovákság lélekszáma, de 1991-től már egyre erőteljesebb a növekedésük mértéke: az ezredfordulóig +105 fő (+39,78%), utána pedig újabb +137 fő (+37,13%).

Funkcionális nyelvjárásvesztést – egyben nyelvvesztést is – eredményez Medvesalján egyrészt a magyar anyanyelvű lakosság fogyása (az idősök elhalálózása és a fiatalok

elköltözése), másrészt a kisebbségi lét a maga összes negatív következményével. A határ menti helyzet ugyan nyelvi viszonylag kedvező lenne (kishatárforgalom, Salgótarján közelsége, magyar rádió, televízió, sajtó hatása stb.), de az utódállam ilyen helyeken alapiskolákat is nehezen, középiskolákat, felsőoktatási intézményeket pedig egyáltalán nem hoz létre, s a munkahelyteremtés sem kimondott érdeke. A tanulni, dolgozni, egyáltalán a megélni akaróknak nincs sok választási lehetőségük: kénytelenek elhagyni szülőfalujukat, s kisebb-nagyobb városokban (Rimaszombat, Fülek, Kassa, sőt Pozsony), illetve – nem ritkán – az anyaországban telepednek le.

Mivel a kutatás elsősorban a nyelvjárási alaprétgre irányult, ezért az idősebb korosztályból, a 60 éven felüliekből választottuk adatközlőinket. Ezek a nemzedékek – különösen a 71 év fölöttiek – lehettek volna az 1950 és 1960 között gyűjtött MNyA. adatközlői is, ha történetesen Medvesaljára is kiterjedt volna az atlaszgyűjtés. Közülük 65-től kérdeztük ki a nagyatlasz lexikai és morfológiai kérdéseit. Ezáltal megközelítőleg 80 000 adathoz jutottunk (78 260). Medvesaljától nem messze azonban északra is, délre is vannak kutatópontok (Csz-17: Bolyk, Csz-18: Magyarhegy, Csz-19: Zsip; H-6: Karancslapujtó, H-7: Bárna, H-10: Borsodszentgyörgy), s az innen származó adatok szolgálhatnak a jelen hangtani és alaktani vizsgálat alapjául.

A kutatás empirikus jellegű. Erről a tájegységről kevés nyelvi adatunk van, s ebből következően általában szerényebbek, nyelvi szintenként különbözőek a nyelvhasználati ismereteink is. Bár a hangtan, az alaktan és a szókincstan területéről akadnak elszórtan régi (pl. BOROVSKY É. N.: 199–203; a nyelvészeti pályázatokban: Csűry-verseny, a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelv, a Magyar Népnyelv, a Magyar Nyelvjárások, a Nyelvészeti Füzetek köteteiben) adatok, de ezek kevésbé rendszerszerűek (vö. KÁZMÉR 1973: 207–223). Újabban CSÍKÁNY ANDREA doktori dolgozatában foglalkozott a palóc nyelvjáróterület hat településének a szókincsével, valamint hangtani és alaktani állapot- és változásvizsgálatával. Az Új magyar nyelvátlasz anyagának a gyűjtésébe bekapcsolódva a nagyatlasz kutatópontjait kereste föl: egy keleti, négy középpalóc és egy nyugati palóc település anyagát gyűjtötte össze és dolgozta fel (CSÍKÁNY 2012).

E tájegység beszélőközösségének nyelvi variabilitását a palóc nyelvjárási jelenségeken belül is kevésbé ismerjük, ezért nélkülözhetetlennek tartom – legalább a kérdőíves gyűjtés alapján – azok bemutatását.

A vizsgálat kiindulási pontjának IMRE SAMU nyelvjárási monográfiáját tekintem, hiszen a nagyatlasz adatai alapján ő fogalmazta meg mind a mai napig legárgyaltabban az egyes nyelvjárástípusok – köztük a középpalóc, ahova Medvesalja is tartozik – legfőbb sajátosságait (vö. IMRE 1971: 349–351).

A következőkben a hangtan és az alaktan területéről mutatom be azokat a legfontosabb nyelvjárási jelenségeket, amelyek egyrészt az ezredforduló táján már kevésbé jellemzőek, mint az atlaszgyűjtés korában voltak, másrészt pedig azokat, amelyek ma is élő elemei a medvesalji nyelvhasználatnak.

Adatközlőim – mint a korábbi táblázatokból kiderült – életkori és iskolázottságbeli különbségei nem számot tevőek – lakhelyük is viszonylag zárt körzetben van – csupán nemük szerint térnek el egymástól. Nyelvhasználati szempontból releváns különbség nem mutatkozik a nemek között. Éppen ezért olyan jellegű többdimenziós változásvizsgálatra anyagom alapján kevésbé nyílik lehetőség, amelyet P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT végzett a hármas határ mentén (P. LAKATOS szerk. 2012).

2. Gyengülő nyelvjárási jelenségek

2.1. Hangtan

2.1.1. Az *ly* fonéma a középpalóc nyelvjárásban eléggé stabilnak mutatkozik (vö. IMRE 1971: 350). Mintha megbomlani, fellazulni látszana ma már ez az állandóság. Elmozdulás tapasztalható az *l'* és a *j* irányába: *konkoly*, *konkol'*, *konkoj*; *pulyká* (2–4, 6, 9, 11, 12), *pul'ká* (1, 4, 10), *pulká* (7, 12), *pujká* (1, 8). [2. melléklet: MedvA. 360.⁵] Erről a kérdésről bővebben l. Cs. NAGY 1995: 203–209.

5. táblázat

Az *ly* fonéma a középpalóc nyelvjárásban

Címszó	MNYA.				MedvA.			
	<i>ly</i>	<i>l, l'</i>	<i>j</i>	összes	<i>ly</i>	<i>l, l'</i>	<i>j</i>	összes
konkoly	6	2	3	11	8	5	2	15
pehely	3	–	1	4	5	5	1	11
pulyka	4	–	1	5	7	5	2	14
polyva	6	–	4	10	7	6	2	15
összes	19 63,33%	2 6,67%	9 30%	30 100%	27 49,09%	21 38,18%	7 12,72%	55 100%

Tehát az *ly* megterheltsége gyengült, több mint 10%-ot csökkent a számuk. Megjegyzendő, hogy a nagyatlász néhány kutatópontjáról nincs adat. A medvesalji *l, l'*-es adatok száma jól mutatja a közbülső állapotot.

2.1.2. Általános jelenség az *i* előtti *t ~ ty*, *d ~ gy*, *n ~ ny*, *l ~ ly* szembenállás, bár területünkön a nagyatlász adataihoz képest elmozdulás történt a depalatális irányba. A *dinnye* esetében például a H-10, Csz-17, 18. pontokon a *d*-s változat „újabb alak” minősítést kapott az általános *gy*-vel szemben. Gyűjtésem idején Medvesalján már hozzávetőleg fele-fele arányban él a két realizáció egymás mellett: *dinnye* (2, 3, 5, 7, 8, 10, 12), *gyinnye* (1, 4, 6, 9, 11, 12). (MedvA. 34.) Hasonló képet mutat a *dijó ~ gyijó* is. Lényegesen kevesebb adatban mutatható ki a palatalizáció a *t* (*öblíti ~ öblityi*) és az *l* (*ribizli ~ ribizl' ~ ribizlyi*; *csuklik ~ csukl'ik*) esetében.

6. táblázat

Palatalizált alakok a középpalóc nyelvjárásban

Címszó	MNYA.			MedvA.		
	palatalizált	köznyelvi	összes	palatalizált	köznyelvi	összes
dinnye	5	5	10	6	8	14
dió	8	7	15	6	9	15
öblögeti	3	–	3	12	4	16
szereti*	6	2	8	9	6	15
ribizli	6	6	12	2	11	13
csuklik	4	4	8	2	11	13
összes	32 57,14%	24 42,86%	56 100%	37 43,02%	49 56,98%	86 100%

*Nincs a MedvA.-ban.

⁵ A színes atlaszlapokat technikai okokból csak a honlapunkon tudjuk közzélni.

A számszerű adatok e jelenség gyengülését bizonyítják.

2.1.3. Még élő, de a korábbihoz képest már csökkenő mértékű jelenség a *meg* igekötő *g*-jének hasonulása az ige szókezdő mássalhangzójához. A *megnő* [3. melléklet: MedvA. 614.] a következő realizációkat mutatja: *mėgnő*, *mėgnyő*, *mėgnyő^{ai}* *mėgnől* (1–3, 5–10) ~ *mėnnyő*, *mėnnyő^{ai}*, *mėnyő*, *mėnnő* (2–4, 7, 9–12). Hasonlóképpen jelentkezik a *mėkfakad* ~ *mėffakad*; *mėnnėzzük*, *mėvver*; *mėhhi* esetében is.

IMRE SAMU azon feltételezése, hogy „a hasonulás bizonyos fokig függ az indukáló msh.-tól is” (IMRE 1971: 264), adataim alapján nem igazolható. Inkább arról van szó, hogy a palóc nyelvjárás erősebben hajlamos a hangellentétek teljes hasonulással való feloldására, mint más nyelvjárások, illetve a köznyelv. DEME LÁSZLÓ megállapításával érthetünk egyet: „a hasonulás, ha bekövetkezik, általános, a hang minőségétől független” (DEME 1956: 265). Ez azt is jelenti, hogy a *meg* igekötő *g* hangja elvileg – és gyakorlatilag is – minden mássalhangzóhoz hasonulhat. Ha föllapozzuk az ÚMTsz. *meg* igekötős szavait a *megabajgat*-tól a *megzsarol*-ig, akkor szép számmal találunk hasonulásos változatokat: *mėbbāgzott* (Óbást) ’<étel> megsavanyodik’, *mėccondollyik* (Mezőkövesd) ’megtorpan, visszahőköl’, *meccsōlkollya* (Alsócsitár) ’megcsókolja’, *mėllaktam* (Kolon) ’beeszik’, *jōllakik*, *mėrroskad* (Mátraalja), *mėttanāta* (Somoskőújfalu), *mėzzabāt* (Besenyőtelek) ’<ember mértéktelen evéstől, ivástól> megcsömörlik’; *mėzssārō* ’megzsarol’. Az Ipoly menti palóc tájszótár is sok hasonló adatot közöl (vö. TÓTH 1987: 183–190) stb.

E kérdéskörrel kapcsolatban ezek után azt lenne érdemes bemutatni, hogy a régió mely településein általánosabb a teljes hasonulás. Az adatokat térképen ábrázolva megállapíthatnánk – a nagytalasszal összevetve – e fontos nyelvjárási sajátosság jelenséghatárait.

7. táblázat

A *meg* igekötő teljes hasonulása

Címszó	MNYA.			MedvA.		
	hasonul	nem hasonul	összes	hasonul	nem hasonul	összes
meghív	1	5	6	4	10	14
megnézzük	6	4	10	6	6	12
megnő	7	7	14	9	10	19
megver	6	4	10	12	4	16
kifakad	3	2	5	1	5	6
összes	23 51,11%	22 48,89%	45 100%	32 47,76%	35 52,23%	67 100%

Bár a hasonulásos változatok gyűjtésünk idején is jellemzők voltak, csökkent az előfordulásuk.

2.1.4. A *-val/-vel* rag *v*-je területünkön ma már hasonult formában is előfordul: *kės-vel* ~ *kėssel*, a lábbal térképén pedig *lābvāl* (1–5, 7, 10, 12.) ~ *lābbāl* (2–3, 6, 8, 9, 11) [4. melléklet: MedvA. 541.]. Adataim alapján kijelenthetjük, hogy IMRE SAMU kizárólagos megállapítása korunkban nem érvényes (vö. IMRE 1971: 351), ugyanis ahogy a következő táblázatból kiderül, az adatok több mint ötöde már hasonult formában használatos.

8. táblázat

A -val/-vel rag teljes hasonulása

Címszó	MNYA.			MedvA.		
	hasonul	nem hasonul	összes	hasonul	nem hasonul	összes
késsel	1	7	8	1	12	13
lábbal	2	6	8	6	8	14
kézzel	2	9	11	3	12	15
összes	5 18,52%	22 81,48%	27 100%	10 23,81%	32 76,19%	42 100%

2.1.5. Ma is általános, hogy pótlónyúlással kiesik az *l* az *-ol-*, *-öl-* hangkapcsolatokban (vö. IMRE 1971: 350): *nyolc* ~ *nyóc*, *gyümölcs* ~ *gyümöcs*, *szemöldök* ~ *szemődök* stb. Ehhez hasonló, de pótlónyúlás nélküli jelenség tapasztalható a *bajusza* (gabonáé) címszó adataiban (MedvA. 9.) is: *szākā*, de még általánosabban a *szálka* realizációiban: *szākā*. Az *l* más hangkapcsolatokban, sőt szó végén is kieshet. A szótagzáró *l* nélküli forma áll szemben az *l*-essel: *szívā* ~ *szilvā* (MedvA. 87.). Szóvégen is megtörténhet az *l* kiesése: (MedvA. 222. *kanál*) *kānā*, (MedvA. 389. *köprül*) *köprü* ~ *küprü*. Megjegyzendő, hogy a nagyatlász adott pontjain is hasonló adatok találhatók, sőt a *kanál* esetében *kānā* is (H-6, Cssz-17). Az *l* itt bemutatott kiesése a mai nyelvhasználatban is erős ugyan, de a szám- adatok szerint kis mértékben gyengült.

9. táblázat

Az *-l-* kiesése

Címszó	MNYA.			MedvA.		
	<i>-l-</i>	<i>-0-</i>	összes	<i>-l-</i>	<i>-0-</i>	összes
szálka	2	8	10	8	6	14
nyolc	–	6	6	–	15	15
szilva	4	2	6	10	5	15
kanál	2	2	4	9	10	19
köprül	4	2	6	9	6	15
összes	12 37,5%	20 62,5%	32 100%	36 46,15%	42 53,85%	78 100%

2.2. Alaktan

2.2.1. A névszótövek

2.2.1.1. „Az *ó* ~ *a*, *ő* ~ *e* váltóhangot mutató tövek nyelvjárásainkban gyakoribbak, mint a köznyelvben. E gyakoriság földrajzi aspektusa azonban egyelőre nem nagyon körvonalazható” – írja IMRE SAMU (1971: 303). Bár teljes biztonsággal körvonalazni én sem tudom ezt a jelenséget, de néhány adalékkal bővíthetem eddigi ismereteinket. Az *ó* ~ *a* váltakozás a *disznó* : *disznaja* alakpár esetében sokkal ritkább keleten, mint nyugaton, s elsősorban az északi területeken fordul elő a *diszna-* tö (vö. IMRE 1971: 303). Medvesalji adataim (MedvA. 329.) ezt csak részben igazolják, ugyanis ma a *disznója* (1–3, 5–10, 12) az uralkodó, s a *disznájá* (2–4, 10–11) már viaszszorulóban van, vagyis változás mutatható ki e töváltozat használatában.

A csípője (MNyA. 516.) morfológiai címszóhoz tartozó adatok között Medvesalján egy kutatóponton fordul elő *csípeje* ~ *csípeji*, a *csípője* az általánosabb, s több helyen a *tomporá* járja. Az atlaszban a H-7. és 10. pontról nincs adat, a Csz-17-en *csípője* („újabb” minősítéssel), a H-6. és a Csz-18, 19. pontokon pedig *csípeje*. A *csípeje* változatot a RagSz. ritkább használatúnak tartja (vö. ELEKFI 1994: 135). Az erdeje (MNyA. 991.) realizációja Medvesalján főként *erdejē* és *erdeji*, s csupán egy helyen *erdőjē*, egy másikon pedig *erdőji*. (MedvA. 734.) Az atlaszban a H-6. és a Csz-17–18. pontokon egymás mellett található az *erdeje* ~ *erdeji* és az *erdőjē* ~ *erdőji* adat, s csak a Csz-19-esen áll önmagában az *erdejē*. Az mindenképpen kiderül, hogy ma is használják az *ő*-s alakot, de kisebb körben, mint az atlasz gyűjtése korában. „Ez a töcsoport hajlik az egyalakúságra” – állapítja meg a MMNy. című tankönyv (RÁCZ 1971: 108). A medvesalji adatok az *erdeje* esetében azt mutatják, hogy itt az egyalakúság felé vezető úton még kevésbé indult el ez a tőtípus. Az egyalakúsodást azonban keresztezheti a *mezője* és *mezeje*, a *tetője* és *teteje*, a *tüdője* és *tüdeje* stb. alakpárok köznyelvben mutatkozó jelentésbeli elkülönülése.

10. táblázat

Az *ó/ő* ~ *a/e* tövváltozat

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	-ó-, -ő-	-a-, -e-	összes	-ó-, -ő-	-a-, -e-	összes
disznó	3	–	3	10	5	15
csípő*	1	5	6	9	3	12
erdő	5	9	14	3	11	14
összes	9 39,13%	14 60,87%	23 100%	22 53,66%	19 46,34%	41 100%

* Nincs a MedvA.-ban.

2.2.1.2. A *v*-s változatú névszótövek viselkedése sokrétűbb a nyelvjárásokban, mint a köznyelvben (vö. IMRE 1971: 304–305). A morfológiai célzatú címszók közül a *faluk* (MNyA. 982., MedvA. 733.), a *tetűk* (MNyA. 979., MedvA. 628.), a *tetves* (MNyA. 980.) és a *fűves* (MNyA. 83., MedvA. 23.) adatait tanulságos bemutatni.

Medvesalján főváltozat a *faluk*, mellékváltozat a köznyelvi *fálvák*. A kiválasztott atlaszpontokon egyöntetűen *faluk* (H-6, 7, 10, Csz-17–19) található.

A nyelvatlásban egységesen *tetyűk* (H-6, 7, 10, Csz-17–19) adatokat jegyeztek föl. Gyűjtésében (MedvA. 628.) a *tetyűk* ~ *tetűk* alak a domináns, a *tetyvek* pedig másodrendű. A *tetű* -s képzős származékában a *v*-s tövű változat, a *tetves* ~ *tetyves* az uralkodó gyűjtési területemen is, a nagyatlaszban is (H-7, 10, Csz-17–19). Csupán a H-6. ponton fordul elő *tetyűs* alak, de az is „ritka” minősítéssel.

11. táblázat

A *v*-s tövek

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	<i>v</i> -s tö	szótári tö	összes	<i>v</i> -s tö	szótári tö	összes
faluk	–	6	6	4	10	14
tetűk	–	6	6	3	10	13
tetves*	8	1	9	13	1	14
összes	8 38,1%	13 61,9%	21 100%	20 48,8%	21 51,2%	41 100%

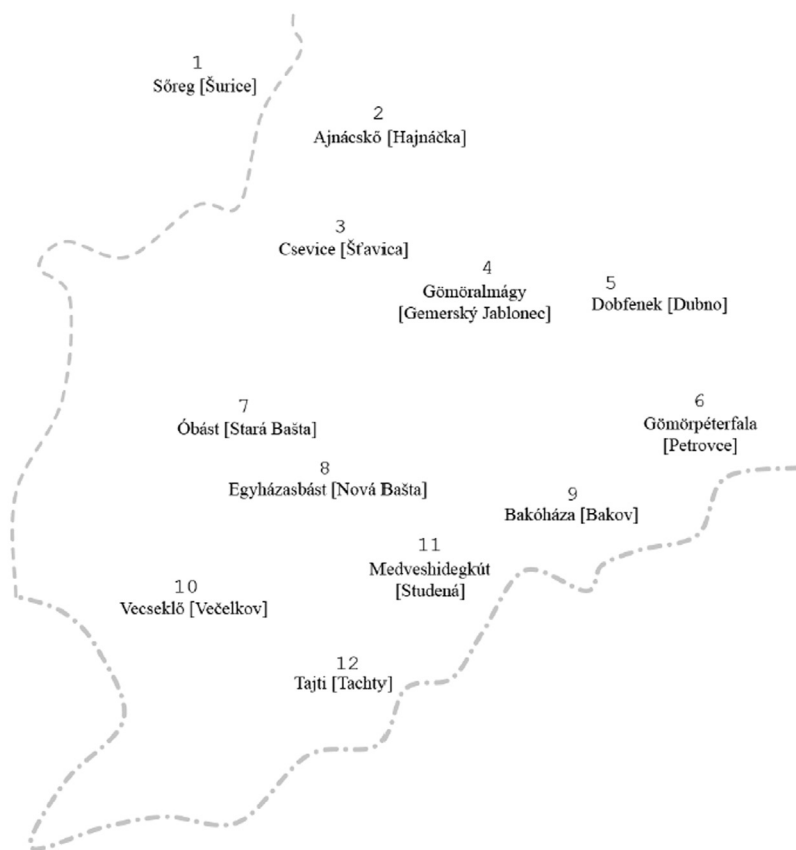
* Nincs a MedvA.-ban.

A fenti adatok azt mutatják, hogy a köznyelvi változat irányába történt elmozdulás. „Főképpen a palóc területekre jellemző [...] a *fiű* : *fiűves* megoldás” – állapítja meg IMRE SAMU (1971: 305). A kiválasztott atlaszpontok mindegyikén *fiűves* található, Medves-alján azonban a *fiűves* (9 kutatóponton) mellett a köznyelvi *fiűves* (3 kutatóponton) is feltűnik.

(Folytatjuk.)

1. sz. melléklet

Kutatópont-hálózat

CS. NAGY LAJOS
Comenius Egyetem, Pozsony

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Fillmore-nekrológ

Gyászol a nyelvtudomány: San Franciscóban elhunyt Charles J. Fillmore (1929. augusztus 9. – 2014. február 13.) amerikai nyelvész, az úgynevezett amerikai nyugati parti nyelvészet (West Coast Linguistics) vezéregyénisége. Fillmore az 1940-es évek végén Minnesota egyetemén tanult, s hadinyelvészként kezdte pályafutását: Japánban állomásozó amerikai katonaként orosz rövidhullámú rádióüzeneteket fejtett meg. Ezzel párhuzamosan japánul tanult. Hazatérve a University of Michiganon szerzett doktorátust (1961), majd Ohio egyetemén, Columbusban tanított. 1971-től lett Berkeleyben a University of California professzora, ahol 23 éven át, visszavonulásáig (1994) tanított, amikortól még emeritus professzorként ugyanitt 18 éven át, 2012-ig a számítógépes FrameNet kutatóprogramját irányította. Felesége 40 éven át kolléganője, Lily Wong volt.

Fillmore, becenevén Chuck, minnesotai szerénységgel, előszeretettel nevezte magát „egyszerű gyakorló grammatikusnak” (angolul *ordinary working grammarian*, kiterjesztett változatban: *ordinary working linguist*). Ő volt azonban a 20. század második felének egyik legjelentősebb nyelvésze, s illő a jeles halott főbb eredményeinek felsorolása: a mondatbeágyazás, az esetgrammatika, az előfeltevések, a keretszemantika, a helyzetmondat, a konstrukciós nyelvtan és a FrameNet.

FILLMORE jelentős részben a kortárs analitikus filozófia hatására kivételes ritmusérzéssel állt a nyelvészet fő, amerikai csapásirányai legígéretesebb kezdeményezéseinek oldalára. Az 1960-as évek első felében a generatív-transzformációs nyelvészet élenjáró művelője volt, s maga NOAM CHOMSKY is elfogadta tőle a mondatbeágyazás (*embedding*) új, rekurzív fázisszerkezeti szabályokra épülő felfogását, a transzformációs ciklust. Az 1960-as évek közepétől még a generatív-transzformációs nyelvészet keretében, ám CHOMSKY úgynevezett sztenderd elméletével elégedetlenül tett javaslatot az esetgrammatikára (*case grammar*). Az eredeti elképzelés szerint a sztenderd elméletben szokásos újrairó szabályt, a mondatot főnévi csoportra és igei csoportra bontót a mondatot igré és mély esetekre bontóval helyettesítette. (A mély esetek nem azonosak bizonyos nyelvek – latin, görög, orosz, magyar, finn stb. – morfológiájában jelentkező esetekkel, ám ezekkel bizonyos analógiát mutatnak.) Eredeti, 1968-ban megjelentetett művében hat mély esettel számolt: ágens (*agentive*), instrumentum (*instrumental*), datívusz (*dative*), faktitívusz (*factitive*), lokatívusz (*locative*), tárgy (*objective*). Például a következő mondatok alanyai mind különböző mély esetekkel jellemezhetők: *A fiú betörte az ablakot* (ágens), *A kalapács kis zajt csapott* (eszköz), *A beteg nem érzett semmit a műtét alatt* (datívusz), *A busz bűzlik a sok utastól* (hely). Az esetgrammatika állt elő azzal a követelménnyel, hogy az igék jellemzésénél a felszíni vonzatkereten kívül az egyes vonzatok szerepét (esetkereteket, mély eseteket) is meg kell adni. Az esetgrammatika a korabeli, CHOMSKYval ugyancsak elégedetlen generatív szemantikusok elképzeléseivel áll rokonságban, ám elsősorban az igei szerkezeteket vizsgáló hagyományosabb deskriptív nyelvészek, például a tagmémikusok körében lett sikere.

Esetgrammatikusként FILLMORE keleti parti nyelvészpárja (pandanja, spannja, dop-pelgängere) JEFFREY GRUBER volt az 1960-as évektől, aki a cambridge-i (bostoni) MIT-n számít az esetgrammatika korai képviselőjének. Ám Gruber vezető pozícióba nem került, bahái misszionárius lett, Afrikában tanított, s az MIT-re is csak vendégprofesszorként tért vissza. E mérvadó helyen azonban őt tekintik a nála tematikus relációkkal operáló esetgrammatika első explicit megfogalmazójának. GRUBER és FILLMORE között közös még a lexikai szemantika iránti érdeklődés. Mindenesetre FILLMORE-t az MIT hangadó nyelvészei kitagadták a generatív hagyományból, ám a mély esetek náluk is megjelentek mint tematikus szerepek vagy théta szerepek. Különös véletlen, hogy Jeffrey Gruber (1940. október 20. – 2014. március 16.) egy hónappal élte túl Fillmore-t.

Az előfeltevések elmélete az analitikus filozófiából a nyelvészetbe átvezetett elméletek egyike, amely kitüntetett szerepet játszott a mondatsemantika megalapozásában. Az 1960–1970-es évek fordulóján FILLMORE mellett az előfeltevéseknek a nyelvészetben való elhelyezését OSWALD DUCROT, LAURI KARTTUNEN, PAUL KIPARSKY, CAROL KIPARSKY, GEORGE LAKOFF, D. TERENCE LANGENDOEN, LAURENCE HORN, JERRY L. MORGAN végezték el. Az előfeltevés vagy preszuppozíció a mondatoknak olyan implicit jelentéseleme, amelynek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondatban megfogalmazott kijelentés igaz volta eldönthető legyen. A *Franciaország jelenlegi királya kopasz* kijelentésről csak abban az esetben dönthető el, hogy igaz, ha Franciaországnak van jelenleg királya. Az előfeltevéseket nem érinti a mondat tagadása: a *Franciország jelenlegi királya nem kopasz* kijelentésnek éppúgy előfeltevése az, hogy Franciaországnak van jelenleg királya, mint az állító mondatnak.

Az előfeltevések különféleképpen osztályozhatók. Vannak lexikai elemhez vagy szintaktikai szerkezethez kötött előfeltevések. Előbbiekhez tartoznak például az úgynevezett faktív igék (*tud, elfelejt, rájön, belát* stb.). Az *Anna tudja, hogy lánya még az iskolában van* mondatnak előfeltevése a mellékmondatban kifejezett állítás; ezt az előfeltevést a főmondati *tud* ige idézi elő (ez a „faktív előfeltevés”). Utóbbiakra példa a határozott névelővel ellátott főnév: *A ceruza az asztalon van* mondatban előfeltevés, hogy létezik egy azonosítható ceruza („egzisztenciális előfeltevés”). Az előfeltevések lehetnek általános jellegűek, az előbb említett példák mind ilyen előfeltevést tartalmaznak, vagy nyelvspecifikusak. Utóbbiakra példa a német *Er freut sich über das Geschenk* 'Örül az ajándéknak' (az ajándék megvan), és az *Er freut sich auf das Geschenk* 'Örül az ajándéknak' (az ajándék még csak ígéret, még nincs meg), ahol a két mondat közti különbség kizárólag a viszonyszóknak (*über* és *auf*) köszönhető.

Ami a keretszemantikát (*frame semantics*) illeti, ennek az 1970-es évek második felétől megfogalmazott ötlete a mesterséges intelligencia kutatása, az emberi gondolkodás szimulálása felől érkezett. Fillmore-nak a lexikai jelentések leírására klasszikus példája a kereskedelmi tranzakció (*commercial transaction*), ahol az angol *buy* ('vesz') és *sell* ('elad') igék kölcsönösen feltételezik egymást. A keret pedig: árú, pénz, vásárló, eladó, idő, hely stb. A *csütörtök* szó csak meghatározott, az évet hetekre, a hetet napokra bontó naptár keretében írható le. Az *esküvő* szó elemzésekor a kerethez figyelembe kell venni a következőket: az összeadó, a menyasszony és a vőlegény és a tanúk, ám utóbbiak a szótárakban a definíciókkor nem szoktak szerepelni, pedig részei a keretnek. FILLMORE komoly sikereket szerzett az 1970-es évektől kezdődően a deixisről, a rámutatásszerű utalásról tartott előadásaival, illetve ilyen témájú cikkeivel.

Ugyancsak FILLMORE hívta fel a figyelmet a helyzetmondatok jelentőségére. Ezek olyan megnyilatkozások, amelyek sztereotíp módon kapcsolódnak valamely eseményhez. Bizonyos események tehát olyan helyzetmondatokat hívnak elő, melyek szó szerint nem fordíthatók (célnyelvi megfelelőiket külön meg kell találni), bizonyos tekintetben úgy viselkednek, mint a szavak. Például a magyar *Jó étvágyat!* kifejezésnek német – szó szerint is – megfelelője a *Guten Appetit!*, ám vidékenként, szituációnként váltakozva ebben az értelemben a *Mahlzeit!* (szó szerint 'étkezés') is használatos, amely ráadásul lemondó helyzetmondatként is szokásos. Ha valakinek kellemetlensége adódik, a magyarban mint-ha inadekvát módon ajándékoznak meg: *Köszönöm szépen*, expliciten: *Köszönöm szépen, abból nem kérek*. A németben ezt kissé ironikusan úgy szokás kifejezni, mintha rosszul vendéglélnék meg, mintha valamit feleslegesen nyeletnének le vele: *Ja Mahlzeit!* vagy *Prost Mahlzeit!* (szó szerint 'jó étvágyat!').

A keretszemantika felfogása szerint a nyelvi tudás és a világismeret, enciklopédikus tudás közt nincs éles határ. A nyelvi tudás nincs egyszer s mindenkorra megadva, a világismeret alapján, ha szükséges, bármikor kiegészíthető, gazdagítható. A keretszemantika eredményeit a jelentéstan és a pragmatika művelői egyaránt hasznosítják, ám szisztematikus művelésében FILLMORE magára maradt, jószerével egyetlen jelentős követője tanítványa, MIRIAM R. L. PETRUCK. Viszont FILLMORE és munkatársa, BERYL T. (SUE) ATKINS vezetésével jött létre a keretszemantika és a konstrukciós nyelvtan eredményeit hasznosító, az angol igéket kivételesen frappánsan rendszerező, legalább 1100 keretet számontartó, néhány más nyelvre is kiterjesztett FrameNet elnevezésű számítógépes vállalkozás.

A konstrukciós nyelvészet megformálásában FILLMORE közvetlen társa barátja, PAUL KAY, továbbá GEORGE LAKOFF és talán ARNOLD M. ZWICKY volt, ám a világ (elsősorban az angolszász nyelvterület) vezető nyelvészei közül sokan felsorakoztak mögéjük, például WILLIAM CROFT, SUSUMU KUNO, ADELE E. GOLDBERG. (Az egykor generatív szemantikus, utóbb a konstrukciós nyelvtan és főleg a kognitív nyelvészet megalapozásában vezéregyéniség Lakoff Berkeley-ben Fillmore kollégája volt.) A konstrukciók a nyelvtannak olyan egységei, amelyek idiomatikusak, jelentéseik nem vezethetők le alkotóelemeikből. A konstrukciók formai és tartalmi tulajdonságok rendszeres, másból megjósolhatatlan társulásai, a nyelvtan pedig e konstrukciók gyűjteményének, listájának tekinthető. Nem meglepő, hogy a konstrukciós nyelvészek kezdetben leglátványosabb eredményeket felmutatva éppen az idiomatikus kifejezések, a kivételes konstrukciók elemzésével foglalkoztak. Ráadásul a lexikai egységek is szemlélhetők konstrukciókként, így ezen grammatikai elképzelés ígéretes távlatokat nyitott.

Wilhelm Ostwald német kémikus és filozófus tipológiája a kiemelkedő tudósok kétféle csoportját különbözteti meg: a klasszikust és a romantikust. A klasszikus típusba tartozó tudós minden egyes munkájának lehető legmesszebbmenő tökéletesítésén fáradozik, míg a romantikus típus eszméi túlradó kifejezésére tör, már akkor, amikor az egyes eszmék kidolgozása még meg sem kezdődött. A romantikus és a klasszikus tudós közti kölcsönviszony a következő: míg az előbbi élete során sok olyan új gondolatot fogalmaz meg, ötleteket vet fel, amelyeket később más tudósok dolgoznak ki, addig az utóbbi maga építi fel a szükséges elméleti építményt minden részletével egyetemben, s ezzel inkább elzárja, semmint megnyitja a jövőző kutatók útját, akiknek csak részletkérdések, kiegészítések maradnak. A romantikus tudósok nem írnak paradigmaműveket, viszont sok mintafeladatot oldanak meg. A fonológia megalapozói közül N. S. TRUBETZKOY in-

kább a klasszikus, ROMAN JAKOBSON inkább a romantikus típust képviselte, a 20. század nagy magyar nyelvészei közül GOMBOCZ ZOLTÁN klasszikus, PAIS DEZSŐ romantikus volt, s hasonlóképpen lehet jellemezni a klasszikus NOAM CHOMSKY mellett a romantikus FILLMORE-t. FILLMORE-nak tulajdonképpen csak két könyve hozzáférhető: az egyik a deixisről szóló, témájában a nyelvészeti szemantika és az analitikus filozófia határán (Lectures on Deixis. Center for the Study of Language and Information, Stanford, Cal., 1997), a másik esetgrammatikai és korai keretszemantikai tanulmányait tartalmazza (Form and Meaning in Language 1. Papers on Semantic Roles. Center for the Study of Language and Information, Stanford, Cal., 2003).

A FILLMORE által képviselt nyugati parti nyelvészet paradigmává érett változata a kognitív nyelvészet, amelynek vezéregyéniségei az amerikai GEORGE LAKOFF és RONALD LANGACKER, olyan támogatókkal, hívekkel mint a dél-afrikai (újabbán Új-Zélandon tanító) JOHN R. TAYLOR, a német, egykor esetgrammatikus RENÉ DIRVEN és a belga DIRK GEERAERTS. Ők mind a keretszemantikát, mind a konstrukciós nyelvtant a maguk irányzatával rokon elképzelésként tartják számon. FILLMORE így kognitívnek nem, ám a kognitívakkal társutas nyelvésznek minősíthető.

Fillmore 1968-tól több alkalommal járt Magyarországon. Itthoni, több hullámban érkező hatásai közül kiemelhető több esetgrammatikus váltakozó színvonalú működése (DEZSŐ LÁSZLÓ, PETŐFI S. JÁNOS, KOMLÓSY ANDRÁS, KORPONAY BÉLA, ANDOR JÓZSEF), PETŐFI S. JÁNOSnak és KIEFER FERENCnek az előfeltevések tanulmányozása felé való fordulása, ugyancsak KIEFERNél a helyzetmondatok jelentőségének felismerése, s végezetül kiemelkedő konstrukciós nyelvészünk, KÁLMÁN LÁSZLÓ munkássága.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

SZEMLE

Lizanec Péter – Horváth Katalin, A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára 1–2.

Főszerk. LIZANEC PÉTER, szerk. HORVÁTH KATALIN. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 2012.

1. kötet 523 lap, 2. kötet 433 lap

A kárpátaljai magyar nyelvjárások kutatása lexikai szempontból jelentős elmaradást mutat. Kisebb-nagyobb tájshóközlések megjelentek ugyan, a jelentősebb gyűjtések azonban kéziratban (cédulákon) vannak. A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára (a továbbiakban: KMNySz.) az első nagyobb lépést jelenti, hogy az érdeklődők mélyebb ismereteket szerezhessenek e nyelvjárások szókészletéről.

A LIZANEC PÉTER főszerkesztésében, HORVÁTH KATALIN szerkesztésében és GYÖRKE MAGDOLNA lektorálásában megjelenő szótár az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén több évtizede folyó dialektológiai kutatások egyik legfontosabb eredménye. Az egyetemen 1963-tól képeznek magyar nyelv és irodalom szakos tanárokat. Az 1950–60-as években a kárpátaljai magyar iskolákban jelentős probléma volt a magyartanárok hiánya.

Egy részük még a II. világháború után elköltözött (kényszerűségből, mivel a magyar iskolákat bezárták), mások nyugdíjba mentek. Nem voltak fiatal, szakképzett pedagógusok, akik helyükbe léptek volna. A tanszék megalakulása óta a tanárképzés mellett a helyi magyar nyelvjárások kutatásában is jelentős szerepet vállalt. Kérdőíveket állítottak össze nyelvjárási gyűjtésekhez, nyelvföldrajzi gyűjtéseket végeztek, s megkezdődtek a KMNySz. gyűjtései.

A szótár munkálatainak kezdete az 1960-as évekig nyúlik vissza. Az 1970-es években már kilátásban volt a megjelenése. LIZANEC PÉTER és KÓTYUK ISTVÁN 1978-ban azt írta, hogy „Az anyaggyűjtést alapjában véve befejeztük” (MNy. 1978: 433). A kiadás elhúzódott, a szótár anyaga azonban ez alatt az idő alatt is folyamatosan bővült. „Negyven év alatt gyűlt össze az anyag” – írja LIZANEC PÉTER (1: 5).

Az Előszó (1: 5) és az ezt követő összefoglaló (1: 6–11) a szótár jellegéről, szerkesztéséről és használatáról tartalmazza a fontosabb tudnivalókat. „A szótár értelmező jellegű, teljességre törekvő, regionális tájszótár. Nemcsak tájszavakat, hanem a köznyelvel egyező lexikai réteget is tartalmazza; szóanyagát az élőnyelvből meríti, a kárpátaljai magyar nyelvjárások utóbbi több mint fél évszázadának állapotát tükrözi” (1: 6). A kézikönyv tájszavak és köznyelvi szavak mellett a népi mesterségek, valamint az újabban közismertté váló szakmák szókincséből is merít. Helyet kapnak benne egyes tudományágak nem szakmabeliektől is ismert és használt kifejezései, továbbá közhasználatú idegen szavak és ukrán/orosz kölcsönszók is (i. h.).

CSÜRY BÁLINT Szamosháti szótára (Budapest, 1935–1936), YRJÖ WICHMANN észak-moldvai és hétfalusi csángó gyűjtései (Wörterbuch des ungarischen moldauer nordcsángó- und des hétfaluer Csángódialektes. Helsinki, 1936), KISS GÉZA és KERESZTES KÁLMÁN Ormánysági szótár (Budapest, 1952), BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótár (Budapest, 1957), valamint PENAVIN OLGA Szlavóniai (kórógyi) szótár (Újvidék, 1968–1978) című műve után a KMNySz. egy újabb regionális szótárral gazdagítja a magyar dialektológiát.

A kutatópontok jegyzékében 97 település van feltüntetve (1: 12–13). A kárpátaljai magyar nyelvjárások között hangtani, alaktani és lexikai szinten egyaránt jelentős különbségek lelhetők fel. Az ungi nyelvjárásokat a zárt *i*-zés, a beregiti és ugocsait az *'é*-zés, a Tisza legfelső szakaszának szigeteit a hosszú magánhangzók és mássalhangzók rövidülése jellemzi. Több nyelvjárássziget is található e régióban (Beregrákos, Nagydobrony, Dercen, Badaló, Salánk, Beregújfalu, Visk, Kerekhegy).

A szócikkekben a címszót a homonima-index (azonos alakú szavak esetében), majd az ejtést tükröző változat követi. A szerzők közlik a főbb ragos és jeles alakokat, a lexémák szó-faji minősítését, stílusértékét, jelentését. A szavak, szójelentések többségének esetében példamondatot is közölnek. „Szótárunkban ez az egyetlen utalás a szó földrajzára. Arról ugyanis, hogy minden szó vagy alakváltozat teljes földrajzi elterjedtségét »feltérképezzük«, eleve le kellett mondanunk” (1: 11). Ezt követően a lexémát mint vezérszót tartalmazó frazeológiai egységek következnek. A szótárban helyenként rajz szemlélteti az adott denotátumot, fogalmat vagy cselekvést. Mindezek az információk alapos ismereteket adnak a lexémák használatáról.

A szótár az etimológiai, nyelvtörténeti és kontaktológiai kutatások számára is használható. Számos archaikus szóalak, jelentés lelhető fel: *élamāra* ~ *élamarra* 'amarra messze', *estünnet* 'estefelé', *mindjéitig* 'örökké' stb. Az *jélet* ~ *ilet* 'gabona' jelentése tapasztalatom szerint ma már csak az idősebbek nyelvhasználatára jellemző. A *hárcol* Nagydobronyból közölt 'küzd az életéért (a betegágyban)' jelentését korábban SZINNYEI JÓZSEF is közölte a vidékről (MTsz. 1: 810).

A belső keletkezési tájszavak vizsgálata a szóalkotás tekintetében (is) számos tanulsággal jár: *csattogóú* 'vadon növény, apró szemű földieper', *fagyóúka* ~ *fogyóúka* 'ónos eső', *főyűdikálóú* 'drótostót', *üzőcske* ~ *üzőűcske* 'fogócska' stb. Az adatok között több olyan is fellelhető, amely keresztnévet tartalmaz: *bakamari* 'katonákkal szerelmeskedő nő', *bandiecszet* 'szobafestésnél kézi munkára használt, lószőrből készült ecset', *bőzsitiszta* 'cukros tojáshabbal bevont édes sütemény' stb.

A szótár tájnyelvi rétegében szláv, német, román stb. eredetű jövevényszókat egyaránt tartalmaz. Közülük szláv eredetűek találhatók a legnagyobb számban. Egy részük 1945 előtt a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokból került át: *drugár* ~ *druga* 1. 'villanyoszlop', 2. 'vastag bot, rúd', *lokša* 'búzalisztből vízzel v. aludttejjel gyúrt, vastagra nyújtott tészta, amelyet forró vason sütnék meg', *salamina* ~ *salaminya* 1. 'kukoricacsuhé', 2. 'sűrűn vetett kukoricatakarmány', *tics* 'karó, vékony vessző' stb.

A szlavizmusok után német eredetű tájszavak alkotják a második legnagyobb réteget: *cájgli* 1. 'kerékpár', 2. 'guzsaly', *cimerman* 'asztalos, ács', *forcimer* 1. 'templom előcsarnoka', 2. 'előszoba', *früstök* ~ *fristik* 'reggeli', *váncigol* 'németül beszél' stb. E lexémák nyelvi zárványok az elmagyarosodott sváb eredetű közösségek nyelvjárásában. A német eredetű tájszavak nagy száma az asztalosmesterség és a bányászat szakszókincsére különösen jellemző, ezt magam is megtapasztalhattam gyűjtőútjaim során.

Az 1945 utáni átvételek, kölcsönzések egy része esetében az orosz és az ukrán nyelv egyaránt számba vehető forrásként. A szótár jórészt olyan szókölcsönzéseket tartalmaz, amelyek gyakori vagy általános használatúnak mondhatók a helyi magyarok nyelvhasználatában. Itt említhető meg a *bánka* ~ *bánki* 'befőttes üveg', *kvász* 'rozskenyérből erjesztett üdítő ital', *pacska* ~ *pácska* 'csomag', *pápka* ~ *papka* 'irattartó', *usánka* 'füles téli sapka' stb. Van közöttük olyan is, amely mára archaizálódott. A *kopera* 'falusi vegyesbolt' lexémát gyermekkoromban gyakran hallottam, azóta viszont nem.

A szótárba minden lexéma és szójelentés természetesen nem kerülhetett bele, bizonyos köznyelvi jelentések is hiányoznak olykor, például az *akt* szónak csak a 'jegyzőkönyv' és 'okmány', a *cég*-nek pedig 'kétes hírű személy' jelentése van meg. De lehet-e egy szótár teljes? Aligha.

Több esetben előfordul, hogy egy lexémának több alakváltozata is címszó. Ilyen a *beigli* és *beigli*, a *léhog* és *liheg*, a *lihu* 'tölcsér' és *liu* 'fatölcsér', a *zámiska* 'puliszka' és *zsámiska* 1. 'ua.', 2. 'tört krumpli' stb. alak is. Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy a gyűjtések során több alakban feljegyzett lexémák cédlulázásának gyakorlatában, a címszavak kiválasztásában különbségek voltak. Ez figyelhető meg az *annyuk* 'feleség' és az *anyjoka* 'anyós' címszavak esetében is. A *hecse* 'csipkebogyó' és a *hecseдли* 'ua.' egy szócikkben van megemlítve, a *hecsepecs* 'ua.' és a *hecsepecse* 'ua.' pedig kettőben. A szótárban más pontatlanságok, elírások is találhatók.

Az alaki tájszavak esetében több alkalommal a nyelvjárási változat a címszó (l. *beretva*, *firisz*, *firiszel*, *firiszláb*, *firiszpor*, *firisztelep*, *gömbelyű*, *megé*, *megett* stb.), de ez nem általános. Akár a köznyelvi változatot választjuk címszónak, akár a tájnyelvit, következetesnek kell lennünk.

LIZANEC PÉTER és KÓTYUK ISTVÁN korábbi tanulmányukban röviden a gyűjtés módjára is kitértek: „A lexikai anyagot tanszékünk tanárai és a magyar szakos hallgatók gyűjtötték” (MNy. 1978: 433). 2007 nyarán Tiszaágleteken egyik adatközlőm büszkén említette meg, hogy korábban LIZANEC PÉTER is járt nála nyelvjárásgyűjtés céljából. A szótárban azonban az anyaggyűjtés módjáról és történetéről nem esik szó. Ezt mindenképp pótolni kell.

Az elmúlt fél évszázadban a kárpátaljai magyar értelmiség egy jelentős része az Ungvári Nemzeti Egyetemen magyar nyelv és irodalom szakán szerzett tanári oklevelet. A tanzsók több tanára is komoly érdemeket szerzett a helyi nyelvjárások kutatásában. A diákok közül többen egy-egy kárpátaljai település tájnyelvi sajátosságainak vizsgálatát választották diplomamunkájuk tárgyául.

A KMNySz. a jövőben a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásának egyik fontos forrása lesz. Nemcsak a dialektológusok, hanem a nyelvtörténet, néprajz és más tudományágak művelői is haszonnal forgathatják. Reméljük, a szótárt újabbak követik a jövőben. Fontos lenne egy-egy település tájszavainak közzététele is.

TÓTH PÉTER
Nyugat-magyarországi Egyetem

Guttmann Miklós, Nárai nyelvi múltjából

Nárai község Önkormányzata, 2014. 164 lap

GUTTMANN MIKLÓS nemrég megjelent könyve juttatta eszembe Illyés Gyula meghatóan szép sorait, amelyek sokunk számára – bárhová vet is bennünket a sors – egész életen át a szűkebb hazához, a fölnevelő szülőföldhöz való ragaszkodás, visszavágyódás érzését jelenthetik. Ezt a gondolat- és érzésvilágot ő a következőképpen fogalmazta meg: „A vidéki, aki a hazáról kezd beszélni, előbb-utóbb a szülőföldre, a »szűkebb pátriára« lukad ki, egy falura s legeslegvégül egy udvarra, onnan a konyhán át egy kétaablakos szobára, amelyben anyja nyelvét megtanulta. Vagyis öntudatlanul újraéli visszafelé egy szó történetét, ízeleli az ősi pillanatot, midőn a ház és haza egy dolgot jelentett. A hazám a házam tája, mely pillantásommal, ahogy növekszem, egyre bővül, széles gyűrűkben egyre távolabb területekre terjed, mint a vízbe dobott kavics körül, világokat hódíthat, elérheti a csillagokat, mikor a régi ház már örökre elmerült” (Puszták népe). Ezt az érzést, ezt a gondolkodásmódot nemcsak a szerző írásai (a tájszavaktól a nyelvjárasi és néprajzi értékű közléseken át a földrajzi nevek vizsgálatáig) érzékeltetik, hanem azok a könyvben található fényképfölvételek is, amelyek az adatközlőknek állítanak emléket. Némelyik közülük egy-egy régi háztípus, utcarészlet vagy mezőgazdasági eszköz bemutatásával idézi föl a hajdan volt paraszti világot.

A szerző tanulmánygyűjteménye hüen tükrözi érdeklődési köreit, munkásságát, amely az anyanyelvi neveléstől a néprajzon, a névtudományon (a személy- és helynevek vizsgálatán) át a dialektológiai kutatásokig terjed. A bevezetésben könyvének célját a következőképpen fogalmazta meg: „Tanári pályám, életem nyugdíjazásomig a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékéhez kötött. Az oktató munkám mellett tudományos kutatásaimnak témái között többször foglalkoztam szülőfalum nyelvének kutatásával. Kutatási eredményeimet különböző szakfolyóiratokban publikáltam. Az a cél vezetett, hogy minél több hiteles ismeret kerüljön az érdeklődő emberek, fiatalok birtokába. Másik törekvésem az volt, hogy kifejezzem hálámat, elismerésemet adatközlőimnek, a falu áldott öregjeinek, akik nélkül írásaim nem készülhettek volna el. Mivel adatközlőim jelentős része már a másvilágra költözött, itt is kifejezem köszönetemet, elis-

merésemet tudásuk, emberi tartásuk, felkészültségük iránt. Ma már ezeket az írásokat nem lehetne így megjelentetni, hiszen ezek az ismeretek elvesztek a múltó időben. Az is teljesen nyilvánvaló, hogy ezek az ismeretek Nárai község, a szülőföld kultúrájának elidegeníthetetlen részei, azt is mondhatjuk örökségünk.” (5).

Guttmann Miklós tanári pályájának – az oktatásban és kutatásban egyaránt – egyik fontos jellemzője, amint az itt ismertetett tanulmánykötetéből is kiderül, anyanyelvünk alapos ismeretére és igényes használatára irányuló tevékenysége, amelyre már általános iskolai tanárként, később főiskolai oktatóként is nagy figyelmet fordított. Kutatói munkásságának kezdetén felső tagozatosok ragadványneveit gyűjtötte és elemezte pécsi és nárai tanulók körében. Föltevésem szerint ez a kutatása a diákok között olyan népszerű lett, hogy minden bizonnyal többüknek a nyelvi-nyelvtani kérdések iránti érdeklődésére is hatással volt. Néhány gondolat az óvodai anyanyelvi nevelésről című írása pedig arról tanúskodik, hogy nem kerülték el figyelmét azok a feladatok sem, amelyek ebben a tárgykörben az óvónőkre várnak, s amelyek az óvodások nyelvi fejlődését is nagyban elősegíthetik (7–9). A tanulók nyelvhasználatában előforduló nyelvjárási sajátosságokat kandidátusi értekezésében dolgozta föl, s ez a munkája A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében a Nyugat-Dunántúlon címmel a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 202. számaként 1995-ben látott napvilágot.

Az 1960-as évek közepétől szinte országos mozgalommá vált helynévgyűjtés és -kiadás során közzétévője lett a Vas megye földrajzi nevei című impozáns kötetnek, emellett azonban – Nárai néphagyományaira és a történelmi múltjára kitérve – részletesen elemezte a község bel- és külterületi neveit (19–30). Egy másik munkájában – főleg szülőfalujának helynevei alapján – néveléltani szempontból vizsgálta az idők során végbement változásokat, melyeknek háttérében leginkább a helyi közösségeket érintő társadalmi átalakulások állnak (31–34). Nárai földrajzi neveiben elvéve egy-két német és déli szláv (horvát és szlovén) eredetű földrajzi köznév is található. Ezek közül néhányat ebben a kiadványában is felsorolt és részletesebben elemzett. Így pl. a 143. lapon a *Mocsola* helynevet vizsgálta, A földrajzi nevek szláv rétegéről a nyugati régióban című dolgozatában (145–151) pedig többek között a Nyugat-Magyarországon leginkább ’mocsár, ingovány’ jelentésben használatos *limbus* és a ’gyep, rét, füves terület’ jelentésű *tráta* szlovén közneveket elemezte, amelyekből Vas megye néhány településében földrajzi név alakult (a *Limbus*, illetőleg a *Tráta* címszóra l. VMFN. 199/54; 10/101, 30/69, 37/1356, 43/53, 61).

Nemcsak a dialektológiai és szociolingvisztikai kutatásokban, hanem az iskolai oktatásban is jól hasznosítható az Összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat a paraszti gazdálkodás szókincsében című tanulmánya, amely kitűnő áttekintést nyújt a kutatási előzményekről, a vizsgáldás anyagáról, valamint az egyes kutatópontok és az adatközlők korosztályok szerinti kiválasztásáról, a feldolgozás eredményeiről és a további teendőkről is. GUTTMANN MIKLÓS sok meggyőző megállapítása közül itt csak egyet emelek ki, kutatási eredményeinek az iskolai oktatásban való felhasználhatóságát. Ez a következő: „A szókincs pusztulásának az oktatás közvetlenül is érzékeli kárát valamennyi iskolatípusban, iskolai osztályban, legfőképpen az irodalmi alkotások, versek, prózai művek tanításakor. Arany János, Petőfi Sándor, Ady Endre, József Attila – hogy csak a legnagyobbakat említsem a sor további folytatása nélkül – műveinek jelentős része kötődik a paraszti szókészlethez témájuk, nyelvi »építőköveik« alapján. A mai generációk anyanyelvi nyelvismeretének hiányosságai a paraszti szókincs területén olyan méreteket öltenek, hogy az

alkotások megértésének nehézsége lehetetlenné teszi a mű esztétikumának, az irodalmi mű szépségének befogadását.” (43).

A szerző megállapításával teljes mértékben egyetértve, fenti fejtegetését csak egy példával szeretném kiegészíteni. Egyetemi oktatóként előadásaimban vagy szemináriumokon, ha az célszerűnek látszott, irodalmi alkotásokból is idéztem az adott témához kapcsolódó példákat, mégpedig azzal a céllal, hogy a szóban forgó nyelvészeti tárgykört könnyebben érthetővé, és amennyire lehet, színeesebbé, érdekesebbé is tegyem. Ilyen esetekben meg-megkérdeztem a hallgatóimat egy archaikus elem, nyelvjárási sajátosság vagy egy-egy valódi tájszó jelentéséről. Érthető okokból nemegyszer előfordult, hogy esetenként senki sem ismerte föl – vagy csak nagyon kevesen – a szóban forgó régies nyelvi sajátosságot vagy az adott tájnyelvi lexémát.

A tanszéken végzett élő nyelvi kutatások keretében GUTTMANN MIKLÓS részletesen vizsgálta Nárai német eredetű tájszavait is (45–54). Ehhez jó föltételül szolgált az a körülmény, hogy már régebből gazdag példaanyag állt rendelkezésére. Erről és vizsgálódásainak céljáról a következőket írja: „Több száz tájszót tartalmazó korábbi gyűjtéseimből kiválasztottam 80 német eredetű lexémát azzal a céllal, hogy megállapíthassam, mennyire élnek a mai nyelvhasználatban a különböző korosztályokhoz tartozó adatközlők nyelvében. Mely szavak vannak kipusztulóban, visszaszorulóban? Milyen okok magyarázzák a szókészlet e német eredetű elemeinek az elmúlását.” Példaanyagának közlése után részletesen szól az adatközlők kikérdezésének körülményeiről, módszereiről. Ezt követően pedig az elemzésre kiválasztott lexémák egyes nemzedékek szerinti ismeretét, használatát, valamint a szociológiai szempontú állapotvizsgálat eredményeinek okait fejtí ki (48–52). A továbbbábiakban áttekintést nyújt arról, hogy a vizsgált 80 német eredetű lexéma milyen szófajcsoportba tartozik. Ezen írását végül német nyelvű rezümé zárja (52–54).

A szerző Szójegyzék Náraiból című közleményét, amely jelentős számú tájszót tartalmaz, Végh József emlékére készült kiadványba írta.

Az idő múlásával – néhány (főképpen határainkon túli területen lévő) elzártabb település, még ritkábban egy-egy vidék, kisebb tájegység kivételével – egyre nehezebbé, sőt már lehetetlenné vált a nyelvjárási anyaggyűjtés, hasonlóképpen a helynevek gyűjtése is. Ezért különösen fontos volna a korábban fölvetett tájnyelvi adatok, beszélgetések lejegyzése és közzététele. Ezekből az idősebb nemzedékek számára már egy eltűnt világ, a gyermekkor, a szülőföld megszépült, nyelvileg és tartalmuk nagyobb részében mégis nagyon vonzó emlékei tűnnek föl. Nemcsak szakmai szempontból, hanem érzelmi okokból is örömmel és nagy érdeklődéssel olvastam GUTTMANN MIKLÓS könyvébe került szövegfölvételeket (85–98, 99–136, 137–140).

A hajdani kenyérsütés menetének kötetbeli közlése nemcsak érdekes színfoltja GUTTMANN MIKLÓS könyvének, hanem figyelmet érdemlő, hasznos része is. Ugyanis néhány olyan valódi tájszó is van benne, amely a már említett Szójegyzék Náraiból című fejezetben nem található meg (l. 85–94). Éppen ezért talán ösztönzést is adhat a szerzőnek, hogy az eddigi, a különféle témájú nyelvjárási szöveggyűjtéseiből – néprajzi értékű adatokkal, közlésekkel kiegészítve – további tájszavakat gyűjtsön össze és jelentessen meg. Ezért gondoltam arra, hogy a Náraiban egykor hagyományos kenyérsütés szókincsében található valódi tájszókat itt felsorolom. Ezek a következők: *kipemetül* 'pemettel kemencét kitisztít, kisöpör, *kurugla* 'szénvonó, fából készült eszköz, amellyel a paraszt a kemence szájához húzzák', *lajtergya* 'létra', *langal^uò* 'kemencében kenyértésztából süített

lángos', *pemet* 'a kukoricacső borítóleveléből készült kemencetisztító eszköz', *sütnivalu* 'a kenyérsütéshez használt kovász', *vakarcs* 'maradék kenyértésztából sült kisebb kenyér; cipó' és *zsombor* 'szakajtó'. Az itt közzétett nyelvjárási szövegek esetenként természetesen más kutatási szempontból is hasznosíthatók lehetnek.

A szövegközlések egyik sajátos színfoltja, értékes, ma már különösen ritka gyöngysze-me az Archaikus imádságok címmel közölt fölvétel, amelyet a szerző édesanyja 96 éves korában mondott magnetofonra (153–154). A fölvételhez kapcsolódóan GUTTMANN MIKLÓS megemlíti, hogy elkésett az ilyen tárgyú szövegek rögzítésével. Mivel a magyar nyelvterületen sokfelé folytattam nyelvjárási szöveggyűjtést, máig sajnálom, hogy nem kérdeztem rá arra: ismerhet-e valaki az adott településen ilyen archaikus, a nép ajkán fennmaradt imádságot.

A könyv záró fejezetében részletes összefoglalást találunk CSABA JÓZSEF sokoldalú kutatói munkásságáról, amely a néprajzra, az ornitológiára és a magyar nyelvészetre is kiterjedt, s mindegyik szakterületen értékes eredményeket tud felmutatni (155–162). Aki jól ismeri CSABA JÓZSEF munkásságát vagy végigolvassa a Nárai nyelvi múltjából című könyv zárófejezetének utolsó bekezdését, bizonyosan egyetért az ott található megállapítással, amely a következő: „Csaba József gazdag örökséget hagyott ránk tanulmányaiban, adatközléseiben, múzeumban őrzött tárgyi emlékekben, fotókban, kéziratos anyagban. Elengedhetetlenül fontos lenne kéziratainak feltérképezése, feldolgozása a nevét viselő egyesület és a szakemberek összefogásával, a szükséges anyagi feltételek biztosításával” (161).

GUTTMANN MIKLÓS kötetbe gyűjtött írásait olvasva, szülőfaluja jó néhány egykori lakójának (köztük édesapjának, nagyanyjának), jó ismerősei házának fényképfölvételét, a címlapon pedig a község templomának fotóját látva gondoltam azt, hogy a Náraiban évtizedeken át folytatott, leletmentő gyűjtéseit és feldolgozásait ugyanaz a ragaszkodás, a szülőföldre való visszavágyódás, életfelfogás motiválta, amit – Nagykónyihoz közeledve, ott tartózkodva vagy tőle távol lakva – szüleimre, rokonaimra, ismerőseimre és az egykori emlékekre gondolva sokszor átéltem. Végül még néhány gondolatot szeretnék hozzáfűzni a Nárai nyelvi múltjából című könyv megjelentetéséhez. Korántsem mellékes körülmény, hogy legyen olyan érdeklődő közösség, amely fölfedezi a múltjához, elődeihez kapcsolódó néphagyományainak, értékeinek megmentésére irányuló kutatói tevékenység jelentőségét, és azt, hogy erre a jövő alakításában támaszkodni lehet. Öröndetes, hogy a Nárai Önkormányzata fölismerte ezt, és a könyv megjelentetéséhez megfelelő anyagi támogatást nyújtott. Tapasztalatom szerint pénzszüke világunkban ez igen ritkán fordul elő. Ezért a község lakói és vezetői minden elismerést megérdemelnek. Németh Tamással, a község polgármesterével együtt hiszem és remélem, hogy a náraiak örömmel és érdeklődéssel forgatják majd e kiadvány lapjait, és elődeik küzdelmes múltját, szorgalmát, nehéz munkáját, egyes népszokásait és közösségük összetartását is megismerve remélhetőleg erőt merítenek a mindennapok gondjainak leküzdéséhez.

SZABÓ JÓZSEF
Szegedi Tudományegyetem

Csíkány Andrea két könyve a palóc nyelvjárásokról

1. CSÍKÁNY ANDREA, A palóc nyelvjárás hat kutatópontjának lexikológiai vizsgálata különös tekintettel a hangtani és alaktani jelenségekre. Pandora Könyvek 30. kötet, Líceum Kiadó, Eger, 2012. 116 lap. – 2. KOVÁCS CSÍKÁNY ANDREA, Lexikológiai vizsgálatok palóc nyelvjárásokban. BELIANUM, Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied, Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya, 2013. 240 lap

A két könyv szerzője a besztercebányai Bél Mátyás Egyetem oktatója, maga is palóc származású, amit büszkén vállal. Ez utóbbi tény, valamint az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájában (Magyar Nyelvtudományi Doktori Program Szociolingvisztika, Dialektológia Alprogram) végzett tanulmányai motiválták abban, hogy a szlovákiai középpalóc nyelvjárásokat vizsgálja, róluk állapot- és változásleírást adjon. A két kötet ugyanazon kutatás bemutatása, a 2012-ben megjelent monográfia a vizsgált nyelvjárások hangtani és alaktani jelenségeit, míg az egy évvel később kiadott kötet a kutatópontok szókészletét mutatja be.

CSÍKÁNY ANDREA mindkét könyvében megfogalmazza, hogy mi volt a célja a 2003-ban elkezdett munkának. Az adatgyűjtés során kettős feladat elvégzését tűzte ki maga elé: egyrészt szinkrón gyűjtést folytat a kijelölt kutatópontokon, másrészt elvégzi A magyar nyelvjárások atlasza adatainak és saját gyűjtésének kontrasztív vizsgálatát (2012: 9, 2013: 6). Az anyaggyűjtés bemutatása is érzékelteti az olvasóval, hogy CSÍKÁNY ANDREA az elvégzendő feladatok közül a legfontosabbnak a gyűjtést tekintette, nem véletlen, hogy Bárczi Gézátt idézi: „Gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni! Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben a múlt és jövő ölelkezik” (2012: 17). Hatalmas adathalmazt, mintegy 600 ezer adatot gyűjtött össze. Ekkora anyag elemzése hosszú időt és sok energiát kíván, ezért a szerző a járhatóbb utat választva az adatoknak csak egy részét dolgozta fel (2012: 24, 2013: 8). Kutatópontjai kiválasztásánál a nagy elődök tapasztalatait messzemenően figyelembe vette. A nagyatlaszbeli öt kutatóponton kívül (Bolyk, Magyarhegyem, Zsip, Csáb, Gice, kiegészítve a magyarországi Ludányhalászival mint kontrollcsoporttal), új kutatópont lett három város: Losonc, Fülek, Rimaszombat, és a MNyA. már említett kutatópontjai mellett hét falu: Bussa, Vilke, Ragyolc, Síd, Medveshidegkút, Gesztete, Várgede. A felsorolt települések közül Bolyk, Csáb, Gice, Magyarhegyem, Zsip és Ludányhalászi az Új magyar nyelvjárási atlasz kutatópontjai is. Ez utóbbi tényt azért is meg kell említenem, mert CSÍKÁNY ANDREA ezeken a helyeken az ÚMNyA. kérdőívének a kikérdezését is elvégezte. A terepmunka kezdetekor hamarosan kiderült, hogy az ekkora területen végzendő gyűjtéshez segítség kell. A laikus gyűjtők felkészítése sikerrel járt. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a gyűjtés során mindannyian nyelvjárásban vagy nyelvjárási beszédben kérdezték ki a kérdőívet, s ezzel el tudták nyerni a helybeliek bizalmát (2012: 20). Íme, egy szociolingvisztikai axióma igazolódása a gyakorlatban! Az adatközlők kiválasztása a szociolingvisztikai koordinátáknak megfelelően történt. Volt köztük olyan, még élő adatközlő, aki a nagyatlasz gyűjtésekor Kálmán Béla és Imre Samu kérdéseire válaszolt (2012: 23). Közéjük tartozik a bolyki Demecs Erzsébet, aki 1958 szeptemberében 19 éves fiatalasszony volt, míg CSÍKÁNY ANDREA gyűjtésekor már betöltötte a 65. életévét. Az anyaggyűjtés célzott mintavétellel történt, az adatközlők 1162 + 20 kérdésre válaszoltak. A plusz 20 kérdés BALOGH LAJOS és PELLE BÉLÁNÉ 1972-es palóc nyelvjárási kérdőívét jelenti (Palóc kutatás. Kérdőív a palóc nyelvjárási sajátságok felkutatásához.

Módszertani Közlemények 12. Eger), amellyel a szerző, dicséretes módon, kiegészítette a két nyelvatlasz kérdőívét. CSÍKÁNY ANDREA a gyűjtés során szerzett szubjektív élményeiről is beszámol, egyúttal azt is jelzi, hogy milyen problémákkal szembesült a kérdőívek kikérdezésekor. „Az adatközlők gyakran kommentálták a kérdéseket: pl. a *cékla* esetében, hogy ők bizony disznóöléskor nem szokták ezt készíteni” (2012: 21), vagy „Több adatközlő nézett »butá«-nak, amikor »azt sem tudtam«, hogy a 88-as kérdésre *alma* a válasz.” A kérdéseket kiegészítő képek sem voltak mindig egyértelműek, a megnevezendő tárgyak nagy része pedig mára már eltűnt, mint például a *szalmaszák* (2012: 23). (A kritikai megjegyzések főleg a nagyatlasz kérdéseire vonatkoznak.)

Az adatok feldolgozása és digitalizálása, az anyag rendszerezése 2010 márciusára fejeződött be. A hatalmas anyagból végül a már többször emlegetett hét kutatópont adatai lettek feldolgozva, a keleti palóc tömbhöz tartozó Gice, a középpalóc Bolyk, Magyarhegyemeg, Zsíp, Ludányhalászi és a nyugati palóc Csáb anyaga. (Zárójelben szeretném megjegyezni, hogy Csáb neves szülöttje SZEDER FÁBIÁN, tanár, néprajzi író, nyelvjárás-kutató, aki először írt tanulmányt a palócokról 1819-ben A Palóczokról címmel.) A hangtani és alaktani állapotvizsgálatot tartalmazó könyvfejezet (2012: 30–99) azzal a vitatható megoldással kezdődik, hogy a mai nyelvjárási helyzet elemzése előtt a szerző részletesen bemutatja a MNyA. adatai alapján az 1950-es évek fonémarendszerét és alaktanát, ezt összeveti a saját anyagával, majd ezután tér rá a nyelvjárási változások leírására, holott az összevetés az utóbbi fejezetréssze kíváncsokra. Nyilvánvaló, hogy szempontkeveredés történt. A hangtani jelenségek bemutatása jól követhető, alapos munka (2012: 39–70). Ennek tanulmányozását rábízom az olvasókra, részletes ismertetése helyett néhány jelenséget emelek ki. A jellegzetes palóc magánhangzók, az illabiális *ā* és a labiális hosszú *ā* még megvannak a vizsgált települések magánhangzórendszerében, kivéve a magyarországi Ludányhalászit, ahol már gyakoribb a köznyelvi *a* és *á*, főleg a fiatal adatközlőknél (2012: 36). Kevesebb szer van jelen a diftongusok, mivel használatukat a helybeliek nyelvjárásinak tartják, és igyekeznek elhagyni (2012: 101). Ezzel szemben a zárt *ē*-t nem érzik annak, meg is van a kutatópontok nyelvhasználatában. A mássalhangzók közül leginkább a *ly* meglétére voltam kíváncsi. Az adatok alapján a fonéma megvan mindhárom palóc nyelvjárási tömbben, de csak a középpalóchoz tartozó településeken általános a használata. A nyugati tömbhöz tartozó Csábon a *ly*-ezés mellett van *l*-ezés is. A keleti tömbhöz tartozó Gicén pedig ritkán jelenik meg a *ly* fonéma, a *j*-zés a gyakori, és *l*-ezés is van (2012: 38). Ami meglepő, hogy ez utóbbi kutatóponton korábban nem volt meg a *ly* (2012: 102).

Az alaktani jelenségek bemutatása (2012: 71–99) szintén alapos, részletes és jó feldolgozás. Az elemzésből az a nyelvjárási helyzet rajzolódik ki, amelyre a köznyelvi hatás ellenére a nyelvjárás alaktani jelenségeinek a megőrzése a jellemző. Természetesen eltérés van az egyes kutatópontok nyelvjárásiasága között. Érdekes, hogy a családi helyhatározóragok, a *-not*, *-nol*, *-ni* már alig használatosak, bár direkt rákérdezés után kiderült, hogy ismerik, de nem használják (2012: 90, 101).

A 2013-ban megjelent monográfiában a szerző az első 22 oldalon összefoglalja az első kötetben részletesen leírt hangtani és alaktani vizsgálatokat, szól a kutatás feladatairól, ír a palócokról, a palóc nyelvjárások általános sajátosságairól, bemutatja a kutatópontokat, s csak ezután következik a nyelvjárási szókészlet változásának a vizsgálata. A szerző szándéka ezzel nyilvánvalóan az volt, hogy a két kötet, bár ugyanazon kutatás eredményeiről szól, önállóan is kerek egész legyen. Tehát vannak azonos fejezetrészek, de nem szószerinti ismétlések. (Egyébként véleményem szerint a második kötet megírása és megszerkesztése jobban sikerült az elsőnél.) Mint az várható volt, a tájszók archaikus

rége vagy kihalt, vagy használata visszaszorult, mivel az a tárgy, amelyet megneveztek vele, mára eltűnt, ilyen pl. a *rokka* (2013: 40). Ez a nyelv természetes fejlődésének a velejárója. Ami viszont a szlovákiai nyelvjárások változását, beleértve a tájszókét, nagyban befolyásolhatja, az a köznyelvi hatás mellett megjelenő szlovák államnyelv hatása, vagyis egyszerre beszélhetünk két- és kettősnyelvűségről (2013: 136). A szókészletben jelentkező kontaktusjelenségre a szerző egyik példája a *balkón*, amely a magyar köznyelvben is megvan, *balkon* alakban, s az ÉKsz.² szerint az *erkély* kissé választékos megnevezése (84). A szlovákiai magyar anyanyelvű beszélők, köztük a palóc nyelvjárásúak a kérdéses lexémát inkább érzik a szlovákból való átvételnek, mint magyar köznyelvi eredetűnek (2013: 121). S ha már szó esett a szlovák nyelvi hatásról, érdemes megemlítenünk a korábbi átvételek közül a *pámpuská* esetét, amely általános használatú az összes kutatóponton, kivéve Ludányhalászit, ahol ma már neologizmusként a *fánk* szó használata lett általános. A többi kutatóponton a *pámpuská* mellett megjelenő neológ lexéma is szlovák átvétel, nevezetesen a *siská* és *siski* (2013: 120). Az ezzel ellentétes tendenciára jó példa a *mëggy* esete, amelyet korábban is ismertek a szlovák *visnyë* mellett, de mára az előbbi használata vált általánossá (2013: 108). A kötetben összesen 328 lexéma részletes vizsgálatát kapjuk. A szöveges elemzés mellett táblázatokban is nyomon követhetjük a tájszók kutatópontonkénti jelenlétét vagy eltűnését, a változatokat, használatuk gyakoriságát. A gondosan összeállított táblázatok sajnos nem pótolják az adatok térképlapokon való megjelenítését. Ebből a gazdag anyagból egy regionális nyelvatlasz elkészítése lenne kívánatos. Maga a szerző is ír erről a lehetőségéről (2012: 103, 2013: 24), ezért azt kívánom Csikány Andreának, hogy legyen ideje, kedve és ereje ehhez a munkához, hogy minél előbb kézbe vehessük a palóc nyelvjárások regionális nyelvatlaszát!

POSGAY ILDIKÓ

MTA Nyelvtudományi Intézet

Egy új magyar–oroszc kontrasztív nyelvten

А. П. Гуськова, Сопоставительная грамматика венгерского и русского языков

Издательство Московского университета 2012. 269 lap

ANTONYINA GUSZKOVA neve nem ismeretlen a magyar nyelvészek előtt. Az 1970-es évek második felében Budapesten élt és tanult mint az MTA aspiránsa. Kandidátusi disszertációját, mely később könyv alakban is megjelent (A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. NytudÉrt. 106. 1981), Tompa József vezetésével írta meg. A moszkvai Lomonoszov Egyetemen évtizedek óta oktatja és kutatja a magyar nyelvet. Pályája során számos jelentős tanulmányt közölt és sokféle oktatási segédanyaggal segítette hallgatói és kollégái munkáját. Ez a most bemutatandó kötet oktatási tapasztalatainak és kutatásainak összegzése. A könyvet olvasva könnyű elképzelni alakját, ahogyan krétával a kezében újra és újra elmagyarázza a hallgatónak a magyar nyelvnek az oroszról eltérő sajátosságait.

Az orosz oktatásnak több évtizedes hagyománya van Magyarországon, és magyart is oktatnak jó néhány oroszországi egyetemen, a kontrasztív kutatásoknak ez az alapja. Magyar részről többek között DEZSŐ LÁSZLÓ, JÁSZAY LÁSZLÓ, PÁLL ERNA, PETE IST-

VÁN, SALGA ATTILA monográfiáit lehet megemlíteni (ЛАСЛО ДЕЖЁ, Типологическая характеристика русской грамматики в сопоставлении с венгерским. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983; JÁSZAI LÁSZLÓ – TÓTH LÁSZLÓ, Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987; APRESZJAN J. D. – PÁLL ERNA, Orosz ige – magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások 1–2. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982; ИШТВАН ПЕТЕ, Морфология русского языка в сопоставлении с венгерским. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991; SALGA ATTILA, A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984). Orosz részről a jelen szerzőn kívül a szentpétervári egyetem kutatóinak, NATALJA KOLPAKOVÁNAK és LARISZA MUKOVSZKAJÁNAK a munkái érdemelnek figyelmet. Mindezen források sok egyéb mással együtt szerepelnek a bemutatandó mű bibliográfiájában is, csupán SZÍJ ENIKŐ klasszikus tankönyvét hiányoltam (Курс венгерского языка. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979), mely feltehetőleg csak véletlenül maradt ki a felsorolásból.

A. P. GUSZKOVA jól ismeri és használja a magyar leíró nyelvészeti kézikönyveket, de leggyakrabban a TOMPA JÓZSEF szerkesztette, kétkötetes, ún. akadémiai nyelvtant (A mai magyar nyelv rendszere, 1970), a BENCZÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOVNÉ jegyezte egyetemi tankönyvet (A mai magyar nyelv, 1968) és a KESZLER BORBÁLA szerkesztésével készült Magyar grammatikát (2000) idézi. Az orosz nyelvű hungarológiai irodalomból főként KLARA MAJTYINSZKAJA klasszikus munkájára épít (Венгерский язык 1–3. Наука, Москва, 1955, 1959, 1960). A magyar nyelvtant tehát hagyományos, leíró szemlélettel közelíti meg, s magyarázataiban nem hivatkozik nyelvtörténeti adatokra.

A kontrasztív nyelvtan két nyelv sajátságainak összevetése. Jelen esetben két egymástól tipológiailag erősen különböző nyelv, a magyar és az orosz morfológiai és szintaktikai rendszere kerül górcső alá. A nyelvi sajátságok a szófajok köré csoportosítva jelennek meg, így a könyv kilenc fejezetéből hét – a másodiktól a nyolcadikig – egy-egy szófaj alaktanát és mondatтанát írja le. E hét szófaj a főnév, a melléknév, a számnév, a névmás, a határozószó, az ige és a névelő. Ezek közül a névelő az a szófaj, mely hiányzik az oroszból, éppen ezért érdemel kitüntetett figyelmet. A névutóknak és az igekötőknek nem szentel a szerző külön fejezetet, az előbbieket a névszórágózás, az utóbbiakat pedig az igeragozás részeként vizsgálja. Az egyéb viszonyzókat, mondathatározókat, kötőszókat, indulatszavakat – mivel nincs saját mondatrészi funkciójuk – szintén csak említés szintén tárgyalja. Az első, bevezető fejezet a terminológiai tisztázásnak van szentelve. Mivel oktatói munkája során GUSZKOVA bizonyára megtapasztalta, hogy egyértelmű terminusok nélkül nem lehet közérthető állításokat megfogalmazni, alaposan körüljárja és részletesen ismerteti a szófajtannal kapcsolatos orosz és magyar nyelvű szakirodalmat. Az utolsó, IX. fejezetben GUSZKOVA visszatér szűkebb kutatási témájához: a megszólítások alapján vizsgálja a szófajok kommunikatív-pragmatikai szerepét, szintén magyar–orosz összevetésben.

Könyvében a szerző mindig egy-egy magyar jelenségből indul ki. Ezt példamondattal illusztrálja, mely mellett közli az orosz fordítást is. A példamondatot követi a nyelvészeti magyarázat – az első fejezetben tisztázott, pontos terminusokkal.

A korábbi kézikönyvek gyakorlatának megfelelően a nyelvi adatokat elsősorban a 19–20. századi szépirodalomból vett idézetek illusztrálják, a beszélt nyelvi példamondatok kisebb számban szerepelnek. Ez jogos abból a szempontból, hogy a nem magyar anyanyelvű olvasó biztos lehet abban, hogy nyelvileg jól formált mondatokkal találkozhat. Nehézséget okoz viszont az, hogy az esetlegesen kezdő nyelvtanulónak olyan szerkezeteket is értelmeznie kell, melyeket bizonyára sohasem fog használni. Néhány ilyen gyöngyszem: *Párját a csirkének odaadom huszonöt garasával* (Móricz, 51); *A derék nem fél az idők mohától* (Berzsenyi, 56); *Hó és hús zümjével sarkallnak más sarjadást* (Fodor, 61).

Hasonlóképpen, egy leíró szempontú, gyakorlati célú oktatási segédanyagban feleslegesnek vélem részletesen tárgyalni azt a megszólítási formát, amikor a beszélő a *maga/maguk* helyett 3. személyű személynévmost használ: *Nem is háborgattam volna őket ['magukat'], de...; Éppen miatta ['maga miatt'] maradtam...* (238). A használat elavult voltát jelzi az a tény is, hogy a példamondatok 1897-ből és 1932-ből származó tanulmányokból származnak. A szerző jelzi, hogy ritka jelenségről van szó (мало употребительный способ выражения 'ritkán használt kifejezési mód'), de hangsúlyoznia kellett volna, hogy ez a jelenség a mai nyelvben csak az *Isten vele/velük* köszönésben érhető tetten.

Az alapos, adatgazdag áttekintés magyar nyelvi szempontból is szinte kifogástalan. A példamondatokban kevés sajtóhiba maradt, s az elemzések a legtöbb esetben megállják a helyüket. Néhány esetben azonban a recenziusnak vitatkozni támad kedve, ezekről szívesen írok az alábbiakban.

Bármennyire is a magyar az összevetés kiinduló pontja, a szerzőt befolyásolja anyanyelve és orosz nyelvű nyelvészeti műveltsége akkor, amikor egy-egy jelenséget leír. A magyar és az orosz közötti egyik fontos különbség – ezt többször hangsúlyozza a szerző – hogy míg az oroszban élesen elkülönülnek egymástól az egyes szófajok, a magyarban a határ sokszor elmosódik. Éppen ezért a szerző külön alfejezetekben tárgyalja a szófajváltás jelenségeit (melléknévek, igenevek, határozószók, igék, számnevek és indulatszók főnevesülése, 54–62; igenevek melléknévesülése 72–75; főnevek és határozói igenevek határozószóvá válása 124–127). Ezekben a fejezetekben azonban nem különíti el egymástól a kettős vagy többes szófajúság, a szintaktikai funkcióból következő alkalmi szófajváltás, és a jelentésváltozás, azaz a lexikai szófajváltás eseteit.

A 23. lapon a szerző helyesen állapítja meg, hogy a magyarban – az oroszsal ellentétben – nincs morfológiailag megkülönböztethető élő–élettelen kategória. Abban viszont téved, hogy az élő–élettelen megkülönböztetéshez hasonlóan véli a többalakú névszótövek egyalakúvá válását akkor, amikor egy köznév tulajdonnévvé válik (*aranyat*, de *Aranyt*). Ebben az esetben ugyanis nem élő–élettelen szembenállásról van szó (vö. *telken*, de *Lakiteleken*), mégcsak nem is a köznév > tulajdonnév változással együtt járó jelenségről, sokkal inkább a jelentésváltozást követő tőtípusváltásról, vö. *szavak*, de *névszók*, *daru*, *darvak* de (*emelő*)*daruk* stb.

A 70. lapon arról van szó, hogy az állítmányi helyzetű melléknévek száma egyezik az alany számával. Magyarázatul pedig az áll, hogy ezeknek az állítmányoknak a megfelelői az orosz nyelvben a melléknévek eszközhatározói esetű rövid alakjai, és állapotot fejeznek ki. (Эквивалентами таких предикатов в русском языке являются краткие прилагательные в творительном падеже, выражающие состояние.) Például: *A gyerekek egészségesek voltak.* 'Дети были здоровыми.' Valójában sem az eszközhatározó eset, sem a melléknév rövid alakja, sem az állapothatározás nem jelenik meg feltétlenül az orosz mondatban, ha a magyar melléknév állítmányi helyzetben kongruál az alany számával. Jelen idejű mondatban, az oroszban is alanyesetű az állítmány, és lehet bármilyen minőségjelző, pl.: *Ezek az ingek pirosak.* 'Эти рубашки красные.'

A fentieket összefoglalva ANTONYINA GUSKOVA monográfiája gondos, alapos kutatás eredménye, mely kimerítően tisztázza a magyar és az orosz nyelv morfológiai-szintaktikai hasonlóságait és különbségeit, s nagy segítsége lesz mindenkinek, akik e nyelvet tanulják, tanítják vagy kutatják.

CSEPREGI MÁRTA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 110. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2014. december 3-án az ELTE BTK Múzeum körúti tanácstermében tartotta meg 110. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte Siptár Péter egyetemi tanárt, tartsa meg előadását, melynek címe: „A fonológiatörténet egy elfeledett epizódja”.¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2014. évi működéséről:

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 110. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Az idén is három választmányi ülésünk volt: egy tavasszal, kettő ősszel.

a) A tavaszi ülésünket június 3-án tartottuk. Fő napirendi pontjaink a következők voltak: Az őszi program előkészítése, előadások és köszöntések megszervezése. A társasági kiadványokról Juhász Dezső főtitkár és Farkas Tamás titkár számolt be: időben megjelent a Magyar Nyelv és az Anyanyelv-pedagógia első száma, valamint a Névtani Értesítő tavalyi, 35. kötete. Juhász Dezső főszerkesztő elmondta, hogy zökkenőmentes volt a kiadványváltás a Magyar Nyelvnél: a 2014. első számtól kezdve a kiadói feladatokat egyedül a Társaság látja el, a nyomdai kivitelezést a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda végzi, jó minőségben, mindenki meglelégedésére. Új tördelőnk Szabó Panna, aki egy próbaév után teljes szakértelemmel végzi a munkáját. Technikai előrelépést jelent a szerkesztési rend szakaszos megújítása is, összehangolás van folyamatban a többi nagy folyóirattal. Ez szándékunk szerint az év végéig tart. Az eredményről a folyóirat honlapján lehet tájékozódni. Az „Egyebek” napirendi pont alatt Juhász Dezső és Farkas Tamás beszámolt egy őszi névtani konferencia szervezéséről Hajdú Mihály professzor emlékére. – A választmányi ülést tagfelvétel zárta.

b) Az első őszi választmányi ülésünket november 4-én tartottuk. Ennek főbb napirendi pontjai az emlékérmekre és a megemlékezésekre javaslatot tevő bizottságok kiküldése, a tagfelvétel és a kiadványügyek voltak. Kiss Jenő elnök elmondta, hogy 1968, a Révai-díj megalapítása óta a társasági díjak és emlékérmek száma kilencre emelkedett, ugyanakkor a hozzájuk tartozó jelképes alapítványi összegek kamatai már a számlák fenn tartását sem tették lehetővé, ezért az elmúlt években a díjak többségéhez már nem jár pénzjutalom. A díjak közül egyet, a Magyar Nyelv Díjat, az alapító Benkő Loránd még életében átalakította. Ennek megfelelően a Társaság – az alapítványt tevő kérésére – a díjat nem adta ki. Tiszteletbeli elnökünk halála előtt szóban úgy rendelkezett, hogy a letét összege a Társaság folyóiratának kiadását segítse „biztonsági tartalék” formájában. Jó hír, hogy Zala megye közgyűlése folytatni kívánja a Pais-díj támogatását, és remélhetőleg

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

jövőre újra lesz Pais-díjasunk. A díjra javaslatot tevő bizottság elnöke továbbra is Ördög Ferenc, aki bejelentette, hogy a megyei közgyűlés elnöke, dr. Pál Attila vállalta a Pais-bizottság társelnöki feladatát. Kiss Jenő azt javasolta, hogy az idén a következő emlékérmeket adjuk ki: Révai-, Gombocz- és Csűry-emlékérem. A választmány a javaslatot egyhangúlag támogatta. – A kiadványokra térve Juhász Dezső főtítkárszámolt be arról, hogy megjelent a Magyar Nyelv második és harmadik füzeté, az Anyanyelv-pedagógia harmadik száma; szerkesztés alatt van a Névtani Értesítő idei számának anyaga, továbbá három kiadvány előkészítése folyik a Társaság sorozatában (MNYTK. 239–241.). – A választmányi ülésen tagfelvétellel is sor került.

c) Az idei harmadik választmányi ülésünk, amelyet november 25-én tartottunk, hagyományosan a közgyűlés előkészítésének jegyében zajlott. A közgyűlés helyszínéről, az elhangzó előadás címéről elnökünk tájékoztatta a megjelenteket. A harmadik választmányi ülésünkön elfogadtuk az emlékérmek odaitélésére kiküldött bizottságok javaslatait. A díjazottak nevét a következő napirendi pontban elnökünk ismerteti rövid méltatás kíséretében. A megemlékezési bizottság javaslati is elkészültek a jövőre kerek évfordulót ünneplő tagtársak névsorára és a köszöntő személyekre. A választmány ezt az előterjesztést is egyhangúlag támogatta. – Az „Egyebek” napirendi pontban elnökünk köszönetet mondott Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunknak, aki immár húsz éve töretlenül szolgálja a Társaságot nemcsak adminisztrációs tevékenységével, hanem a pénzügyek korrekt intézésével és a társasági pályázatok bonyolításával. Tóth Gabriellának jómagam is szeretnék köszönetet mondani a közgyűlés színe előtt lelkiismeretes, szakszerű és áldozatkész munkájáért. Egy másik jó hír, amelyet Kiss Jenő megosztott a választmánnyal: alelnökünk, Szathmári István professzor úr elkészült azzal a monográfiával, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság történetét tekinti át. A mű megjelentetése jövőre várható.

2. A tavaszi és őszi felolvasó üléseink száma Budapesten – ide számítva a mai és jövő heti előadást is – összesen 15. Négyet-négyet a Magyar nyelvi szakosztály és az Általános nyelvészeti szakosztály önállóan, négyet közös szervezésben, kettőt a Finnugor szakosztály, egyet az Idegen nyelvi szakosztály szervezett. Az előadók időrendben a következők voltak: Ludányi Zsófia, Knipf Erzsébet, Jászay László, Cser András, Ivaskó Livia, Mus Nikolett, Sárosi Zsófia, C. Vladár Zsuzsa, F. Gulyás Nikolett és Németh Szilvia, Pethő József, N. Fodor János, Kabán Annamária, Kugler Nóra, Gyuris Beáta, Árvay Anett.

Tavaszi szakmai programunkat színesítette egy kerekasztal-beszélgetés is. Május 6-án a Magyar nyelvi szakosztály „Retorikai kerekasztal” címmel rendezett eszmecsere. A vitaindítót Adamikné Jászó Anna tartotta.

Az idei felolvasó üléseken köszöntöttük a hetvenéves Zaicz Gábort, Horváth Katalint, Szíj Enikőt, Szikszainé Nagy Irmát, Bokor Józsefet, Guttmann Miklóst. Jó egészséget, további munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

A Magyar nyelvi szakosztály két tagozatának munkájáról a következő rövid híradásokkal adok számot: a) A Névtani tagozat egy síkfőkúti, két budapesti és egy pozsonyi tanácskozással, valamint egy budapesti és három debreceni egyéni előadással gazdagította a Társaság éves programját. A síkfőkúti és a pozsonyi konferenciáról a vidéki csoportok részbeszámolóikapcsán fogok szólni, a budapesti tanácskozásoknak a Károli Gáspár Református Egyetem és az ELTE adott helyet. Szeptember 17-én a Károli Egyetemen a névtan és terminológia, azon belül a tulajdonnevek fordítástudományi problémakörét körüljáró rendezvényen 6 előadás hangzott el, majd egy kerekasztal-megbeszé-

lés zárta a konferenciát. Szeptember 29-én a magyar névtudomány helyzetét tekintettük át az ELTE-n a Hajdú Mihály emlékére rendezett konferencián, ahol 14 előadás hangzott el. – b) A Magyartanári tagozat május 24-én tizenhetedik alkalommal rendezte meg a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjét hat országból érkező több mint 300 diák és pedagógus részvételével. 2014 óta a Magyar Nyelvtudományi Társaság hirdeti meg és szervezi az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny iskolai, regionális és országos fordulóját. A versenyt tavasszal sikeresen lebonyolítottuk közel 100 középiskola részvételével.

Az Általános nyelvészeti szakosztály **P r a g m a t i k a i t a g o z a t a** két budapesti előadást tart december folyamán.

3. **V i d é k i c s o p o r t j a i n k t ó l** a következő rendezvényekről kaptam tudósítást:

A debreceni csoport az idén 7 előadást tartott. Az előadók időrendben: Rusvai Juliana, Kis Tamás, Boda István Károly – Bodáné Porkoláb Judit, Paula Sjöblom, Nagy Katalin, Szilágyi-Varga Zsuzsa, Kazamér Éva.

A Társaság szegedi csoportja 2014. február végén Gyulán rendezte meg az Implom József középiskolai helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjét. A Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó segítségével szervezett szakmai továbbképzésen Wacha Imre, Nagy Margit, Vörös Ferenc, Takács Edit tartott előadást. A rendezvény megnyitóján a magyar helyesírás ügyében kifejtett tevékenységéért Implom József-díjat vehetett át Wacha Imre, Nagy Margit, Berente Kinga és Szőkéné Csapó Erika.

A szombathelyi csoport a tagtársak egyéni szereplésein kívül egy konferencia megrendezéséről tudósított. Vörös Ferenc szervezésében 2014. november 20–21-én Pozsonyban zajlott le „A nyelvföldrajztól a névföldrajzig V.” című konferencia. A 16 előadás az interetnikus kapcsolatok névtani összefüggéseivel foglalkozott. Vörös Ferenc és Tóth Péter egy-egy saját előadással is gazdagította a szombathelyi csoport rendezvényeit.

A Társaság nyíregyházi csoportja a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetével karöltve november 11-én interdiszciplináris konferenciát szervezett a magyar tudomány napja alkalmából „Korszerű tudomány – korszerű közoktatás” címmel. A rendezvényen tíz nyelvészeti előadás hangzott el.

A pécsi csoport az idén is folytatta a Szépe György emlékének szentelt konferenciája megrendezését „Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2. Hagyomány és modernitás” címmel. A május 16–17-én lezajlott rendezvényen két szekcióban számos nyelvészeti előadás is elhangzott. A tudományos programot Szépe György szellemiségének tiszteletét, örökségének ápolását kifejező megemlékezések kísérték: volt tanszéki szobáját emlékszobává rendezték be, előadótermet neveztek el róla, és fát ültettek tiszteletére. A Szépe Györgyről elnevezett emlékérmét ezúttal Szücs Tibor vehette át. Szeptember 26-án, a kutatók éjszakáján két előadást tartottak, illetve folytatták a 2007-től működő nyelvi tanácsadó szolgáltatukat.

Az egri csoport egy rendezvényről adott hírt, ez az Eszterházy Károly Főiskolával közös szervezésben valósult meg: 2014. május 14-én „Tudós-tanár találkozók”-t rendeztek, amelynek keretében két meghívott előadót, Veszelszki Ágnes és Németh Lucát hallgathatta meg az érdeklődő közönség a digilektusokról és a politikailag korrekt nyelvhasználatról. Az előadásokat kötetlen beszélgetés követte.

A speciális névtani találkozók közé sorolhatjuk a május 28-a és 31-e között immár kilencedik alkalommal megtartott helynévtörténeti szemináriumot is, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, illetőleg a Társaság debreceni csoportja és

névtani tagozata szokott megszervezni. A helyszín az Egyetem síkfőkúti alkotóháza volt. Az előadásokat a hagyományoknak megfelelően a Helynévtörténeti Tanulmányok soron következő kötete tartalmazza majd.

A Társaság az Anyanyelvpolók Szövetségének kezdeményezéséhez csatlakozva közös pályázatot hirdetett Élő tájnyelvek címmel. A pályázat nagyon jól sikerült: közel negyven, változatos tartalmú és terjedelmű dolgozat érkezett be, amelyek részleteiből egy tömör válogatás az Emberi Erőforrások Minisztériumának támogatásával már meg is jelent (BALÁZS GÉZA – JUHÁSZ DEZSŐ – ZELLIGER ERZSÉBET vál. és szerk., *Élő tájnyelvek. Anyanyelvpolók Szövetsége* – Inter Kft. Bp., 2014). Hasonló pályázatokhoz a Társaság a jövőben is szívesen csatlakozik.

4. S a j á t k i a d v á n y a i n k között első helyen szólunk a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A lap a szűkös pályázati lehetőségek és korlátozott mértékű akadémiai támogatás mellett változatlan terjedelemben jelenik meg. A negyedik szám remélhetőleg a hónap végén napvilágot lát. Bízunk benne, hogy a csökkenő központi támogatást jövőre is hatékonyan tudjuk kihasználni. Itt említem meg, hogy a nemzetközi tanácsadó testületben az elhunyt Elzbieta Artowicz helyét Marek Stachowski, krakkói professzor vette át.

A Névtani Értesítő a 36. számát készül megjelentetni, az Anyanyelv-pedagógia internetes folyóirat a hatodik évfolyamát zárta, megjelenése folyamatos. Mindkét kiadvány a nehéz pénzügyi feltételek ellenére változatos tartalommal, magas színvonalon képviseli a szakterületét. A Névtani Értesítő digitalizálása folyamatban van, hamarosan minden szám letölthető lesz az ELTE repozitóriumából.

Az egyéb kiadványainkról: Már évtizedek óta csak olyan könyvek megjelentetését vállaljuk, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerkesztő már valahonnan – főleg pályázati keretből vagy más intézmények bevonásával – előteremtette. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban az idén várhatóan három kötet jelenik meg: egy forráskonferencia anyaga Terbe Erika szerkesztésében, egy 16. századi jobbgyleveleket közlétező forráskötet Dömötör Adrienne és Varga Mónika szerkesztésében, valamint egy doktori disszertáció Heltai János tollából. – A kiadványok kapcsán említem meg, hogy Társaságunk könyvadományokkal szokta támogatni a határon túli hungarológiai műhelyeket és kutatókat, valamint néhány egyetem és intézmény nyelvészeti könyvtárát. Örömmel járulunk hozzá könyv- és folyóirat-adományokkal az anyanyelvi versenyek díjazásához is (pl. helyesírási vagy szónokverseny).

5. E l h u n y t t a g t á r s a i n k közül név szerint is megemlítem Sebestyén Árpádot, a Debreceni Egyetem, valamint Hajdú Mihályt és Domokos Pétert, az ELTE professzor emeritusait. Emléküket tisztelettel és kegyelettel megőrizzük.

6. E z a l k a l o m m a l i s s z e r e t n é m f e l h í v n i a f i g y e l m e t t á r s a s á g i h o n l a p u n k r a (www.mnyt.hu), ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni. Működik a honlapja folyóiratainknak és tagozatainknak is. A friss hírek közé tartozik, hogy a közelmúltban kitüntették több tagtársunkat: Wacha Imre az MTVA-tól életműdíjat, Balázs Géza és Tóth Etelka Magyar Nyelvőr Díjat, Raátz Judit Lőrincze-díjat, Slíz Mariann Kiss Lajos-díjat, Bartha Csilla pedig Európai Nyelvi Díjat vehetett át. Kováts Dániel tagtársunk magas állami kitüntetésben részesült: a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét (polgári tagozat) kapta. Az MTA elnöksége által alapított Eötvös József-koszorút vette át választmányunk tagja, Voigt Vilmos professzor úr több mint fél évszázados kiemelkedő tudományos munkásságáért. A Társaság vezetősége és tagsága nevében szívből gratulálok minden kitün-

tetettnek! – Itt említem meg, hogy május 14-én ünnepelte a Magyar Néprajzi Társaság fennállásának 125. évfordulóját. A Néprajzi Múzeumban megtartott ünnepségen Kiss Jenő elnök és Szathmári István alelnök képviselte társaságunkat.

Beszámolóm végén kívánok minden tagtársunknak kellemes ünnepeket, azt követően pedig jó munkát, sok sikert és örömeikben gazdag új esztendőt! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután A. Molnár Ferenc ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. A bizottság november utolsó hetében ellenőrizte a Társaság iratait, bizonylatait, az állami és felügyeleti szerveknek (APEH, MTA) elküldött bevallásait, és azokat rendben találta. A Társaságnak – államháztartáson kívüli szervezetként – az MTA-nak, az NKA-nak és egyéb állami szerveknek a pályázati pénzekkel tételeken el kell számolnia. Az elszámolások és a bevallások ellenőrzéseiről készült jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a nyilvántartásokat a Társaság szabályszerűen végzi. – A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést:

A közhasznúsági jelentés alapja a számviteli törvénynek és a kapcsolódó előírásoknak megfelelő egyszerűsített éves beszámoló összeállítása. A jelentés szerves részét képezi a 2014. december 31. fordulónappal lezárandó mérleg és eredmény-kimutatás. (A pénzügyi mérleg tehát csak a naptári év végét követően zárható le.)

A Társaság tagdíjbevételei, akadémiai támogatása és a pályázati bevételei jelenleg valamivel magasabbak, mint a kiadási oldalon szereplő tételek. A Társaság folyamatosan törekszik arra, hogy kiadásait és bevételeit egyensúlyban tartsa, megőrizve működésének pénzügyi alapjait. 2014-ben tehát a relatív pénzügyi egyensúly megtartása – optimális esetben szerény mértékű többlet elérése – volt az egyik fontos feladat.

A Társaság 2014. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek: 7.144.800 Ft

2013. évi maradvány:	13.100 Ft
MTA-támogatás:	745.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából (a NAV még nem utalta át):	104.500 Ft
Tagdíj (157 főtől):	468.000 Ft
Pártolói tagdíj	50.000 Ft
Kiadvány-értékesítés:	83.700 Ft
Egyéb (pályázatok, képzések stb.):	5.785.000 Ft

Kiadások: 7.135.525 Ft

Személyi kiadások:	4.360.000 Ft
Főfoglalkozású bére (br. 70.000 Ft):	840.000 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak:	3.520.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	631.800 Ft
Készletbeszerzés:	656.320 Ft
Egyéb dologi kiadás:	1.466.455 Ft
Bérleti díj:	138.000 Ft

Postaköltség:	66.985 Ft
Banki költség:	218.980 Ft
Egyéb (tárhelyköltség, javítás, versenyszervezés)	1.042.500 Ft
Időben elhatárolt fizetési kötelezettség (NAV)	20.950 Ft

A Társaságnak 2014-ben kerekítve 9.275 Ft maradványa keletkezett.

4. Kiss Jenő elnök megköszönte a beszámolókat és megnyitotta az utolsó napirendi pontot, a társasági k i t ü n t e t é s e k átadását. Elmondta, hogy idén a Társaság két emlékérmét ítél oda a kiküldött bizottságok javaslata alapján. Ezeket méltató szavak kíséretében adta át a kitüntetetteknek. A Révai-emlékérmét Keszler Borbála, az ELTE professor emeritusa, választmányunk régi, hűséges tagja, a Magyar nyelvi szakosztály elnöke, a Csűry-emlékérmét Vékás Domokos kapta.

5. Kiss Jenő elnök gratulált a díjazottaknak, és kellemes ünnepeket kívánva berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szikszainé Nagy Irma 70 éves*

Kedves társasági velünk Ünneplők! Kedves Irma! A születésnapok, miként a kilométerkövek jelzik, mérhetővé teszik a megtett utat. A kerekesebb, nagyobb számok megál-lásra, visszatekintésre ösztönzik az utazót. Ennél a mesebeli, hetes szorzószámú mérföld-kőnél az ünnepelt tanítványaként megtisztelő, sőt már-már zavarba ejtő a feladat, hogy én rajzolhatom térképre az eddigi gazdag útvonalat, még akkor is, ha lassan húsz éve mindig valahol a közelben vándorlok én is, mögötte, párhuzamosan, néha kereszteződve, miként az itt összegyűlt együttutazók többsége is.

Ha Szikszainé Nagy Irma tanári és tudományos útjára először csak évszámok sze-rint, röviden tekintünk vissza, már akkor is kirajzolódik a mindig megújulni, előre lépni tudó, alkotó ember képe. 1962 és 1967 között a debreceni Kossuth Lajos Tudomány-egyetem hallgatója volt, édesapja nyomdokain haladva magyar nyelv és irodalom–latin szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Az egyetem elvégzésétől egészen nyugdíjba vonulásáig az oktatásban tevékenykedett, az oktatási rendszer különböző szintjein. A dip-lomaszerzés után általános iskolai, majd középiskolai tanárként dolgozott, ezt követően 1981-ben nevezték ki tanársegéddé a Debreceni Tanítóképző Főiskolára, ahol 1994-ig ta-nított, akkor már főiskolai tanárként. 1984-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett a Kos-suth Lajos Tudományegyetemen, és ettől az évtől mellékállású oktatóként részt is vett a Magyar Nyelvtudományi Tanszék munkájában, majd miután 1993-ban kandidátusi címet szerzett, 1994 februárjában egyetemi docenssé nevezték ki. 1995-től nyolc évig a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatója volt. Debreceni munkája mellett az 1998/1999-es tan-évben a Károli Gáspár Református Egyetemen, 2006 és 2009 között pedig az egri Eszter-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2014. november 4-én.

házy Károly Főiskolán tanított. 2000-ben habilitált, 2006-ban az MTA doktora lett. 2009 szeptemberétől 2012-ig a Debreceni Egyetem tudományos tanácsadójaként dolgozott.

Miként ebből a rövid pályaképből is látszik, az ünnepelt azon kevesek egyike, akik a közoktatás szférájából indulva tudtak sikeres és elismert egyetemi, kutatói munkásságot felmutatni, sőt kamatoztatni is tudták ottani tapasztalataikat. Szikszainé Nagy Irma munkájában ugyanis a tanári és kutatói munka mindig szorosan összefonódik: nemcsak azért, mert az általa tanított tárgyak irányt szabtak tudományos munkájának, vagy, mert hosszú ideig oktatta a magyar nyelv tanításának módszertanát az egyetemen, és volt szaktanácsadó a gyakorló- és bázisiskolákban, hanem jól használható, sokat forgatott tankönyveinek, gyakorlókönyveinek felépítésében, példaanyagában is tanári tapasztalatának sokrétűsége mutatkozik meg.

Hallgatójaként még sajnos nem, de tanárként annál többet használva ezeket a könyveket, úgy vélem, hogy olyan munkák ezek, amelyek révén a stilisztikával, szövegtannal foglalkozók mindegyikének útja szinte elkerülhetetlenül érintkezik és érintkezni is fog az ünnepeltével. A stilisztikai szemináriumokon szerzett tapasztalatai vezették el egy jegyzet megírásához már 1991-ben. Ennek átdolgozott formájaként 1994-ben jelent meg *Stilisztika* című könyve a Trezor Kiadó gondozásában. Közben egyre behatóbban foglalkozott ezzel a területtel, összegző érvényű, nagyszabású tankönyve 2007-ben jelent meg az Osiris Kiadónál, *Magyar stilisztika* címmel. A vaskos kötet borítóján egy erdő, a kötet maga viszont olyan iránytű, amely nyelvi-stilisztika jelenségek sokaságának erdejében adhat útmutatót. A könyv elképesztő tájékozottságról, olvasottságról valló példaanyagát felül tudja múlni a hozzá kapcsolódó feladatgyűjtemény sokrétű szöveganyaga.

Az ünnepelt másik meghatározó kutatási és oktatási területe a szövegtan, amelynek eredményeit és problémáit szintetizálva szintén tankönyvet írt felsőoktatási intézmények hallgatói számára. Ez a praktikus, igazán tankönyvszerű, jól tanulható és tanítható munka 1999-ben az Osiris Kiadó gondozásában jelent meg *Leíró magyar szövegtan* címmel, a hozzá kapcsolódó gyakorlókönyv pedig 2001-ben. Ezeket a kiadványokat a felsőfokú intézmények sokaságában használják, ezt a sikert jelzi többek között az is, hogy mindkét munka rövid időn belül több kiadást is megért.

Tanári munkájának eredményességét mutatja emellett számos szakdolgozat, nyertes diákköri dolgozatok, retorikai és anyanyelv-oktatási versenyeken nyertes hallgatók.

Ennek a hatékony munkának elengedhetetlen feltétele az elmélyült és sokrétű kutatói tevékenység. Ünnepeltünk tudományos pályája az 1984-ben megírt egyetemi doktori értekezésével indult. Már ez a munka jelez két olyan sajátosságot, amely egész munkásságát meghatározza: a saját gyűjtésű nyelvi anyagok gazdagságát és az elemző szempontok sokféleségét. A gyermekköltészetből gyűjtött széles körű ikerszóanyag átfogó, hangtani, alaktani, szófaji, mondattani, jelentéstani és stiláris szempontú vizsgálatával foglalkozó munkáját *summa cum laude* minősítéssel védte meg. A magyar nyelvészeti kutatások párbeszédébe való érdemi bekapcsolódására hívja fel a figyelmünket, hogy 1986-tól folyamatosan közli írásait a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr*.

Az ikerszavak rendszerezése és értelmezése tovább kísérte munkáját. 1992-ben a nyelvtudomány kandidátusa lett *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei* a magyar nyelvben című értekezésével, amely 1993-ban a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* Kiadványainak 197. számaként jelent meg. Ez a munka hatásosan érvel amellett, hogy az ikerítés nem a mellérendelő szóösszetétel egyik fajtája, hanem önálló szóalkotási-szóteremtési típus, és így a ritkább szóalkotási módok közé sorolandó. Eredményei beépültek a leíró nyelvészet rendszerezéseibe, a KESZLER BORBÁLA által szerkesztett *Magyar grammatika* című kötet például érvelésére alapozva sorolja be és értékeli az ikerszókat.

Az ünnepelt több szakmai közösség munkájában is tevékenyen részt vett. Tudományos érdeklődésének alakulásában is megmutatkozik az, hogy aktív, együttgondolkodó, a munkatársak dolgozataira is mindig előre mutató módon reagáló tagja volt a Szathmári István által vezetett, az ELTE-n működő Stíluskutató csoportnak 1996-tól egészen annak átszerveződéséig. A közös munka során formálódott ki egy új témakör: az alakzatok világa és benne a kérdésalakzatok iránti érdeklődése is. Ehhez kötődik A retorikai kérdés rövid tudománytörténete címmel 2001-ben napvilágot látott monográfiája Az alakzatok világa című sorozat 3. darabjaként, illetve egy Kocsány Piroskával együtt írt elméleti munka, amely Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára címmel ugyanennek a sorozatnak a 16. köteteként jelent meg.

2001 és 2004 között Széchenyi István Ösztöndíjban részesült, ebben az időszakban dolgozott akadémiai doktori minősítésre beadott értekezésén, a kutatócsoport ihlette új témában. A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája című munkáját 2006-ban védte meg, amiért az MTA Doktori Tanácsa az MTA doktora címet adományozta számára. Az értekezés 2008-ban nyomtatásban is megjelent.

A hazai kutatók stilisztikai párbeszédének színesítéséhez aktív konferenciaszervező munkával is hozzájárult. Több tematikus konferencia is dicséri munkáját: 2002-ben Kossuth Lajos, a szó művésze, 2005-ben József Attila, a stílusművész, 2008-ban pedig A Nyugat stílárís sokszínűsége címmel szervezett tudományos tanácskozást. Ezeket az évfordulókhoz kapcsolódó tudományos eseményeket még két, a Debreceni Egyetem kutatóegyetemi pályázatán belül megrendezett konferencia követte: 2011-ben A stíluskohézió eszközei modern és posztmodern szövegekben, 2012-ben pedig A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe címmel. Ezeknek a stilisztikai konferenciáknak az anyaga az ő gondos szerkesztésében a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai sorozatban meg is jelent.

Szikszaíné Nagy Irma szakmai együttműködésekben vállalt termékeny szerepét mutatja mindezek mellett az is, hogy a KLTE nyelvi tanszékei összefogásával indított és a Petőfi S. János által irányított Officina Textologica című szövegtani tárgyú sorozat egyik szerkesztője megalapítása, azaz 1997 óta. Az Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram című OTKA-pályázat témafelelőseként ehhez kapcsolódva öt szövegtani tárgyú konferenciát is rendezett.

A szakmai közéletben is tevékenyen és folyamatosan részt vesz. 2002 októberétől két cikluson át a Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának az elnöke volt. 2006-ban pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának elnökévé választották.

A stilisztika, a szövegtan, a retorika és a leíró nyelvészet terén egyaránt gazdag publikációs tevékenysége, 5 kiváló szakkönyve, több mint száz tudományos tanulmánya, az általa szerkesztett kötetek sokasága, ismeretterjesztő írásai, számos konferencia-előadása egyaránt a nyelvi jelenségek sokféleségére nyitott, mindig alapos, kifinomultan elemző és rendszerező kutatóról tesznek tanúságot. Munkáinak egyik meghatározó értéke a vizsgált nyelvi jelenségek és az elemzett szövegek változatossága, a legkülönbözőbb szöveg- és stílustípusok értelmezésében mutatott érzékenység, az ikerszavak rendszerezésétől a kérdésalakzatok funkcióinak és működésének feltárásán át egészen gyógyszerreklámok vagy viccek elemzéséig.

Egyszer, még doktori hallgatóként egy mappát kaptam Irmától ajándékba, amelybe nekem, szintén latin szakosnak ösztöndíjként a „Nulla dies sine linea” felszólítást írta. Úgy érzem, hogy a folytonos munkálkodásnak ez a klasszikus gondolata valójában az

ő kutatói-alkotói útjának mottója is lehetne, a mindig aktív, mindig újat alkotó, mindig előrenéző, termékeny kutató jelszava. Mi sem bizonyítja ezt meggyőzőbben, mint hogy ünnepeltünk ma is tevékenyen dolgozik, folyamatosan publikál, sőt hamarosan egy új, gazdag kötettel lep meg minket a költészet és a játékoság kapcsolatáról.

Mi kollégák, tanítványok, barátok pedig a kerek ünnep alkalmából egy pár hét múlva átnyújtandó kötettel szeretnék meglepni, köszönteni, bizonyóságot téve arról, hogy az ő lépteire mindig figyelve, hasonló utakon, gondolati ösvényeken járunk magunk is.

Kedves Irma! Születésnapod alkalmából jó egészségben eltöltendő hosszú életet kívánunk, és azt, hogy a jövőben az eddigiekhez hasonlóan legyen kedved és erőd munkálkodni, további kiváló elemzésekkel, értelmezésekkel gazdagítva mindnyájunkat!

DOMONKOSI ÁGNES
Eszterházy Károly Főiskola

Bokor József 70 éves*

Kedves Ünnepeltünk, kedves Jóska! Tisztelt ünneplésre összegyűlt Kollégák!

Amikor elkezdtem fogalmazni mostani köszöntőmet, elgondolkodtam: hányszor is, hol is találkoztunk Jóskával. Azután emlékezetemben felsorakoztak a szombathelyi dialektológiai szimpozionok, nyelvészkongresszusok, élőnyelvi konferenciák meg az ezekhez kapcsolódó kirándulások, baráti beszélgetések – olykor egy-egy pohár bor mellett. De ugyanilyen szívesen gondolok a szakma műhelyeinek másik síkjára, a közös opponensi, bizottsági tagsági munkánkra, aminek különösen örömteli oldala egy-egy tehetséges fiatal kolléga elindítása a kutatói pályán.

De hogy is indult el ünnepeltük, Bokor József, tudományos pályája? Lexikonszerű összefoglalásban ilyenformán lehet kezdeni:

Bokor József 1944. október 1-jén született Sopronkövesden. Érettségi vizsgát 1963-ban a jó hírű soproni Berzsényi Dániel gimnáziumban tett, majd 1967-ben Pécsen a Tanárképző Főiskolán magyar–történelem–orosz szakos általános iskolai tanári diplomát szerzett. Ez után a Balatonlellel (1967–1970) majd a Hegykői Általános Iskola (1970–1975) tanára. 1972 és 1974 között szakfelügyelő, 1974/1975-ben Győr-Sopron megyei vezető szakfelügyelő. Tanári munkája mellett a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1972-ben magyar szakos középiskolai tanári diplomát szerzett. 1975-től, egy évvel megalakulása után a szombathelyi Tanárképző Főiskolának (amely 1984-ben fölvette Berzsényi Dániel nevét) az oktatója, így csaknem a kezdetektől részt vehetett a Magyar tanszék alakításában, szervezésében. 1977-ben védte meg Néhány hangtani jelenség állapota és mozgása Sopronkövesd nyelvjárásában című doktori disszertációját. 1989-ben Csűrý-emlékéremmel tüntette ki a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1993-ban szerezte meg a kandidátusi fokozatot Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvetterületen című munkájával, amely két évvel később a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak 203. számaként jelent meg 1995-ben.

Az időközben eltelt évek gazdagok voltak eseményekben. Bokor József 1984 és 1988 között lektor volt Mariborban, majd ismét a szombathelyi főiskola katedráján látjuk, ahol 1994-ben főiskolai tanárrá nevezik ki. Ugyanebben az évben azonban már ismét Maribor követte, ahol egyetemi tanárként életpályájának hosszú és eredményes korszaka kezdődik.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2014. november 11-én.

Bokor József szakmai érdeklődése sokfelé ágazik. Már főiskolás korában megmutatkozott a dialektológia iránti vonzalma, ami – ehhez kétség sem fér – a szülőfalu eleresztő, de egyúttal visszavonzó hatásáról tanúskodik. Publikációiban, miként a már említett bölcsészdoktori dolgozatában is Sopronkövesd nyelvjárásának más-más oldalról való bemutatásával találkozunk (BOKOR 1976, 1978, 1979).

A szombathelyi főiskola oktatójaként kérték fel a Vas megye földrajzi neveinek közéletében való közreműködésre (BALOGH–VÉGH szerk. 1982), ami egyúttal a névtan felé tágitotta érdeklődési körét (BOKOR 1980, 1982). A tájszókincsen végzett kutatásai (BOKOR 1990, 1991a. stb.) tekinthetők a kandidátusi dolgozata előtanulmányaiként.

A maribori évek új kutatási területeket, új szempontokat és újabb feladatokat is hoztak. A dialektológiai kutatások mellett a kétnyelvűséggel, anyanyelvi oktatással, nyelvműveléssel kapcsolatos témák jelentkeznek munkásságában (BOKOR–GUTTMANN 1999; BOKOR 2009). Mariborban teljesedett ki Bokor József munkássága. A számtalan nyelvművelő, tudománypopularizáló, ismeretterjesztő cikket írt, amiről a Népújvár számai tanúskodnak. Mellettük tankönyv (BOKOR 1985), oktatási segédanyag (BOKOR 1998), tankönyvfejezet (BOKOR 1991b), monográfia (BOKOR 1991c) kerül ki a keze közül.

Kedves Jóska! Egy helyütt így beszéltél a maribori éveidről: „Szlovénia az 1980-as évek közepén nekem mint »falusi gyerekek« magát a világot jelentette; 25 év múltán, nyugdíjazásomra a »második hazát«. A Magyarországról származó oktatók közül eddig én tanítottam a legtöbbet itt. – Most utólag látom, hogy jó magam a legtöbb figyelmet az oktatás, a kutatás és a tudománypopularizálás hármas feladatának az egységben láttatására fordítottam” (BOKOR 2012: 104).

Az oktatás tanári pályád kezdetétől szívügyed kellett, hogy legyen. E nélkül bizonyára nem lehetett volna már igen fiatalon (megyei) szakfelügyelő. A tudás átadásának, az oktatott anyag megszerettetésének képessége egész pályádat jellemzi. Erről tanítványaid vallomása is tanúskodik. Befejezésül álljon itt közülük egynek néhány emlékező sora: „Amikor viszszaemlékszem az egyetem évekre, elsősorban nem a Magyar Tanszék tárgyi felszereltsége, hanem az emberi példamutatás jut eszembe... Szívesen emlékszem vissza Bokor tanár úr felejtethetetlen nyelvtanóráira, ahol a szabályok és a helyesírás közepette is mindig helyet kapott a költészet, a magyar és a külföldi líra egy-egy gyöngyszeme. Nem csoda, hogy ma is nagy versrajongó vagyok. Hála köszönet érte.” (ZADRAVEC SZEKERES 2012: 96).

Kedves Jóska! Gazdag életpályád vázlatos áttekintése után a Nyelvtudományi Társaság és a magam nevében kívánok Neked még további hosszú, örömteli, kutatómunkával töltött éveket, és hozzá az elengedhetetlenül szükséges jó egészséget.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.
- BOKOR JÓZSEF 1976. A sopronkövesdi nyelvjárás zárt o-zásához. *Magyar Nyelvőr* 72: 331–338.
- BOKOR JÓZSEF 1978. Hangtani jelenségek köznyelviévesedésének sajátosságai Sopronkövesd nyelvjárásában. *A szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1. Szombathelyi Tanárképző Főiskola, Szombathely, 1978. 141–147.
- BOKOR JÓZSEF 1979. A tájszókészlet változása Sopronhorpácson és Sopronkövesden. *Magyar Nyelvőr* 103: 346–353. Újraközlés: HAJDÚ MIHÁLY szerk., *A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása*. Bölcsészettudományi Karok, Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 475–486.
- BOKOR JÓZSEF 1980. A mutatókészítés néhány kérdése Vas megye földrajzi nevei alapján. In: HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE szerk., *Név és Társadalom*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 185–187.

- BOKOR JÓZSEF 1982. Vas megye földrajzi közneveinek értelmezése. In: BALOGH–VÉGH szerk. 1982: 31–38.
- BOKOR JÓZSEF 1985. *A magyar nyelv: jegyzet a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOKOR JÓZSEF 1990. Egy lehetséges változásvizsgálatról a tájszókészlet köréből. In: SZABÓ GÉZA szerk., *Nyelvtudomány, Magyar dialektológia, Szlavisztika*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 6. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 35–41.
- BOKOR JÓZSEF 1991a. Állapot - és/vagy változásvizsgálat? In: HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 101–104.
- BOKOR JÓZSEF 1991b. Szótan. In: JÁSZÓ ANNA szerk., *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest. 159–299.
- BOKOR JÓZSEF 1991c. *A magyar nyelv kézikönyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- BOKOR JÓZSEF 1998. *Interaktív magyar nyelvtan: CD-magiszter [a magyar nyelv és helyesírás szabályai]*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- BOKOR JÓZSEF 2009. *Nyelviség és magyarság a Muravidéken*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.
- BOKOR JÓZSEF 2012. Egy kis emlékezés a maribori Magyar Tanszék 30. évfordulóján. In: KOLLÁTH–GRÓF–MERÉNYI szerk. 2012: 104–108.
- BOKOR JÓZSEF – GUTTMANN MIKLÓS 1999. *A muravidéki magyarság anyanyelvéért*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely – Maribori Egyetem Pedagógiai Kara Magyar Intézete, Maribor.
- KOLLÁTH ANNA – GRÓF ANNAMÁRIA – MERÉNYI ANNAMÁRIA szerk. 2012. *30 éves a Maribori Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke*. Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Maribori Magyar Kultúrklub, Maribor, 2012.
- ZADRAVEC SEKERES ILONA 2012. Emlékfoszlányok egy becses évforduló kapcsán. In: KOLLÁTH–GRÓF–MERÉNYI szerk. 2012: 69–70.

ZELLIGER ERZSÉBET

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Guttman Miklós 70 éves*

Tisztelt Megjelentek, Kollégák, kedves Ünnepe! Ritkán adódik arra lehetőség, hogy két kollégát, kiváló kutatót és oktatót, jó barátot szinte egyszerre köszöntsünk. Most ilyen kivételes alkalom, hogy egymás utáni két héten erre sor kerül. Míg a múlt héten Bokor Józsefet, most tanszéki kollégáját, barátját, Guttman Miklóst köszönhetjük hetvenedik születésnapja alkalmából.

A szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, majd Nyugat-magyarországi Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke a magyar dialektológia egyik fellelő- és egyben végvára, amelynek rendezvényein rendszeresen vettek részt hazai és külföldi kutatók. Guttman Miklóssal magam is leginkább a szombathelyi szimpóziumok alkalmával találkoztam, s személyében egy kiváló kutatót, kedves kollégát ismertem meg.

A most 70 éves Guttman Miklós egész élete, munkássága Szombathelyhez kötődik. A szomszédos faluban, Náraiban született, a középiskolát Szombathelyen, a Savaria Gimnáziumban végezte. Érettségi után ugyan a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar-történelem szakán tanult tovább, s bár ahogy mondta, Bokor Józseffel és Vörös Ottóval együtt tükének, tősgyökerező pécsinek tekinthetők, igazi hazája a Nyugat-Dunántúl. A vasi szülő-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2014. november 18-án.

föld visszahívta – friss diplomásként Jákra került. Öt esztendeig élte a falusi magyartanárok életét, de nemcsak tanított, hanem a mindig nagy tisztelettel és szeretettel emlegetett, a nyelvészet iránti érdeklődését felkeltő pécsi tanáraitól, Temesi Mihálytól és Rónai Bélától megismert, megtanult ismereteket, módszereket alkalmazva vizsgálni kezdte tanítványai nyelvi sajátosságait. Jáki tanárságának ideje alatt került sor a Nyugat-Dunántúlon addig hiányzó tanárképzés megindítására: a pécsi főiskola kihelyezett tagozataként hozták létre a szombathelyi főiskolát. Miklóst a második évben hívták a magyar tanszékre. Úgy gondolom, kedves Miklós, ha felidézed magadban ezt az időszakot, még ma is megbizsergetik a szívedet a kezdet emlékei: ahogy mondtad, volt tábla, kréta, néhány könyv a tanszéken – és ott voltak az egykori pécsi diáktársak, lelkesen, elszántan, tetre készen, akikkel felépítettek azt a tanszékot, ahonnan tanítványaitok sorra kiváló tanárokként kerültek ki. A tanulmányaikat az ELTE-n folytató hallgatóitokkal öröm volt találkozni. Elméleti és gyakorlati szinten egyaránt olyan felkészültek, tájékozottak voltak, hogy segítő közreműködésükre a szűkös időkeretbe szorított órákon biztos lehetett számítani. Szívós munkával egy étellel teli, munkára sarkalló tudományos központot hoztatok létre és működtettetek sikeresen. Végleges nyugdíjba vonulásodig, 2012-ig ennek a tanszéknek voltál munkatársa: tanársegéd, adjunktus, docens, 1996-tól főiskolai tanár. A tapasztalat, a valóban szinte saját kezűleg felépített intézményért vállalt felelősségérzet természetesen vezetett oda, hogy a tanszéki teendőkön túl kétszer kaptál megbízást a főiskola, illetve az egyetem legfelső vezetésében végzendő munkára, 1989 és 93 között a főiskola oktatási és általános főigazgató-helyettese, 2002-től 2005-ig az egyetem általános és tanulmányi rektorhelyettese voltál.

A bő negyven éve indult kutatói pálya igen színes, Miklós a nyelvtudomány több részterületével is foglalkozott, foglalkozik. Egyetemi doktori címet 1980-ban szerzett, 1995-ben lett a nyelvtudomány kandidátusa.

Első, a Magyar Nyelvőrben 1973-ban megjelent tanulmánya még a jáki évekből származik, címe alapján ugyan elsősorban a névtani munkák közé sorolandó, de dialektológiai, szociolingvisztikai, anyanyelv-oktatási szempontból hasonlóképp érdekes: a magyar nyelvtan tanárának megfigyeléseit tartalmazza a nyugat-dunántúli tanulóifjúság nyelvhasználati sajátosságairól (GUTTMANN 1973), ennek a korosztálynak az anyanyelvhez való viszonya, nyelvi jellemzői a továbbiakban is foglalkoztatták, így kandidátusi értekezésének témája is ide kapcsolódik.

A nyelvjárások, elsősorban a nyugati, a vasi és muravidéki dialektus iránti érdeklődés, e régió nyelvének, nyelvhasználatának megismerésére és megismertetésére való törekvés Guttmann Miklós kutatásainak alapja, kiindulópontja. A tájszavak, a szókészlet elemeinek vizsgálata bevallottan különösen foglalkoztatja. Ennek egyik első eredménye a Kőbölküti Katalinnal készített Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza (GUTTMANN–KÖBÖLKÜTI 1987). A szombathelyi magyar nyelvészeti tanszék dialektológiai szimpozionjainak szervezésében, lebonyolításában, az előadásokat tartalmazó kötetek szerkesztésében, kiadásában minden alkalommal tevékenyen részt vett. Tagja volt a Vas megye földrajzi neveit összegyűjtő és közreadó munkacsoportnak (BALOGH–VÉGH szerk. 1982). A szülőfalu, Nárai nyelvjárási, nyelvhasználati sajátosságainak minél teljesebb összegyűjtése, elemzése egész kutatói munkásságában folyamatosan jelen van, sok tanulmánya született ilyen témában. A falu közössége nem feledkezett meg erről a hűségéről: a 70. születésnapot a Nárai nyelvével foglalkozó közleményeket tartalmazó kötet megjelentetésével köszöntötte (GUTTMANN 2014).

A nyolcvanas évek elején néhány esztendeig (1981 és 1984 között) a szomszédos Szlovéniában, a maribori egyetem pedagógiai karán oktatott. A dialektológiai és anya-

nyelv-oktatási témák mellett ekkortól jelenik meg munkásságában a kétnyelvűség, a kisebbségi nyelvhasználat, a nyelvpolitika, a határon túli magyarság körében folyó anyanyelvoktatás vizsgálata. Számos tanulmány, kötet, tankönyv és tankönyvfejezet született ezekből a tapasztalatokból.

Anyanyelv, dialektus, kétnyelvűség, oktatás címmel összefoglalva, 60. születésnapját köszöntendő GADÁNYI KÁROLY szerkesztésében jelentek meg fontosabb tanulmányait (GUTTMANN 2005).

Az eddig elmondottak során többször is utaltam már arra, hogy a tudományos munka mellett Miklós idejének, energiájának jelentős részét pedagógiai tevékenységre fordította. A tanszéken tartott születésnap-i köszöntéskor mondta el, hogy számítása szerint hozzávetőleg 3500 diákot tanított pályája során. Egykori hallgatói ma is nagy tisztelettel és szeretettel beszélnek róla, kiemelve, hogy nem csupán tudós tanárként, hanem következetes, szigorú, de rendkívül figyelmes, segítőkész emberként is példaképükké vált. Szinte valamennyi diákjáról tudta, hogy melyik településről került a főiskolára, órára menet vagy épp az előadások után a folyosón meg-megállítva őket érdeklődött előmenetelükről, életükről. Mindig nagyon sok szakdolgozója volt, akikkel szívesen, sokat foglalkozott, pártfogolta a tudományos munkára vállalkozókat, segítette pályájuk elindítását. Tanulmányi főigazgató-, majd rektorhelyettesként ezt az odafigyelést kiterjesztette a főiskola egész diákságára.

Munkásságát többször ismerték el kitüntetéssel: maribori tevékenységéért 1986-ban megkapta a Maribori Egyetem bronzplakettjét, dialektológiai munkásságáért a Csúry Bálint emlékérem és díj tulajdonosa lett 1990-ben, 2011-ben pedig a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjével tüntették ki.

Kedves Miklós! Bár két esztendeje nyugdíjba mentél, s a korábbi zsúfolt esztendőkhöz képest valószínűleg több időd van a természetben gyönyörködni, kőszegi birtokon tevékenykedni, ez remélhetőleg nem jelent igazi visszavonulást. Magad mondtad: a Gondviselésnek köszönhetően egész életedben 18–22 éves fiatalok vettek körül, közöttük éltél, ezért nem is tudtál megöregedni. Kívánom és kívánjuk, hogy ezt a fiatal szellemet őrizd meg továbbra is. A dialektológia, az anyanyelv oktatása itthon és a határon túl még számos kutatandó témát, problémát tartogat, a további, a társadalom nagy csoportjainak nyelvhasználatát elemző és a családban, az unokák nyelvét csiszoló munkához jó egészséget, erőt és kedvet kívánok mindannyiunk nevében.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.
- GUTTMANN MIKLÓS 1973. Ragadványnevek az általános iskola felső tagozatos tanulóinak köréből. *Magyar Nyelvőr* 97: 55–61.
- GUTTMANN MIKLÓS 2005. *Anyanyelv, dialektus, kétnyelvűség, oktatás*. A tanár és kutató 60. születésnapja tiszteletére válogatta és szerkesztette GADÁNYI KÁROLY. Bibliotheca Slavica Savariensis 9. Berzsényi Dániel Főiskola Szlav Filológiai Tanszékcsoportja, Szombathely.
- GUTTMANN MIKLÓS 2014. *Nárai nyelvi múltjából*. Nárai község Önkormányzata, Nárai.
- GUTTMANN MIKLÓS – KÖBÖLKÜTI KATALIN 1987. *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 182. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

B. FODOR KATALIN

Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kóser vagy tréfli?

Jiddis szócikkek az Etimológiai Szótárban*

4.3. Haver [1862]. Jiddis jövevényszó esetleg német közvetítéssel^a, vö. jiddis *ḥawer*, *chaw(w)er*^b 'barát, társ'; vö. még: német argó *chawer*, *chabber* 'barát, cinkostárs'. A jiddis szó forrása a héber *hāḇēr* 'barát, társ'. Megtalálható a finnben^c is, vö. *kaveri* 'haver'. Igei származéka a *haverkodik*^d [1940] (ESz. 293).

a) Ez a megfogalmazás erősen kifogásolható. Vagy jiddis jövevényszó a *haver*, vagy német. „Német közvetítéssel nyelvünkbe került jiddis jövevényszó” nem létezik. Ha német közvetítéssel került a magyarba, akkor már német jövevényszónak tekintendő. Tehát szabatosan: vagy „jiddis szó, német közvetítéssel” (azaz német jövevényszó), vagy „jiddis, esetleg német jövevényszó”. Figyelembe véve a népek és a nyelvek évezredekre kiterjedő bonyolult kapcsolatait, egyáltalán nem szégyen, ha a nyelvtudomány jelenlegi állapotában nem tudjuk eldönteni, hogy egy szó honnan került a magyarba. A gyakran azonos szóalakokkal élő sláv nyelvek is bőven kínálnak erre példákat.

b) Kétféle hangjelölés keveredik: a nemzetközi fonetikus ábécé [χ]-ja és a németes [ch]. Ez utóbbi, veláris *h*-t ejtjük Bach nevében is.

c) Miért csak itt szerepel más európai nyelvbe átkerült jiddis jövevényszó? A csehben és a németben is jócskán akad belőlük. A finn *kaveri* életrevalóságát bizonyítja számos vele alkotott összetétel: *jätkäkaveri* 'barát', *kundikaveri* 'ua.', *pojekaveri* 'ua.', *muijakaveri* 'barátnő'.

d) A szó további származékai: *haveri*, *haverság*, *haverség* (rég), *haverkodik*, *haverkedik* (rég) '1. barátkozik, 2. kegyeit keresi vkinek', *összehaverkodik vkivel*, *haveri alapon* 'önzetlenül, barátilag', *haverságba kerül vkivel* 'barátok lesznek', *haverságban van vkivel* 'barátkozik vkivel'.

Kiegészítés:

חבר (= כאווער) **khaver**, **chawer** 'barát, cimborá'

I. A szó a héb. חבר [ḥbr] 'kapcsolódik vmihez' töre vezethető vissza. Rokon nyelvi megfelelői: arámi חבְרָא [ḥabərā] '1. barát, társ, 2. tudós', חֶבְרָא [ḥabar] '〈démonizáló〉 mágus, pap', akk. *ibru(m)* 'társ, barát'. A bibliai és a középkori héb. חֶבֶר [ḥāḇēr] 'társ' a jidd. כאווער, חבר [khaver] 'barát', חברים, כאוויירים [khavayrim] közvetlen előzménye (nőnemben חֶבְרַטע, כאווערטע [khaverte] 'barátnő', (többes) חֶבְרַטעס, כאווערטעס [khavertes]). A כאווער [khaver] a keleti jiddisben többnyire 'elvtárs' értelmű, míg a nyugati *chaw(w)er* '1. útítárs, 2. barát, társ' jelentésben dívik. A כאווערן זיך [khavern zikh] ige jelentése 'barátkozik' ~ rotw. *sich verchawern* 'ua.', s Az ember tragédiája egyik részletének jiddis fordításában is olvasható:

* Lásd Magyar Nyelv 110. 2014: 498–510.

„Der grester ideal funem hunt iz oykh a hunt, / un er filt zikh geshetst az er *khavert zikh* mit dir” ’Az ebnek is eb legfőbb ideálja / S megtisztel, hogyha társaul fogad’ (2. szín).

A héber szó másik jelentése ’a vallási törvényeket szigorúan betartó személy (a farizeusoknál)’; később, a 3–4. században a rabbikat kezdték így titulálni. A 11. században a szót a közösségeket vezető bírók nevéhez illesztették mint megtisztelő címet, a 14. században pedig a Tórában bámulatos jártasságot tanúsító tudósok megjelölése lett, végül a 17. századtól a szó ’tisztletreméltó ember’ jelentésben egyszerű udvariassági formulává módosult. A hasonló meggyőződésűeket tömörítő szervezet a חב"ר [hävürā].

II. A jiddisből származó magyar *haver* szó jelentése régóta ’1. társaság (különösen tolvajbando) tagja, cinkos, 2. barát’. Egy irodalmi példa: „csóró zshivány első *haver* komája” (Határ Gy.: Hekus Dönci). További jelentései: ’a halákhában [talmudi törvényekben] járatos férfi, a rabbi társa (aki másokat is taníthat), kolléga’. Nőnemű alakja a magyarban nem él.

E bizalmas stílusrétegű szót Kosztolányi versbe öntötte: „Te kedves, / te tetves, / rongyos kicsi angyal, a gyöpre / heveredek. / Szorítanak a kapcsok, az izzó / hevederek. / Öleld meg a régi, a régi / *haveredet*” (Ligeti nőzés).

III. Az amerikai angolban a *khaver*, *khaverim* embertársaink általános megszólítása, ilyenkor fordítása ’úr’ (rövidítve ן), a baloldali nyelvhasználatban pedig ott is lehet ’elvtárs’.

Az or. *xasep* ’1. barát, 2. férfi, 3. szerető’ jelentése közelebb áll a ’1. szerető, 2. férfi’ fogalmához, akárcsak az osztrák nyelvterület *Haberer* szava és a finn *kaveri*. A *xasup* ’az a cinkostárs, akinek veszély esetén átcsempészik az ellopott holmit vagy pénzt’, igei alakja *xasupovamy* ’ellopott holmit vagy pénzt átad (veszély esetén)’; a *xaspyuhuk* ’munkatárs’, a *xasepa*, *xavupa*, *xepa* pedig ’1. bűnbando, 2. hasonszőrűek csoportja, 3. bűntanya’ (vö. m. *havrúse* ’tolvajbando’, ném. nyelvj. [Berlin] *Kabrusche* ’1. társaság, 2. tolvajbando’). Ebbe a jelentéskörbe tartozik a holl. *gabber* ’haver’, a cseh (*c*)*habr* ’résztvevő’, a le. *chawer* ’cinkos’ és *chawres*, *chawryśnik* ’elvtárs’ is.

Irodalom: AALTO 1949; AHWB. 363; AY. 32–33; BÁRCZI 1932: 90; BIHARI 1983: 181; BLAU-LÁNG 1941: 17; BCPЖ. 637; CEDH. 206.3–7.1; CSERESNYÉSI 2004b: 75; Diáks. 72; DJBA. 428–429; DT. 422; DWJH.² 64; ÉKsz.² 504; ÉrtSz. 3: 176; EWUng. 1: 538–539; FAZAKAS 1991: 121; GWB. 15, 35; HCL. 259; HMKsz. 307; ILDU. 4: 1392; EPC. 305–306; JL. 1: 1346, 5: 1257; JWB. 55; LIELI 1996: 35; MASz. 181, 351; MBSz. 117; MEYD. 183; MSz. 121; MTolvSz. 28; MTSz. 61–62; OMSz. 470; ÖWB.³⁹ 258; PJSz. 24; PEC. 579; ROSTEN: 1983: 79–80; 2006: 133; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 80; TÁBORI–SZÉKELY 1908: 109; TESz. 2: 75–76; Tolv. 21; TSz. 17; ULASZYN 1951: 49; WBJL. 73; WEHLE 1981³: 37–38; WEINREICH 2008 (1): A9, A47; WEXLER 2006b: 248–249; WR.² 71–72; YEHD.² 224; ZsBp. (1): 259, (2): 646.

4.4. Hirig [1888] ’verekedés’. Jiddis jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett^a, vö. jiddis *hariga*, *haríge* ’gyilkosság’; vö. még: német argó *harigo*, *harige* ’ugyanaz’. A jiddis szó a héberből származik. Az első szótag *i* hangja talán hasonulással^b magyarázható. Vulgáris^c használatú szó (ESz. 305).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Mind a jiddis, mind a német főnevek első szótagjában többnyire mély a magánhangzó: *Horeg*, *Horug*, *Horik* ’1. gyilkos, 2. meggyilkolt’, *Harigo* ’gyilkosság’; vö. rotw. *hargenen* ’megöl’ – de *Herich* ’gyilkos’, *Hereg* ’gyilkosság’. Az *a/o > i* hangváltozás (a egyes hangrend megszűntetésére) valószínűleg már a magyarban történhetett, mivel a németben

nincsen *Hirig* alak. Hasonló fonetikai környezetben nyelvjárásainkban is megfigyelhető *ó~i* váltakozás: *hórihorgas* ~ *hiriorgas*, *hórinka* ~ *hirinkó* 'hintá'.

c) A szó stilisztikai megítélése sokféle: egyesek bizalmasnak (ISzKSz.², MSz.), mások inkább argó jellegűnek (ÉKSz., ÉKSz.², MSzkt.) érzik. Azonban egyik sem azonos a vulgárral, a durvával.

Kiegészítés:

הריגה (= האריגע) **harige** 'gyilkosság'

I. A bibliai héb. הריג [hārag] 'megöl, lemészárol', הריג [hereg] 'gyilkosság' (~ óarámi הריג [hārag] 'ölt', ugar. *hrg* 'megöl') a jiddisben rokon jelentésben él tovább: kel. jidd. הריגה [harige] 'gyilkosság, mészárlás', הורג [hoyreg] 'meggyilkolt személy', הרגען [hargen], הרגענען [hargenen], דערהארגענען [derhargenen] 'megöl', nyug. jidd. *harugēi* 'a meggyilkoltak', *hargenen* 'megöl, lemészárol'. A walesi bárdok jiddis fordításában: „*Geharget* tausend vün ünsre Leit” 'Levágva népünk ezrei'. Itt a szláv hatásról árulkodó *der-* prefixum nemcsak aspektusképző szerepet lát el, hanem az egyre inkább 'elagyabugyál' jelentésben élő igének adja vissza eredeti, 'megöl' értelmét, később gyakran אויף טויט [oyf toyt] 'halálra' határozóval erősítve ('halálra ver') és egyértelműsítve.

II. Mire a *hirig* szó nyelvünkbe került, jelentése megszelídült – az emberi élet kioltása helyett napjainkban egyszerűen ütlegetést, csetepatét jelent. Életerejét bizonyítja számtalan jelentése és származéka: *hirig* '1. verekedés, harc; tömegverekeedés, 2. verés, 3. késelés, szúrás, vágás általi megjelölés, 4. szidás', *hiriget ad vkinek* 'megver vkit', *hiriget kap* 'verést kap', *hirigel* '1. ver, 2. verekedik, 3. jelez', *elhirigel*, *elhirigöl* 'elver, megver, összever', *elhirigeltet* 'megveret', *hirigelés* 'verés', *hargenol* '1. közöszl, 2. üt, ver, megver, 3. verekedik', jassznyelvi *hargenen* 'fojt, megfojt'. Az Ormánságban a *Hirig* 'Hajrá!' jelentésben indulatszóként is használatos. A *hirigel* régebbi, 'veszekedik' jelentését napjaink lexikográfiai munkái már nem közlik. A verekedésre felszólító *Hirig a lila!* csatakiáltást már a 19. századi diáknyelv ismeri.

Irodalmi példák: „Lassanként kialakul a vélemény, hogy a boltos svindler, szólni kéne a zöldsapkács fiúnak, kivel tegnap ismerkedtek meg, mert az apja a rendőrségnél van és könnyen elintézheti a dolgot. Vagy a Zolinak, hogy a bátyjával és a bátyja barátaival *hirigeltesse el* a boltost” (Molnár Á.: A csokoládé-angyal), „Néha olyan *hirigek* vannak, hogy a kórházban ragsztyják össze a palikat” (Vidor M.: Szököár).

Idetartozik az igéből szóelvonással létrejött *hargen* 'balta, fejsze' főnév is.

III. A cseh tolv. *hargen* jelentése 'bosszankodik'; vö. m. nyj. *öli magát* 'ua.', ném. *sich totärgern* 'halálra bosszankodja magát'.

Irodalom: BARTA 1912: 233; BLAU-LÁNG 1941: 27; CEDH. 167.3; CSEFKÓ 1899: 477; DUL.² 1: 346; DWJH.² 92; ÉKSz.² 523; EWUng. 1: 562; Fattyúny. 58; FAZAKAS 1991: 120, 122; GWB. 34, 36, 37; HANGB. 99; HCL. 231; ISzKSz.² 263; EPC. 242; JWB. 86; KISS 1958: 117; MASz. 186; MBSz. 117, 120, 190; MEYD. 632, 652; MMA. 20; MSz. 77, 124; MTolvSz. 28; MTSz. 12, 75; NÁDASDY 2000: 57; OrmSz. 234; PJSz. 24–25; PEC. 595; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 69; TESz. 2: 117, 314, 3: 198, 545, 1122; Tolv. 32–33; TSz. 31–32; ÚMTSz. 2: 959, 1000, 4: 233; VČAS. 1442; WBJL. 96–97; WEINREICH 2008 (1): A172, (2): A588; WR.² 131–132; YEHD.² 197–198; ZsBp. (2): 646.

4.5. Jampec [1928] 'feltűnősködő, léha fiatalember'. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *jampoc, jampec* (többes szám) 'bolond, kretén'. A jiddis szó a nyomatékositó szerepű jiddis *jam* 'tenger'^a főnév, illetve a *poz, pez* (többes szám) 'hímvestző; ostoba ember' összetétele. A 'nagyon buta' > 'divatfi, divatbolond' jelentésfejlődés már a magyarban történt. Kiveszőben lévő szó^b (ESz. 351).

a) Pontosabban, kevésbé eufemisztikusan: a *poc, pec* 'faszi', s a *jampec* 'nagy fasz, bal-fasz'.

b) Ezt támasztja alá az is, hogy a régebbi, 'bubi a francia kártyában' jelentését legfrissebb szótáraink már nem közlik.

Kiegészítés:

יָם (= יָם) **yam** 'tenger' + פֹּת **pots** 'farok'

I. A יָם rokon nyelvi megfelelője: ugar. *ym* 'tenger'. A 'tenger' szó más nyelvben is előfordulhat erősítő értelemben: mong. *ᠳᠠᠠᠨᠠᠢ* 'tenger', *завлонгийн ᠳᠠᠠᠨᠠᠢ* 'tengernyi szenvedés'.

A *jampec* főnév 'férfi nemi szerv' jelentésű második tagja (jidd. פֹּת [pots]) az angol szókinsz szerves része. A *putz, puts* [pʌts, pʊts] a (lat. *prae-* + *pūtium* > lat. *praepūtium* > ófr. *prepuce* >) *prepuce* 'fityma' orvosi műszó prefixum nélküli alakjának, a tisztázatlan etimológiájú *puce*-nak rokona, s az amerikai beszélők számára az ugyancsak trágárnak számító angolszász megfelelők eufemisztikus változata. Vö. a jiddisből átvett hasonló jelentésű vulgarizmusokkal: ang. *shlong* (שְׁלֹנֵג), *shvontz* (שְׁוֹנְצֵ), *shmuck* [ʃmʌk] (שְׁמֹק) (~ ném. *Schmuck* 'dísz, ékszer'), m. *smokk* 'faszi, férfi', or. *шмок* 'ua.'

A jidd. שְׁמֹק [shmok] a gyermeknyelvi שְׁמֵקֵל [shmekele] 'füttyi' szóelvonással képzett származéka, és a jiddisben a durva szavak közé tartozik. Kányádi gyűjteményében is olvasható: „vus vil er fin mir der alter nar der alter shvants” 'Mit akar tőlem a vén bolond, a vén farok' (Egy példát, egy példát mondok, emberek). Szalonképes, akrosztichonos változata három férfinévből áll: שְׁמוּעֵל-מֹרְדֵכֶה-קַלְמֵן [shmuel-mordkhe-kalmen] 'Sámuel-Mordekáj-Kálmán'. Érdekes, hogy a középfelnémet számos szépítő kifejezése (pl. *der eilfte düme* 'a tizenegyedik ujj') közül a jiddis egyet sem vett át, a leggyakoribb eufemizmus a דער קליינער [der kleyner] 'a kicsi'; vö. or. *малыш* 'ua.'

A פֹּת [pots] rokona a gör. *πέος* és a lat. *pēnis* 'farok', továbbá a hett. **peš(a)n-* 'ember, férfi' (< ieu. **pes-os-*). Az amerikai angolban a kicsinyítő képzős *petsl* 'füttyülő' a *petslhead* 'faszfej' (durvábban *putshead* ['pʌts, hɛd, 'pʊts, hɛd]) és *petslbrain* 'ua.' összetételben él.

A férfi dísz a nemi szerve, s ez a felfogás más nyelvek szókinszében is tükröződik: ang. szleng (*family/crown*) *jewels* 'férfi nemi szerv' [tkp. '(családi / korona)ékszerek'], ném. *Familienschumckstück* 'pénisz' [tkp. 'családi ékszer'] (1935-től, katonai szleng). Egy példa irodalmunkból: „Míg átkozódtunk, átkoztuk a kéjt s letéptük volna *férfidíszjeink*” (Füst M.: Levél Oidipusz haláláról).

Számos izraeli zsidó úgy véli, a viccek jiddisül kacagtatóbbak. Emellett sok disznó vicc, amelyet szégyellnek saját nyelvükön, héberül továbbadni, jiddisül hangzik el.

II. A nyelvek gyakran vesznek át nemi szerveket jelentő, nem is mindig szükségszerűen trágár szavakat szomszédaiktól; eleinte az idegen szóalak kevésbé hangzik sértőnek, de idővel eldurvulhat. Erre a sorsra jutott az angolban a latinból kölcsönzött *vagina* 'hüvely', amely manapság egyre szalonképtelenebbé válik. Magyar nyelvjárásokban Erdélyen kívül is elterjedt a románból kölcsönzött (*puľă* 'hímvestző' >) *puca, pucu* és alakváltozatai, amelyek végső

soron a már említett *pūtium* kiterjedtebb családjának tagjai. Gyakran hallható a *van vér a pucájában* '1. bátor, vakmerő, 2. életrevaló, erőteljes' frazémában. A *puc(k)a*, *puckó* további jelentései: '1. kisleány hímvesszője, 2. kisleány külső nemi szerve'. A szemantika finomságai közé tartozik, hogy a *puca*, *pucu(ka)* a magyar szóképzési rendszer vonzására 'nudli' jelentésben ételneveinkbe is belekerült: *cigánypuca*, *kacsapucu*, *pucuka*, *pucutésztá*, *récepuca* 'burgonyametélt'. A hasonló képzésre vö. *angyalbögyörő*, *angyalfaszika*, *angyalpöcse*, *monyor* (~ *mogyoró*) 'ua.'

III. A jampeckedő fiatal ruházata: feszes nadrág, hegyes orrú cipő, hosszú oldalszakáll – mindez az Edward-kori Angliában divott. „És eszembe jut rólad a divatjamúlt régi szó: a gigerli, meg a dandy és keresem helyettük a megfelelő modernet, míg végre megtalálom: *jampec*. És most eltűnök rajta, hogy mi is a különbség közt és azok között? A gigerli és a *jampec* között? Semmi?... Vagy nagyon sok? Külsőleg kevés” (Csathó K.: Divat? – Nem divat!). Szerb Antal egyik 1938-as esszéjében is feltűnik a *jampec*: „Ha idegen olvassa el ezeket a sorokat, nyilván azt gondolja, felületes és snobisztikus [sic!] széplélek vagyok, beugrottam mindig minden irodalmi divatnak, irodalmi *jampec* vagyok, aki belébetegszik, ha tavalyi regénnyel kell kimennie az utcára” (Könyvek és ifjúság elégiája).

A *jampec* szó további származékai: *jampresszó* 'divatos, léhűtők által látogatott presszó', *jampi* '1. piperkőc férfi, 2. (börtönszleng) szabadulás előtt álló fogvatartott, 3. (diáknyelv) 'frankó', *jampis*, *jampeces*, *jampecos* 'jampecra jellemző': „És mégis való igaz, hogy Hawaii-ban nyaralnak, Floridában nyaralnak, arany karláncokkal meg *jampeces* telefonokkal rohángálnak jobbra-balra...” (Sepsey T. ON. 1995. május 17.). A diáknyelvben a *jampec* 'elégtelen'.

IV. Megtalálható ez a jiddis szó az orosz szlengben is. A szótárakban a *nomc*, *no(m)u* egyebek között '1. seggfej, 2. kezdő tolvaj, 3. hímvessző, 4. férfi, pali'. A kifejezés félig tükörfordított változata (*морской ной* 'tengeri faszi') él az odesszai zsargonban is. Bolondos megszólításban: „Ах ты, грязный ной!” 'Faszikám, te kis piszok!'. A szó bekerült az irodalmi nyelvbe is: „Может, это ви зарэзали бедного нойа, почём мне знать?” 'Lehet, hogy maga nyiffantotta ki szegény *faszit*, honnét tuggyam?’ (B. Akunyin: Halál szeretője).

A *noy* származéka a tolvajnyelvi *нацан* (< *ноу* + *-ан*) '1. srác, 2. kezdő tolvaj, 3. elítélt, 4. vmely közösség vezetője', amely eleinte 12–13 év körüli fiúcskát jelentett. A szóra az első adatot Solohovnál találjuk: „Пацан, неси сюда!” 'Hé, kisleány, hozd csak ide...' (1928, Csendes Don. Makai Imre fordítása). A szó népszerűségét, elterjedtségét mutatja kiterjedt szócsaládja: *пацанчик*, *пацанёнок* 'kissrác', *пацанка* (gyakran pej) '1. kiscsaj, 2. tolvaj', *пацанва*, *пацаньё* (pej) 'gyerekek (fiúk, lányok vegyesen)', *пацанский* '1. fiatalos, 2. divatos', *по-пацански* '1. fiatalosan, 2. divatosan'.

Irodalom: AY. 79; BAKOS 1982: 97, 307–308; BDE. 833; BIHARI 1966; 1983; БСРЖ. 333, 424, 468; CEDH. 259.3; CSERESNYÉSI 2004b: 69; DAS. 734; DELG.² 850–851; Diáks. 77; DSY. 121–122; DUL.² 2: 965–966; EDG. 2: 1173; ÉKsz.² 589; ÉrtSz. 3: 597–598; EWUng. 1: 637; Fattyúny. 38; FAZAKAS 1991: 124; Дьячок 2012; HCL. 350–351; HORVÁTH M. 1978: 200; IE. 716; ILDU. 2: 781; JELISZTRATOV 1998: 95; EPC. 302; JiddWB.² 172, 181; LANDMANN 1992⁴: 174; MÁRTON 1969: 94; MASz. 139, 202; MBSz. 123; MEYD. 207; MHWB.³⁷ 33; MMA. 21; MMSz. 133; MSz. 135, 272, 312; ODMS. 46, 67; OMSz. 306, 343, 511; PEC. 604; ROSTEN 1983: 305–306; 2006²: 469–470; RSz. 118; TESz. 2: 258–259, 300, 713; TCHJ. 661; ÚMTSz. 1: 693, 222–223, 3: 14, 1300, 4: 609–612; WEINREICH 2008 (2): 646–647; WEX 2006: 251–252; YEHD.² 254; ZsBp. (2): 646.

4.6. Jatt [1958] 'kézfogás; borraivaló'.^a Jiddis (német)^b jövevényszó, vö. jiddis (német) *jad* 'kéz', ez a héber *yād* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. Vö. még: német argó *Jad*, *Jat* 'ugyanaz'. A 'borraivaló' jelentés, amely a mai magyarban a leggyakoribb, érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött. A bizalmas nyelvhasználatban él. Származéka a *jattol* 'kezet ad; fizet' [1960]. Argónyelvi szavak^c (ESz. 353).

a) A szó 'kézfogás' jelentése szótárainkból hiányzik, és kimaradt 'csúszópénz' értelme is, bár az legalább olyan gyakori, mint a 'borraivaló'. A kettő közti különbség: a borraivalót az elvégzett szolgálatért (esetleg mások szeme láttára) nyomjuk embertársaink kezébe, míg a csúszópénzt jogtalan előnyök reményében, az elvégzendő feladat előtt, titokban adjuk át.

b) A zárójel valószínűleg arra utal, hogy a szó felfogható német jövevényszónak is. De akkor miben különbözik a más szócikkekben „esetleg német közvetítéssel” kitéttel jelölt, többi jövevénytől? A fonetikai hasonlóság miatt máskor sem dönthető el egyértelműen, hogy a jiddis és a német közül melyik a közvetlen átható. Többnyire mindkettővel számolnunk kell, hiszen a német anyanyelvű polgárság mellett a Budapestre betelepült zsidóság (a jiddis mellett) németül is beszélt. Sőt: attól még, hogy valamely német kifejezést zsidók használtak, az még nem minősül jiddisnek, vö. (*wie geht's?* 'hogyan van?' [tkp. 'hogyan megy (az üzlet)?'] >) *vigéc* '〈döntően zsidó〉 házaló kereskedő'. A két- vagy többnyelvűség az Osztrák–Magyar Monarchia zsidó köreiben magától értetődő volt. „Az Ausztria valamely szláv vidékén született zsidónak tulajdonképpen egyszerre kellett a német, a cseh és a héber nyelvet mint »ősei« nyelvét tisztelni” – írja joggal Fritz Mauthner. Nyolcvan éve BÁRCZI így vélekedett: „Budapest polgári társadalmának jelentékeny része még ma is tud németül, noha azt már nem mint anyanyelvét beszéli”.

Ezt a soknyelvűséget örökíti meg egy szakállas vicc: A vajúdo zsidó nő először franciául nyög fel: – Mon dieu! – Utána oroszul: – Боже мой! – De az orvos csak akkor lép oda hozzá, amikor a szülési fájdalmak hatására a *גאט אין הימל* [got in himl] 'Isten az égben!' kiáltás szakad fel az ajkáról. (Itt csupán egy apróság teszi a mondatot jiddissé: a névelő hiánya – németül *im* volna). Fohászkodhatna még héberül vagy szláv és germán elemeket ötvöző kifejezésekkel is: *רבונו של עולם* [rabenu-szl-oylöm] 'mindenható Isten', *טאטעניו זיניקער* [tatenyu zisinker] 'édes Atyácska', *גאטעניו* [gotenyu] 'Istenke'. Természetesen, mindegyik kifejezésnek megvan a saját hangulata, stilsztikája. Magyar megfelelőjük: *Te jó ég!*, *Mindenható Isten!*, *Édes Istenem!*, *Istenkém!*. Isten nevének leírását gyakran kerülük, a *גאט* [got]-ot rövidítik vagy (a pontozatlan héber szöveg mintájára) elhagyják a magánhangzóját: *ג, גט*.

c) Az ISzKSz.² és az ÉKSz.² (*biz*) stilsztikai címkével látja el.

Kiegészítés:

יד (= יאד) *yad*, *jad* 'kéz'

I. A bibliai héb. יד [yād] gazdag jelentéskörrel rendelkezett: '1. kéz, 2. fogantyú, kar, 3. hatalom, 4. ütés, 5. oldal, 6. hely, 7. rész, 8. emlékmű'; vö. יָד וָשֵׁם [yād wāšēm] 'Kéz és név (emlékhely)' – „fenntartom nevük emlékét házámban” (Ézs 56,5). Rokon nyelvi megfelelői: bibl. arámi יַד [yādā] '1. kéz, mancs, 2. birtok', ugar. *yā* '1. kéz, 2. hatalom, 3. rész, 4. pénisz, 5. emlékmű, mauzóleum, 6. együtt vkvel, vmivel'.

II. A szót több mint egy évszázada jegyzi szótáraink. SZIRMAY munkájához írt előszavában BALASSA a *meló*-val és a *sóher*-ral együtt a tolvajnyelv kevésbé ismert héber szavai közé sorolja. Elvértve lágy mássalhangzóval is előfordult: *jatty*.

Részlet az ifjúsági szlengről készült tanulmányból: „A *jatt* kezet jelent, de ha megkérdezik valakitől, hogy mennyi a fizetése, s azt feleli, háromezer és a *jatt* – akkor a borraivalóra, a csúsztató pénzre céloz” (Kolozsvári G. E.).

A szó napjainkban éli virágkorát: „Már csak a magyar nyelvi lelemény is bizonyítja, hogy hogyan tudott együtt élni a magyar társadalom a korrupcióval, hiszen kevés olyan jelenségünk van, amelyre annyi szinonim szót talált ki a magyar nép, úgymint: sáp, harács, *jatt*, kenőpénz, csúszópénz” (Dávid I. ON. 1999. június 14.). A MSz. a *jatt* három jelentését közli: '1. borraivaló, 2. csúszópénz, 3. kéz'. BÁRCZI saját gyűjtésében előfordul a *jatyó* 'kéz' szóalak is. A *jattos* a börtönszlengben '1. kéz, 2. izmos, erős ember'. Katonanyelvi jelentése 'illetmény, zsold'. Kifejezésekben: *Jatt a jattba!* 'Add a kezed! (felszólítás kézfogásra)', *jattot ad* '1. borraivalót ad, 2. megveszteget (pénzzel)', *jattol* 'pénzt ad át, kifizet', *lejattol vkiért* 'pénzt fizet vkinek': „[B]ehívatott a főnök, kaja-pia, *jattoltunk*, megjárta a bazárit, plusz erre jön a nyereségrészesedés meg a prémcsi, és kapunk lakbér-hozzájárulást is, képzeld el [...]” (Kornis M.: Ki vagy te).

Az ISzSz. a *jatt*-nak 'kar' jelentést is tulajdonít, de ezt az adatot más szótárak nem erősítik meg.

III. A holland szlengben is használatos a *jat* 'ujj', *jatten* '1. ujjak, 2. kéz': *Blijf met je jatten van mijn eten af!* 'Tartsd távol a mancsod az étellemtől!'; a *jatten* igei jelentése 'lop'.

Irodalom: BAKOS 1978; BALASSA 1924b: 14; BÁRCZI 1931: 228, 289, 1932: 90; CEDH. 254.3; CSÁKY 1998: 253; DJBA. 523–524; DUL.² 2: 952–954; ÉKsz.² 146, 205, 594; EWUng. 1: 641; FAZAKAS 1991: 124–125; GWB. 38; HCL. 329–332; HMKsz. 445; ISzSz. 506; EPC. 302; KATZ 2008: 1–2; KOLOZSVÁRI G. 1978: 150; MASz. 202, 204; MBSz. 124; MKSz.² 171; MMA. 21; MSz. 137; MTolvSz. 30; MTSz. 77; PJSz. 26; RSz. 118; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 104; Tolv. 34; TSz. 33; WEINREICH 2008 (1): A174; WBjL. 98; WR.² 142–143; YEHD.² 251; ZsBp. (2): 646.

4.7. Jiddis [1905] 'a közép-európai zsidóság egy részétől^a beszélt (nyelv)^b'. Jiddis jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett^c, vö. jiddis *jidisch* 'zsidó; a jiddis nyelv', *jiddisch* 'ugyanaz'; vö. még német *jiddisch* 'zsidónémet'. A jiddis szó a középfelnémet *jüdisch* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza.^d A késői átvétel azzal magyarázható, hogy egészen a 20. század elejéig a *zsidónémet*^e szó [1918] volt használatos a *jiddis* helyett (ESz. 356).

a) A „közép-európai zsidóság egy részétől beszélt nyelv”. Egyszerűbben, szabatosabban: „a közép-európai zsidóság egy részének nyelve”. De miért csak a közép-európaiaké? Hiszen az Európából kivándoroltak utódai szétrajzottak a szélrózsa minden irányába, esetleg jiddisül is beszélnek, ám aligha minősíthetők közép-európaiaknak. Az ukrainai vagy orosz zsidóság pedig inkább kelet-európainak nevezhető. Az ISzSz. jóval pontosabb meghatározása: „1. az askenázi zsidók germán, felnémet eredetű nyelve, 2. a jiddis nyelvet beszélő személy v. csoport, 3. a jiddis nyelvvel v. e nyelvet beszélőkkel kapcsolatos”.

b) Ez esetben viszont más szemszögből is túlságosan szűk a meghatározás. A *jiddis* nem csupán a nyelvre utalhat, hanem az irodalomra, sőt, gyakran a zsidóság egész kultúrájára is – ilyenkor a *zsidó* melléknév szinonimája: *jiddis akcentus*, *jiddis folyóirat*, *jiddis költő*, *jiddis népdal*, *jiddis színház*. „Kitűnő csevegő volt, anekdotái még ebben a kényes társaságban is újszerűek voltak, s dallamos orrhangján éppen olyan jól tudott elmondani egy angol, mint egy *jiddis* viccet” (Nagypál I.: A pertu); „A statisztika szerint a *jiddisek* (héberrek) aránya a nép-

összeírások alkalmával: 1900-ban 9; 1941-ben 6,4 százalék; 1977-ben és 1992-ben már egyetlen zsidó vallású vagy nemzetiségű személyt sem jegyeztek fel községünkben”.

A német *jiddisch* és az angol *Yiddish* szón ’zsidó’ értelemben ugyancsak szokványos: „Im Herzen bin ich immer *jiddisch* geblieben” ’Szívemben mindig megmaradtam zsidónak’, délang. *Yiddisher people* ’zsidók’. A *Yiddish* további származékai: *Yiddishism* ’1. jiddises kifejezés, jiddisizmus, 2. zsidó jellegzetesség’, *Yiddishist* ’a zsidó kultúra támogatója’. Összetett fogalom a *Yiddishkeit*: ’1. zsidóság, 2. judaizmus, 3. zsidó életmód, 4. jiddis szó vagy kifejezés’; vö. m. rétegnyelvi *jiddiskajt* ’zsidó szokások ismerete’, melyet régebben ’zsidó közösség’ jelentésben is használtak.

c) Lásd a 4.3. a) pontot.

d) Eleinte a ném. *jüdisch* és *jidisch* jelentése megegyezett (a *jidisch* ’zsidó’ jelentésben a 15. században tűnik fel), éppen ezért nem mindig világos, melyik értelemben használatos. Ausztriában a 18. század végére a *jüdische Sprache* ’zsidó nyelv’ kifejezés lett általánossá. A 19. században a kelet-európai zsidó emigránsok Angliában a *jiddisch* szóalakot terjesztették el, így került az angol nyelvű szövegbe (legelőször Sir Walter Besant „Gibeon gyermekei” című, 1886-ban megjelent könyvében fordult elő): ott pedig alkalmazták rá az angol helyesírás szabályait. A *Yiddish* megjelölés kezdetben kizárólag a kelet-európai zsidók nyelvét jelentette, később azonban kiszélesedett a területi-időbeni hatóköre, s gyakorlatilag az összes beszélt-írott zsidó nyelvváltozatot, mely a zsidók német nyelvterületre költözése után keletkezett, így kezdték nevezni. Ezt vette át a német; ’jiddisül beszélők’ jelentésű az ausztriai ném. *die Jidden*. Az ang. *Yid* (nőnemű párja a *Yidene*) sokak szerint lekicsinylő értelmű, akárcsak az ugyane töre visszamenő or. *Ἰουδα* (< ol. *giudeo*). Amerikában főleg a kelet-európai zsidókat nevezik így. Az amerikai zsidó angolban a *yidene* jelentése ’a nejem’: „*The yidene won’t let me go bowling tonight*” ’Ma este az asszony nem enged tekézni menni’.

Az angol írásmód hatott a spanyolra is, ott is létezik – további lehetőségek mellett – a *yiddish* forma; legújabb spanyol–magyar szótárunkban is ez áll. Mind a jiddis, mind a spanyol nyelv kiejtését figyelembe véve a spanyolban a legmegfelelőbb a *yídish* vagy *ídish* alak. A cseh az *idiš* formát használja.

e) Régen a jiddist a rabbinikus irodalomban leginkább לװן־אַשְׁנָז [lošn-ašḥənaz] ’askenázi nyelv’-nek hívták (az első adat 1290 körüli), ezt a megjelölést olvassuk a híres tudósnál, Rasinál (1040–1105) is. A ’jiddis’ jelentésű טײַטש [taytsh] (~ ném. *Taitsch*, *Tatsch*) szó latin megfelelője 786-ban bukkant fel egy I. Adorján pápának benyújtott beadványban, amelyben azt kérték, hogy „a szinódus egyes határozatait mind latinul, mind jiddisül (*theodisce*) olvassák fel, hogy mindenki megérthesse”. A szó időközben elveszítette nyelvnevi tartalmát, ma már csak ’1. fordítás, 2. jelentés’ értelemben használják; פֿאַרטײַטשן [fartaytshn] annyit tesz: ’jiddisre fordít (főleg héberből)’.

A *Judendeutsch*-on (*Jüdisch-Deutsch*, ייִדיש־טײַטש [yidish-taytsh]), a *zsidónémet*-en kívül (17. sz.) a jiddis másik közkeletű megjelölése a 18. század végétől (nem a beszélői körében) hosszú ideig a ’(zsidó) zsargon’ összetétel volt, mely több európai nyelvben is elterjedt: ang. *Jewish jargon*, cseh (*židovský*) *žargon*, le. *žargon* (*żydowski*), or. (*espeücker*) *жаргон*, m. *jiddis* (!) *zsargon*: „Ekkor az öreg megfogta a tiszt karját, könyörögve, azzal a szánalomra méltó kiejtéssel, ahogy egy lengyel zsidó erőlködik a *jiddis zsargont* németté változtatni” (Kardos G. Gy.: Avraham Bogatir hét napja). A jidd. זשאַרגאָן [zhargon]-nal együtt mindegyik gyakran ölthet pejoratív jelentést. Ignotus „Zsargon” című szenvedélyes tanulmányában egy-

szer papírra veti a *Yiddish* szót is – még idézőjellel utalva újdonságára. Patainak Perecről az a véleménye, hogy „a legnagyobb héber és *zsargon* prózaíró”. Egy irodalmi példa: „Schildkraut otthagya az orfeumot és Európát, és kiment Amerikába, és a New York-i jiddisch-színházban *zsargon*-színész lett, majd átvette ugyane színház igazgatását” (Bárdos A.: Schildkraut). A népi dramatikus játékok komikus zsánerfigurájaként a csavaros észjárású, német-jiddis keveréknyelven beszélő zsidót láthattuk, aki a zsidóságot képviselő típusként állandósult a magyar népszínművekben, vígjátékokban és drámákban.

Kiegészítés:

יִידיש **yidish, jidisch** 'jiddis'

I. A másik összetétel a jiddisre מאמע-לשון [mame-loshn] 'anyanyelv', pontosabban 'mamanyelv' – ez sokkal bensőségesebb kapcsolatot sejtet nép és nyelve között, mint a latin mintára alkotott egyszerű ném. *Muttersprache*; az otthon nyelve, amelyet a gyermek az anyatejjel szív magába. Ezzel szemben a szent nép és a szent könyvek nyelve, a héber – apanyelv, לשון-קודש [loshn-koydesh] 'szent nyelv', amelyet csak a fiúk értettek, mivel a lányok nem járhattak iskolába. A jiddis nem rendelkezett szakrális funkcióval, hanem csak magyarázó eszköze lett mindannak, amit héber nyelven fogalmaztak és őriztek meg; írásbelisége általában a magánlevelezésre korlátozódott. Ha azonban a kevésbé művelt férfiak vagy a nők alkották az olvasóközönséget, akkor vallási művekben is indokoltnak vélték alkalmazását.

II. A jiddis nyelv önállóságát ma már egyre kevesebben kérdőjelezik meg, mindazonáltal a szakirodalomban fel-felbukkannak félrevezető, meggondolatlan kijelentések, melyek romlott, vulgáris, deviáns, elkorcsosult, elzsargonosodott, törvénytelen, mesterséges vagy kevert nyelvnék, továbbá szlengnek, fattyúnak, korlátolt kifejezőképességűnek bélyegzik – hja, nincs nyelvtana! Ugyanezt állítják a tolvaj- vagy jassznyelvről is. E műszavakkal könnyelműen dobálózóknak hadd ajánljuk figyelmébe M. Weinreich klasszikus mondását: אַ לשון איז אַ פלאַט דיאַלעקט מיט אַן אַרמיי און אַ פלאַט [a loshn iz a dialekt mit an armey un a flot] 'A nyelv hadsereggel és flottával rendelkező nyelvjárás'.

III. A kicsinyítő képzővel ellátott tő, a *jidele* 'zsidócska' pejoratív csengésű.

Irodalom: ALTHAUS 1972: 1345; AY. 103–104; BDE. 1254; BEST 1973: 13–14; DÖMÖTÖR 1990: 306–309, 325; DSUE.⁸ 1362; DSY. 181; DWJH.² 98; ÉKsz.² 600; ÉrtSz. 3: 652; ОСРЯ.² 2: 53; EWD.² 219–220; EWUng. 1: 645; FISHMAN 2003; GOLD 1980, 1981a: 34; HOWE 2000: 16–20; HUTTERER 1990: 347–361; IGNOTUS 1908; ISzSz. 507; EPC. 304; JL. 3: 269, 5: 1262; JWB. 97; L.² 284; MAJOR 2002; MEYD. 206; OED.² 20: 742–743; ÖWB.³⁹ 306; PATAI 1912 (2): 72; PJSz. 7; REJZEK 2001: 350; PEC. 142, 180; ROSTEN 1983: 446–451; 2006²: 255–269; SIMON 1993²: 27–32, 53; SMKsz. 849; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 136; TESz. 2: 275; TSz. 34; TURNIANSKY 2003; WEINREICH 1975: 215, 2008: (1) 315–327, A258–259, A302–304; WEX 2006: 64–67; WEXLER 2006d; WR.² 206; YEHD.² 254, 282; ZsBp. (1): 261; ZsHL. 88; ZsL. 406, 416.

(Folytatjuk.)

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

LEVÉLSZEKRÉNY

Büky László írja. A *Folyóóra* és a *foliot* (MNy. 2015: 449–451) című szómagyarázatomban a SzT. *óra* szócikkből származó „1791: Kukukkalo falra valo Ora” helyett sajnálatos módon „Kukkalo falra valo Ora” jelent meg.

Bene Annamária¹ írja. A Magyar Nyelv 2014/3. számának Szemle rovatában KOCSIS ZSUZSANNA bemutatta A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban című sorozat három kötetét, amelyek a Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Fejlődés Minisztériuma által támogatott A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban, a korszerű európai régiómodellben nevű tudományos projektum keretében folytatott kutatások eredményeit összegzik. Örömmel vettük tudomásul a cikk megjelenését, hiszen nagy megtiszteltetés ez a számunkra! Ugyanakkor projektumvezetőként fontosnak tartom kiigazítani az ismertető végén olvasható pontatlanságot. Tudniillik az Újvidéki Egyetemen nincs Magyar Tannyelvű Kara, a tanítóképző pedig nem kirendeltség: az Újvidéki Egyetem keretében Szabadkán működő egyetemi karok egyike a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, amely magyar tannyelvű állami felsőoktatási intézmény.

¹ Egyetemi rendkívüli tanár, projektumvezető, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

161. **Kádár Edit:** A kopula és a nominális mondatok a magyarban. 2011.
162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnnségi igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.
165. **Sólyom Réka:** A mai magyar neologizmusok szemantikája. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 228/1. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet**. 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva**. 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. Emlékezés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 2012. 1500 Ft.
238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő**. 2012. 1500 Ft.
242. **Heltai János Imre:** Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Wespriemi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 3000 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 3500 Ft; Gömöry-kódex. 1516. 2001. 3500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2010. Kötetenként 5000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–10. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft
Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

Régi magyar családnévek névvégmutató szótára XIV–XVII. század. Szerk. Farkas Tamás. Bp., 2009. 1200 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, Jугra Állami Egyetem, Hanti-Manszijszk, bajoat@gmail.com – DR. BENE ANNAMÁRIA, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 24000 Szabadka, Strossmayer utca 11., Szerbia, bene@uns.ac.rs – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – DR. CSEPREGI MÁRTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/i, csepregi.marta@btk.elte.hu – DR. DOMONKOSI ÁGNES, Eszterházy Károly Főiskola, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., dagnes@ekt.f.hu – DR. DÖMÖTÖR ADRIENNE, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., domad13@gmail.com – DR. FODOR KATALIN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, fokato@freemail.hu – DR. GUGÁN KATALIN, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., gugan.katalin@nytud.mta.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – KICSIS SÁNDOR ANDRÁS, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicis@freemail.hu – CS. NAGY LAJOS, Comenius Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, 818 01 Bratislava, Gondova 2, icsnag@gmail.com – DR. PÉNTÉK JÁNOS, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár, Facultatea de Litere, RO-400202 Cluj-Napoca, str. Horea nr. 31., pentekj@gmail.com – DR. PÉTERI ATTILA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., peteria@t-online.hu – DR. POSGAY ILDIKÓ, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., posgayi@gmail.com – DR. SIPTÁR PÉTER, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Elméleti Nyelvészet Tanszék; MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., siptar.peter@nytud.mta.hu – DR. SZABÓ JÓZSEF, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. – DR. TÓTH PÉTER, Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, Magyar Nyelvtudományi Intézet Tanszék, 9700 Szombathely, Berzsényi tér 2., thpeter.ung@gmail.com – VARGA MÓNKA, ELTE Nyelvtudományi Doktori iskola, queeniemoni@gmail.com – DR. ZELLIGER ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, zelliger.erzsebet@btk.elte.hu.